

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅԵՐ



9(47.925)
6.-28

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԳՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

3

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԻ
ИЗДАТЕЛЬСТВО "ТИТУТЮН" НАН РА

Ե Ր Ե Վ Ա Ն ԵՐԵՎԱՆ 2002

3995

ժողովածուն տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Պատասխանատու խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Յ. Ա. Ավետիսյան
խմբագրական կոլեգիա՝ պ. գ. դ. է. Լ. Դանիելյան
պ. գ. ք. Ա. Ա. Մելքոնյան
պ. գ. ք. Կ. Գ. Խաչատրյան

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ /գիտական հոդվածների ժողովածու/
ՀՀ ԳԱԱ- եր., ՀՀ «Գիտություն»
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության հարցեր»
Հ 282 գիտական հոդվածների երրորդ ժողովածուում տեղ են գտել
հանրապետության երիտասարդ պատմաբանների ուշագրավ
հոդվածները:
Ժողովածուն նախատեսված է պատմաբանների, հայագետների և
ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

Հ 0503020913 2002 ԳԱԴ 63.3 (27)
703/02/2002

ISBN 5-8080-0020-3

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2002

ЭРЕБУНИЙСКИЙ РИТОН СО ВСАДНИКОМ

Найденный у подножия цитадели урартского города Эребуни серебряный ритон с протомой в виде всадника на коне сразу же был отнесен к кругу ахеменидского искусства. Ярко выраженные характерные черты и форма сосуда, а также парадная поза и внешность наездника сразу же приводили ученых к известным образцам монументальной и мелкой пластики, изделиям торевтики ахеменидского придворного стиля V-IV вв. до н.э. При сравнительном анализе эребунийского ритона с аналогичными культовыми сосудами, оказалось, что в типологическом отношении он значительно отличается от серии рогообразных сосудов ахеменидского времени и фактически, второго подобного ритона с цельной фигурой человека на коне и дополненного кубком, неизвестно. Первый исследователь этой находки Б.Н. Аракелян пишет, что в Переднеазиатской художественной металлообработке ритон с протомой всадника встречается впервые¹ (рис. 1,2).

В ахеменидском искусстве известны две ведущие формы ритонов – конический сосуд с венчающей его головой животного, и ритон в виде рога с зооморфной протомой – то есть головой, передними лапами и передней половиной туловища. Эребунийский ритон типологически близок ко второму виду рогообразных сосудов². Однако при всей стилистической и типологической общности отдельных его форм, исследуемый сосуд сильно отличается от всех известных изделий этого вида не только ахеменидского времени, но и в дальнейшей эволюции этой формы кубкообразных ритонов эллинистического и сасанидского периодов.

Обращаясь к ахеменидскому изобразительному искусству (как придворного стиля, так и периферийных школ), мы замечаем, что в целом в нем крайне редко встречаются образцы объемных, скульптурно выполненных изображений человеческой фигуры. Ахеменидская монументальная каменная пластика представлена в целом рельефными изображениями известными по знаменитым памятникам Пасаргад, Суз, Персеполя, Накш-и-Рустама. Исключение составляют лишь единичные памятники, выполненные либо представителями других народов, либо под определенным влиянием стиля других культур. Это колоссальная фигура Дария из Суз, выполненная египетским мастером в египетском стиле и с египетской иероглифической -

¹ Р. В. Унрапетян, *Акцентиներ հին Հայաստանի արվեստի պատմության, Երևան, 1976, ք. 42.*

² *Формы иранских и ахеменидских ритонов см. в работе Р. Гиршмана. Notes Iranienne XI, Le thuyton en Iran, Artibus Asiae, vol. 25, 1962.*

надписью на плателье¹, а также голова знатного перса из собрания Стоклет-Ферна в Бельгии², выдающая определенное влияние классического искусства Греции. Мелкая объемная скульптура также известна по немногочисленным примерам из разных музеев мира – бронзовая фигурка мидийца из частного собрания в Иране³, лазуритовая фигурка мидийца со львенком в Кливленде, бронзовая голова царевича в Тегеране⁴, а также фигурки из знаменитого Аму-Дарьинского клада⁵.

Эребунийский ритон, фактически, не только дополняет ряд ахеменидских объемных, трехмерных скульптур, но является пока единственным среди них изображением мужчины на коне.

Цельная фигура сидящей лошади с подогнутыми передними и задними ногами постепенно переходит в пологий, длинный и узкий кубок с гладкими стенками. Подобное композиционное решение формы сосуда выбрано с целью трехстороннего обозрения и восприятия сидящей человеческой фигуры, которая является центром всей композиции, а длинный и высокий кубок при этом обеспечивает форму традиционного культового сосуда. Следует отметить, что в ахеменидской торевтике в отличие от строгой каноничности других видов искусства наблюдается определенная свобода выбора образов, сюжетов и композиционных мотивов. В сущности, мастер здесь распоряжается всем арсеналом древневосточного искусства, выбирая любые образы и переосмысливая их символику.

Мотив сидящих с подогнутыми передними и задними ногами парнокопытных животных – быков, козлов, лошадей со стоящей⁶ на ней человеческой фигурой и относящийся к области культовой символики, является одной из основополагающих схем древневосточного изобразительного искусства Месопотамии, Урарту и Хеттского царства. При внимательном и подробном анализе этого мотива выясняется, что поза сидящей лошади ритуально подогнутыми ногами и восседающей на ней мужской фигуры является одним из вариантов культовой схемы священного животного и божественного всадника. Этот образ, а также стилистическое исполнение фигуры уводит исследователя в искусство Урарту, роль и традиции которого в формировании ахеменидского придворного искусства хорошо известны.

При сопоставлении известных образцов урартской бронзовой пластики, как например бога Халди на сидящем рогатом льве с ногами быка из Лувра (рис. 3), а также бога Тейшебы на быке из Нью-Йорка с эребунийским ритоном мы видим не только общий мотив человеческой фигуры на парнокопытном животном (независимо от позы человека – стоящей или сидящей), но и

¹ В. Г. Луковни, *Искусство древнего Ирана*, М, 1977, стр. 71.

² *Искусство древнего Востока*, М, 1968, ил. 316а.

³ М. А. Давламаев, В. Г. Луковни, *Культура и экономика древнего Ирана*, М, 1980, рис. 24.

⁴ *Искусство...*, ил. 316 в, 316 в.

⁵ Аму-Дарьинский клад, каталог выставки, Л, 1979, рис. на стр. 34-40.

поразительное стилистическое сходство как в трактовке пропорций коротких ног и низко посаженного корпуса животного, с акцентом на сравнительно широкую грудь, шею и голову животного. Как в урартских, так и в ахеменидской статуэтке налицо объемная, трехмерная верхняя часть фигур с переходом на невысокий рельеф в изображении ног, обозначенных на туловище животных. И в первом, и во втором случаях несмотря на трехмерную лепку фигур, взгляд зрителя удерживается на их двух профильных сторонах. Этот элемент является одним из основополагающих канонов древневосточного искусства, согласно которому статуи должны были рассматриваться либо только фронтально, либо продольно с боковых сторон. В этой связи любопытно проследить еще одну стилистическую деталь в исполнении эребунийской статуэтки. Профильное восприятие наездника и коня усиливается изображениями геральдических пар козлов и быков на двух сторонах чепрака всадника, как бы повторяющих образ и стиль сидящего коня протомы (рис. 1).

Анализ мотива сидящей лошади невольно подводит нас к размышлениям исследователей о породе коня, изображенного на протоме ритона¹. Несмотря на определенные реалистические черты в исполнении фигуры и головы коня, однако трудно согласиться с высказанными мнениями об изображении той или иной породы низкорослых лошадей, которая прослеживается в коротких ногах, короткой прямой шее и низко посаженном корпусе. На наш взгляд, здесь налицо древневосточная каноническая схема изображения бога, героя, обожествленного царя или царственной персоны на животном с подобранными ногами, где фигура наездника своими размерами должна значительно превышать фигуру животного, в результате чего конь кажется низкорослым и маленьким. Перед нами встает образ обожествленной особы из царского рода, который всей своей позой, внешностью и атрибутикой еще раз подчеркивает ритуальный характер самого предмета.

Возвращаясь к теме породы лошади, таким образом следует отметить, что проблема состоит не в реалистическом и натуралистическом исполнении той или иной породы, а в определении той художественной и идеологической концепции, в которой выполнена наша скульптура.

Касаясь мотива божественного всадника и его художественного исполнения, на этом примере еще раз хотелось бы подчеркнуть о значении и роли урартской культуры в формировании искусства Ахеменидского Ирана.

Предметом отдельного исследования является скульптура всадника. Присоединяясь к не раз высказанному и утвердившемуся мнению ученых о том, что здесь изображен высокопоставленных мидиец, состоящий при дворе ахеменидских царей, возможно сатрап, а также лицо, связанное родственными

¹ Г. А. Тирация, *Культура древней Армении*, Ереван, 1988, стр. 53; Ф. Тер-Мартirosов, *Портрет Оронта, тезисы доклада «Հայրը Բաղրամի և Նշարի թի հարցեր»*: Պիտակի Բաղրամի, Երևան, 1997, стр. 6-37. Его же, *Кубок ритон в виде всадника в мидийском костюме. Оронт I*, в каталоге *Armenie, Tresors de l'Armenie ancienne* № 182.

узами с царской фамилией, о чем свидетельствуют выгравированные орлы на двух сторонах круглой мидийской шапки¹, мы вновь обратимся к известным памятникам ахеменидского искусства, в частности рельефам Персеполя. Рельефы Персеполя разворачивают перед нами всю галерею образов ахеменидского двора и подвластных народов империи. Здесь социальный статус и этническая принадлежность изображенных переданы не только деталями вооружения, костюмов, головных уборов, причесок, но и канонически четким, строго иерархическим и последовательным распределением фигур в вытянутых длинными шерегами композициях. Вот почему эти рельефы являются для нас незаменимым источником для наиболее полного иконографического и стилистического анализа нашей статуетки.

При сопоставлении фигуры всадника мидийскими данниками бросается в глаза одинаковое, почти детальное совпадение в изображении костюмов и головных уборов. Эребунийский всадник одет в короткий, едва доходящий до колен кафтан, подпоясанный узким кушаком. Из-под коротких рукавов кафтана видны длинные до запястий рукава нижней рубахи, окаймленные зигзагообразным кантом, а полы кафтана и его ворот украшены точечным узором. На нем суживающиеся штаны, украшенные косой клеткой и заправленные в мягкую обувь с перевязями. Костюм всадника, таким образом, в целом, с незначительными различиями соответствует персидско-иранскому комплексу одежды², который в свою очередь во всех элементах совпадает с мидийским, в котором предстоят мидийские данники с рельефов Персеполя. Здесь главный этнический показатель — это головной убор. Общеизвестно, что круглые шапки, которую мы видим на нашем всаднике носили мидийцы. Шапка всадника не только полностью соответствует мидийскому образцу, но и в деталях повторяет ее формы, что нельзя проследить на персепольских барельефных изображениях. Так, благодаря ритону из Эребуни, точно устанавливается, что форма шапок и верхушек башлыков из плотного материала была не чисто полусферической, но несколько сдавленной с воков, образуя наверху ребро от лба к затылку³. Следуя наблюдениям и исследованиям персидско-мидийского костюма по рельефам Персеполя и Накш-и-Рустама, уже с конца V-начала IV в до н.э. у персов возобладала мягкие башлыки, а жесткие, торчащие архаичные уборы остались лишь в комплексе царского костюма⁴. Такой жесткий головной убор, к тому же с отличительными эмблемами мы видим у эребунийского всадника, что в лишний раз подтверждает мысль о том, что перед нами

представитель высшей персидской знати, скорее всего сатрап. О том же свидетельствует петля на затылочной части шапки, через которую проходила налобная повязка и завязывающаяся узлом с двумя длинными концами на затылке, что мы видим у знатных мидийцев с барельефов Персеполя. Эти повязки Ксенофонт называет диадемами, которые являются отличительными знаками царя и его родичей¹. Высокий социальный ранг всадника подчеркивается также коротким мечом акинаком, пристегнутым к поясу, богатством конского снаряжения, а также чепраком, представляющим собой дорогой ворсовый ковер, украшенный изображениями сидящих друг против друга козлов и быков, с подогнутыми ногами. Этот мотив также является характерным для ахеменидского искусства. Другим «ахеменидизмом» на чепраке считается вахрама в виде трехступенчатых башенок. Этот чепрак находит прямые аналоги с ворсовым ковром из V Пазырыкского кургана на Алтае, а также с аналогичным орнаментом ковров на расписных сосудах в виде коня из Маку и Персеполя².

Профессор Будапештского университета Я. Харматта, в своем докладе, посвященном эребунийскому ритону, сравнивая одежду всадника с гладкой одеждой мидийцев с персепольских рельефов, высказал мнение о том, что украшения на одежде эребунийского вельможи указывает на высокий социальный ранг изображенной персоны, так как на одежде мидийских данников с Персеполя они отсутствуют³. На наш взгляд, вычленение именно этой детали в одежде не может быть характеризующей, так как подобная отделка штанов, боковых швов, плечевой одежды, вертикальных вставок на груди и спине узорчатыми тканями является неотъемлемой частью и обязательным элементом всего персидско-иранского комплекса одежды, как царской, так и одежды рядовых иранцев. Так например, подобный набор элементов можно увидеть на изображении рядовых персов-воинов на ворсовом ковре из Пазырыка⁴ или сервирной фигурке наездника из Аму-Дарьинского клада⁵. Что же касается гладкой одежды мидийских данников, то весь комплекс персональных изображений отличается определенным унифицированным стилем, где основной акцент поставлен на общих контурах и складках одежды, без выделения мелких элементов декорировки. Одежда самих придворных и гвардейцев персидского царя, которые могли быть как персами так и мидийцами, совершенно не отличаются от одежды данников ни особой отделкой, ни богатством декорировки. Представители знати отмечены здесь только оружием

¹ Г. А. Тиранян, *Культура...*, стр. 52-53, Р. Ы. Цирквич, *ук. соч.*, стр. 42

² М. Г. Горелик, *К этнической идентификации персонажей, изображенных на предметах Аму-Дарьинского клада*, стр. 38 в св. *Художественные памятники и проблемы культуры Востока*, М., 1985.

³ М. Г. Горелик, *ук. соч.*, стр. 41-43.

⁴ Ugarin, *A metalworking center in the first millennium B.C.E. The Israel Museum, Jerusalem, 1991*, рис. 6, 3 на стр. 280, 278.

¹ Ксенофонт, *Киропедия*, М., 1976, с. VIII, III, 10. М. Г. Горелик, *ук. соч.*, стр. 41.

² Руденко, *Искусство Алтая и Передней Азии*, М., 1961, рис. 14, стр. 24. D. Stronach, *Achemenid village I at Sisa and the Persian migration to Fars*, *raq. XXXVI*, 1974, стр. 244, пл. LIII 1-4.

³ J. Harmatta, *The Motive of the two eagles in Erebuli and in Nimrud. Dao*, доклад прочитанный на втором международном симпозиуме по армянскому искусству в Ереване, 1976 году.

⁴ Руденко, *ук. соч.* рис. 14.

⁵ Аму-Дарьинский клад, рис. 7б на стр. 38.

(акинаками, луками, кошками, щитами), покроем одежды — длиннополыми кандисами, характерными зубчатыми тшарами, а также занимаемым местом в композиционном построении длинных веренищ человеческих фигур, где они возглавляют шеренги и ведут за руку предводителей делегаций подвластных народов¹. Таким образом, сказанное приходит на помощь с тем, что в данном случае сама по себе узорчатая отделка одежды эребунийского сатрапа не может являться знаками отличия и признаками высокого сана.

Кроме украшений на одежде символами знатного происхождения здесь являются в первую очередь орлы на круглой шапке, акинак, а также некоторые другие детали в изображении сатрапа, о которых будет изложено далее. Что же касается гравированных деталей узора на одежде, то это скорее всего, можно отнести к области художественного стиля и манере, а также технических особенностей металлообработки. Мелкие детали на одежде, которые совсем не обязательно было передавать в камне, с мельчайшими подробностями передавались в драгоценных металлах и резных камнях. Примерами к сказанному могут послужить мельчайшие детали узоров одежды фигурок из Аму-Дарьинского клада, а также изображений на геммах греко-персидского стиля².

Особой статьей в иконографии эребунийского вельможи и символом его знатности является характерная стилизация бороды. Короткая заостряющаяся книзу борода изображена пятью выпуклыми горизонтальными рядами. Первый передан в виде спиралевидно закручивающихся аккуратных завитков, остальные четыре — вертикальными волнистыми линиями. Подобная стилизация в изображении бороды хорошо известный прием в древневосточном искусстве и является символом божества, царя или властителя. Длинная окладистая борода, подчеркнутая горизонтальными регистрами наравне с другими характерными символами являлась неизменным атрибутом и указателем божественного или царского ранга изображенной персоны. Достаточно вспомнить некоторые знаменитые произведения ближневосточной скульптуры, как например, бронзовую голову аккадского царя Саргона I (ок. 2300 г. до н.э.), изображения вавилонского царя Хаммурапи и бога солнца Шамаша на знаменитой стеле из Лувра (XVIII в. до н.э.), портрет ассирийского царя Ашшурнасирипала с албастровой стелы из Нимруда (IX в. до н.э.), бородастых ассирийских шеду дворца ассирийских царей в Нимруде и т.д.³ Хотелось бы особо подчеркнуть эту деталь в иконографии урартских богов и царей. По немногим сохранившимся предметам урартской объемной пластики, каменным рельефам, а также составляющим довольно значительное количество изображениям на бронзовых пластинах и поясах, можно заметить, что урартские мужские

божества отмечены не только каноническим набором определенных атрибутов (бык, лев, цветки и бутоны лотоса, ветки дерева, священное дерево, оружие и т.д.), определенной одеждой и головным убором, а также окладистой длинной бородой, изображенной горизонтальными рядами. В этом смысле очень характерна бронзовая фигурка верховного бога Халди, хранящаяся в Британском музее¹ длинная, доходящая до середины груди с прямо срезанным концом борода изображена в четыре ряда при помощи врезанных горизонтальных канавок.

Такую же стилизацию бороды мы видим у божества, поддерживающего крылатый солнечный диск и стоящую на быке (бог солнца Шивани), изображение которого сохранилось на многочисленных бронзовых пластинах, поясах, предметах вооружения и мелких вещах. Такую же бороду носят различные божества и фантастические существа, которыми украшены различные металлические предметы как культового значения, так и предметы вооружения².

Обращаясь к ахеменидскому дворцовому стилю, который наиболее полно отражен в рельефах царской резиденции Персеполя, мы замечаем, что длинную бороду с характерной стилизацией горизонтальными рядами носят только божества и царствующие особы³; Прочие же фигуры, как к примеру гвардейцы, прислужники, солдаты и данники в основном носят бороды на персидский манер, однако другой формы — короткие, заостряющиеся книзу и переданные сплошными рядами завитков или волнистых линий⁴.

Подобную стилизацию мы видим у эребунийского всадника, которая однако короткая и заостряющаяся как например, прямые волосы бактрийцев или толстые губы нубийцев мы можем охарактеризовать как передачу общего этнического облика, однако подчиненной единой художественной концепции и стилю. Черты индивидуализации нельзя заметить даже на лицах самих царей — Дария и Ксеркса, которых отличает от остальных лишь одежда, зубчатая корона, атрибутика царской власти, знаки божественной символики, как то знак Ахурамазды, поза и большие по сравнению с остальными фигурками размеры сидящего на троне царя.

Таким образом, рассмотрение всех этих изображений дает право утверждать, что на протоме ритона представлен обобщенный тип бородастого мужчины, чей высокий сан сатрапа отмечен богатством и разнообразием элементов и атрибутов — оружием, головным убором, прической и костюмом, а

¹ Искусство древнего..., ил. 286-300.

² Аму-Дарьинский..., ил. на стр. 34, 35, 38, 50-64.

³ M.-P. Fouchet. L'art de l'Égypte et du Moyen-Orient. Paris, Bruxelles, 1978, ил. на стр. 336, 337, 362, 363.

¹ Плотровский Б.Б., Искусство Урарту, Л., 1962, рис. 46.

² Urartu..., рис. 29 на стр. 76, рис. 42 на стр. 86, рис. 48 на стр. 90, рис. 78 на стр. 111.

³ См. E. Schmidt. Persepolis, t. I. Chicago, 1953, шеду на пропильях Ксеркса, табл. 11; знак Ахурамазды на вост. воротах гл. залы апаланы табл. 79; Дарий и Ксеркс; рельеф трилона, табл. 144-146; царь и два прислужника, табл. 194; борьба героя с чудовищем, табл. 195, 196; в гареме Ксеркса изображение сфинкса и т.д.

⁴ M.-P. Fouchet, ук. соч. рис. на стр. 404-405.

также парадной позой на украшенном дорогим снаряжением коне. Одним словом, перед нами встает идеальный образ знатного перса и государственного деятеля империи.

В свете вышесказанного и перечисленных деталей иконографического плана на кажется неубедительной попытка индивидуализировать эту персону и отождествить фигуру всадника с конкретной исторической личностью — сатрапом Армении Ороптом I, сыном бактрийского царя Арташира и зятем ахеменидского царя Артаксеркса II¹.

Стиль и манера исполнения эребунийской статуэтки, как уже говорилось, характеризуются как чисто ахеменидский. Это относится не только к самому образу сатрапа, который отличается парадностью позы и всеми деталями богатого убора. Он является фактически прямой цитатой с персепольских рельефов — школы для подражания многих художников. В то же время манера и некоторые детали ее исполнения выдают руку мастера периферийной школы.

При сравнении эребунийского ритона с немногочисленными образцами столичной школы, то обнаруживается, что наша статуэтка отличается довольно заметными нарушениями в пропорциях фигуры — большой тяжелой головы прямо посаженной на короткий торс без изображения шеи, коротких руках, плотно прижатых к телу, маленьких, почти схематических ладонях рук и ступней ног. Скованность позы и почти полное отсутствие движения придает статуэтке полную статичность. В этом плане ее можно сравнить с серебряной фигуркой всадника из Аму-Дарьинского клада², несмотря на то, что эребунийский ритон, тем не менее, отличается более свободной манерой и высоким художественным уровнем, о чем свидетельствует сложность и цельность композиционной группы.

Весьма сложной задачей является уточнения ритона изготовления и выделение художественной школы. Учитывая место ее обнаружения — это центр XVIII сатрапии Ахеменидской империи, город Эребуни, некоторые характерные детали и черты, выдающие непосредственное влияние изобразительных традиций художественной металлообработки Урарту, то можно согласиться с мнением Б.И. Аракеляна о том, что ритон мог быть изготовлен в одной из мастерских северо-западного Ирана или самой Армении³. В этой связи нам бы хотелось подчеркнуть еще один факт. Из известных двенадцати металлических ахеменидских ритонов, шесть экземпляров найдено на территории исторической Армении, а остальные в северо-западном Иране, территории, непосредственно граничащих с Арменией. Указанные территории в период усиления военной мощи Урарту, часто находились в зоне его

¹ Ф. Тер Мартросов, *ук. соч.*

² Аму-Дарьинский..., *рис. на стр. 38.*

³ В. В. Ширвнцян, *ук. соч. стр. 52-53.*

политического и культурного влияния. Именно этим можно объяснить продолжение традиций художественной металлообработки в том регионе.

Далее, касаясь вопросов конкретной датировки эребунийского ритона, следует наиболее приемлемой считать первую половину IV в. до н.э. Предложенная нами такая датировка может быть подкреплена следующими аргументами. Об этом свидетельствует эллиптическая форма сосуда, соединяющая в себе отдельную форму кубкообразного рога с отдельной цельной скульптурной группой, что является признаком трансформации традиций в изготовлении ритонов¹. Обращая внимание на это обстоятельство, следует подчеркнуть еще один немаловажный факт. Бесспорно, что этот сосуд, выбывающий из серии ритонов традиционной формы с зооморфной протомой, был выполен по особому заказу с целью увековечения образа на культовом сосуде и был связан с идеей божественности власти и государства.

Во вторых довольно крупные размеры сосуда, значительно превышающие более ранние аналогичные ритоны, также свидетельствуют о том, что он изготовлен позднее V в. до н.э. Уже в эллинистическое время, во II-I вв. до н.э. на примере знаменитых костяных ритонов из Нисы можно убедиться, что размеры ритонов значительно увеличивается. Длина рогов нисийских ритонов колеблется от 30-и до 60-и сантиметров, а емкость достигает полутора литров².

В третьих, на более позднюю датировку указывают гладкие, без украшений стенки кубка, которые в более ранний период обычно бывают орнаментированы горизонтальными каннелюрами и растительным фризом из цветков и бутонов лотоса. Украшение вставками из камней на коленях передних ног лошади весьма необычно для ахеменидского искусства более раннего периода, когда вставками из цветных камней или смальты украшались глаза животного. Подобное перерождение и изменение восточной традиции декорировки камнями и пластинами становится закономерностью уже в эллинистический период, в III-IV вв. до н.э., когда в подовном стиле украшалась вся поверхность изделия. Вышеуказанная особенность также может послужить очередным, четвертым аргументом в пользу датировки ритона I половиной IV в. до н.э. И наконец, сам факт обнаружения этого изделия ахеменидской тореvтики вместе с двумя другими ритонами IV в. до н.э. в последний раз подтверждают наши аргументации в пользу датировки фигурки сатрапа I половиной IV в. до н.э., то есть периода наибольшего расцвета провинциальных художественных школ и мастерских.

¹ Такую эллиптическую форму мы видим в каменном сосуде с подставкой в виде горных козлов, датированном авторами V-IV вв. до н.э., однако по нашему мнению, ее наиболее вероятной датировкой является I пол. IV в. до н.э. См. *Искусство древнего...* рис. 320.

² М.В. Массон, Г.А. Пугаченкова, *Парфянские ритоны Нисы, М., 1956, стр. 8.*
И.И. Луконин, *Искусство...*, ил. 91, 82, 84.

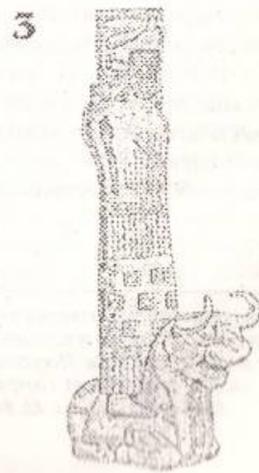
Ա. Բ. ՌԱՆՈՎԻՉԻ «ՆԵՒԼԵՆԻՉՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԵՐԸ»
 ԻՆՏԵՆՏԻՎՆԻՅԱԿԱՆ ԵՐԺԱՐԾՆԻՊ ՄԿԶՐՈՒՆԵԱԾՅԻՆ
 ՆԻՄՆԱՍՆԿԻՐՆԵՐԸ

Ա. Բ. Ռանովիչի հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում էր հին աշխարհի արվեստը և կրոնը, վաղ քրիստոնեության պատմությունը, արևելյան ստրկատիրության առանձնահատկությունները, հռոմեական կոլոնատի ծագման խնդիրները, ռազմական արվեստի պատմությունը և հին աշխարհի պատմության շատ այլ խնդիրներ, ինչը նրան հնարավորություն էր ընձեռում առաձին երևույթները դիտարկել շարունակական զարգացումների համատեքստում, բացահայտել դրանց միջև առկա պատճառահետևանքային կապերը:

Ռանովիչը չցանկացավ ընդունել այն բացը, որ տեղ էր գտել հին աշխարհի պատմության շրթայում: Ալեքսանդր Մակեդոնացու հռչակավոր արշավանքները ներկայացնելուց հետո պատմաբաններն անմիջապես անցում էին կատարում անկում ապրած Գունական աշխարհի և Արևելքի նվաճմանը՝ «կենսունակ» Դոմի կողմից, չխորանալով վերոհիշյալ անկման օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառների մեջ, ինչը տուրք էր հին աշխարհի պատմության մեկնաբանության իր դարն ապրած հեզելյան բանաձևին: Սակայն տասնամյակների ընթացքում բացահայտված հսկայածավալ և արժեքավոր հնագիտական նյութը, արձանագրությունները և պապիրուսները, ինչպես նաև պատմաբանների կատարած արժեքավոր վերլուծությունները լայն հնարավորություններ ստեղծեցին վերականգնելու համար հին աշխարհի պատմության այն անտեսված էջը, որն արտացոլում է շուրջ երեք հարյուրամյակների արժեքավոր պատմություն: Դրանք լույս սփռեցին ոչ միայն քաղաքական անցքերի, այլ նաև՝ ժամանակի ամենօրյա հասարակական-տնտեսական կյանքի ամենատարբեր կողմերի վրա. «Այսպիսով, էպիգրաֆիկայի և պապիրոլոգիայի ձեռքբերումների շնորհիվ նախադրյալներ ստեղծվեցին գրելու համար ոչ թե թագավորների և զորավարների, այլ՝ հելլենիզմի շրջանում ապրած և գործած բուն արտադրողների պատմությունը»:¹

Ռանովիչը, հստակեցնելու համար սույն մենագրության մեջ իր առջև դրված խնդիրները, ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի հին պատմության սեկտորին զրած նամակում նշում է «... ես ինձ համար խնդիր չեմ դրել տալ հելլենիզմի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային պատմության համակարգված, ամբողջական շարադրումը: Իմ խնդիրը եղել է այլ՝ հետազոտել հելլենիզմի պատմության օրինաչափությունները, որոշել հելլենիզմի տեղը և նշանակությունը հին ստրկատիրական հասարակության պատմության մեջ, հելլենիզմը ներգրավել հին ժողովուրդների պատմության զարգացման օրինաչափ գործընթաց: Այդ իմաստով իմ մենագրությունը որքան որ պատմական, նույնքան և փիլիսոփայական բնույթի է: Այդ իսկ պատճառով էլ ես չեմ ձգտել շարադրման հավասարաչափության և ամբողջականության. ես մեծ ուշադրություն եմ հատկացրել մի քանի հատուկ հարցերի, պորթլեմատիկ բնույթի թեմաների և ո-

¹ А. Б. Рапович, Эллинизм и его историческая роль, изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1950, стр. 5.



Եկատենք, որ հելլենիզմը ոչ միայն անտիկ Յունաստանի, այլ նաև՝ անտիկ Արևելքի նախորդ ողջ պատմության պատմականորեն անհրաժեշտ զարգացումների արդյունքն էր, քանի-որ այն կայացավ Արևելքում ծավալվելու և դրսևորման հնարավորություններ գտնելու շնորհիվ: Ինչ վերաբերվում է այն խնդրին, թե հելլենիզմը հեղափոխություն չէր և անձեռնմխելի թողեց հասարակության հիմնական կառուցվածքը, ցանկանում ենք նշել, որ մեր կարծիքով այն նույնիսկ չէր կարող իր առջև նման խնդիրներ դրած լինել, քանի-որ հելլենիզմը սկիզբ առավ արիստոկրատիայի հասարակության վերին խավի նախաձեռնությամբ (սկիզբը պայմանականորեն համարենք Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները), իսկ նրանք միշտ պահպանողական են եղել և չէին կարող սեփական սոցիալական դիրքերը վտանգող այնպիսի խնդիր առաջադրել, ինչպիսին հասարակության հիերարխիկ կառույցի բարեփոխումն է: Մեր կարծիքով հասարակական կառույցը փոխելու նպատակ հետապնդող հեղափոխությունները զգալի չափով հենվում են ոչ միայն տնտեսական գործոնների, ինչպես ներկայացնում է Ռանոլփիչը, այլ նաև՝ ցածր, շահագործվող խավերի ազատության ձգտման վրա: Դեյլենիզմի ծավալման սկզբնական շրջանում ցածր խավերը մեծ դերակատարում չունեին, իսկ նրանք, ովքեր մասնակցում էին արշավանքներին, նոր պայմաններում գտնում էին իրենց սոցիալական խնդիրների լուծումը, հետևաբար իմաստ չէին տեսնում արմատական փոփոխությունների խնդիր առաջադրել:

«Պոլիսի քաղաքական ճգնաժամը գիտակցվեց ամենից առաջ: Սկզբում դա արտացոլվեց միայն փիլիսոփայական գաղափարներում և հրապարակախոսության մեջ՝ նախատեսված ստրկատեր դասակարգի նեղ շրջանի համար: Արդեն սոֆիստ Գորգիասը իր ելույթում հույներին համակարծրության (omonoia), ընդհանուր բշմամու՛ պարսիկների, դեմ համախմբվելու կոչ արեց:

Արիստոտելը, որ պոլիսը համարում էր պետական կազմակերպության նորմալ և ճշմարիտ ձև, նշում է սակայն «Պոլիտիկայում» (IV, 6). «Դեյլենականությունը կարող էր տիրել մշխարհին, եթե հասներ միասնական պետական կարգի»: Իսկ Իսոկրատեսը Ֆիլիպ Մակեդոնացուն ուղղված իր ստեղծագործության մեջ նրան արդեն ուղղակիորեն կոչ է անում դառնալ միջնորդ դատավոր բոլոր հունական գործերով:

Ձեռն ստոիկի մոտ միասնության գաղափարը, և ոչ միայն հույների, այլև ողջ մարդկության, ընդունեց սոցիալական ուտոպիայի բնույթ. Պլուտարքոսի խոսքերով. «ստոիկների դպրոցի հիմնադրի զարմանքի արժանի պոլիտիան հանգեցնում է այն բանին, որպեսզի մենք ոչ թե ապրենք պոլիսներով և դեմերով, ամենքս տարբերվելով մեր հատուկ օրենքներով (dikaisois), այլ որպեսզի մենք բոլոր մարդկանց համարենք դեմոսներ և քաղաքացիներ, որպեսզի լինի կյանքի մեկ ձև և կարգ (kosmos), նման այն բանին, ինչպես հուսն ընդհանուր օրենքներով օգտվում է ընդհանուր արտոյից» (de fort. Alex. I, 6):¹

Մատնանշելով մի շարք այլ հեղինակների համահունչ մտքեր՝ Ռանոլփիչը ընդգծում է, որ դրանք հիմք հանդիսացան, որպեսզի Ալեքսանդր Մակեդոնացուն և նրա հաջորդներին վերագրվեր միասնական համաշխարհային մշակույթի ստեղծման նպատակով Արևելքի և Արևմուտքի միավորման գիտակցված ծրագիր: Պատասխանելով Պլուտարքոսից մեզ հասած այն կարծիքին, թե Ալեքսանդրը, մի կրատերի մեջ խառնելով մարդկանց բոլոր ծագերից, խառնեց կենցաղը և բարքերը, ամուսնությունները, կարգադրեց հայրենիք համարել տիեզերքը, հելլենական

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

նությունն ընդունել որպես առաքինություն և բարբարոսությունը՝ արատ, կատարում էր աստծո կամքով իրեն վերագրված կազմակերպչի և հաշտեցնողի դեր, Ռանոլփիչը արդարացիորեն՝ գրում է. «Դազիվ թե Ալեքսանդրն իսկապես հստակ ձևակերպել էր այն խնդիրները, որոնք նրան է վերագրում Պլուտարքոսը, սակայն Ալեքսանդրի նվաճումների օբյեկտիվ արդյունքները հենց այդպիսին էին: Ընդհանրապես հարցն այն մասին, թե ի՞նչ չափով էր Ալեքսանդրը գիտակցաբար ստեղծում պատմությունը, չի կարող վերջնականապես վճռվել: «Պատմություն Ալեքսանդր Մեծի» իր առաջին աշխատությունում Ի. Գրոյգենը հայտարարում է. «Ալեքսանդր անունը նշանավորում է մի համաշխարհային դարաշրջանի ավարտը և նորի սկիզբը»: Գրեթե նույնն է ասում Ու. Վիլկենը... Դրա հետ կարելի է համաձայնվել, եթե «Ալեքսանդրի կյանքի գործի» տակ հասկանանք նրա գործունեության օբյեկտիվ հետևանքները՝ ընդգրկված այն ժամանակի պայմանների շրջանակների մեջ, որն առաջ քաշեց և ստեղծեց Ալեքսանդրին: Բայց Վիլկենը, ինչպես նաև Ալեքսանդրի մյուս երկրպագուները, հակված է հելլենիզմը վերաբերել Ալեքսանդրի անձնական հանճարին և նրա պատմական հեռատեսությանը, իսկ նման պնդման համար տվյալներ չկան»:¹

Ռանոլփիչը համերաշխություն է հայտնում Ֆ. Միչչենկոյի հետ այն խնդրի շուրջ, որ Ալեքսանդրի և իր հաջորդների գործունեությունը կառուցված չէր հեռագան ծրագրերի հիմք վրա և հանդիսանում էր օբյեկտիվ զարգացումների տրամաբանական արդյունք: Նա անիմաստ է համարում գուշակություններ անել այն հարցի շուրջ, թե ինչպիսին կլինեին իրադարձությունների հետագա ընթացքը, եթե մ.թ.ա. 336թ. չսպանվեր Ֆիլիպ երկրորդը և Ալեքսանդրը չղեկավարեր արշավանքը դեպի Արևելք: Կարևոր է այն, որ Արևելքի նվաճման խնդիրը մտել էր օրակարգ և Ալեքսանդրը տվեց դրա հաջող լուծումը: Մեր կարծիքով, հակառակ դեպքում ժողովրդավարական կարգեր ստեղծած մի ժողովրդի ղեկավար կլինեին առաջնորդել դեպի հաղթանակ, եթե Արևելքի նվաճման խնդիրը տասնամյակների ընթացքում (գուցե և ավելի երկար) խմորված չլինեին այդ ժողովրդի ներքին ինքնագիտակցության տարբեր շերտերում: «Անաբասիսը» նույնպես հետաքրքիր փաստեր է ներկայացնում այս տեսակետից:

Ի հակադրություն վերոհիշյալ պնդումների, Ռանոլփիչը համերաշխություն է հայտնում ժուզեի այն տեսակետին, ըստ որի Ալեքսանդրն ամենևին էլ չէր ցանկանում հելլենիզացնել բոլոր բարբարոսներին, այլ իր տերության մի շարք շրջաններում, որտեղ նա ինքը ցանկանում էր լինել արևելյան բռնապետ, անձեռնմխելի թողեց պետական կառույցները և այդ կերպ էին վարվում նաև նրա հաջորդները: Ուստիև սա մեզ ենթադրելու հիմք է տալիս, որ Ալեքսանդրի նպատակը ոչ թե համասեռ իսկայանավալ պետության ստեղծումն էր, այլ նա պարզապես կարողանում էր արդյունավետ կերպով արծազանքել իր ազդեցությունն ընդլայնելու հնարավորություն ենթադրող իրավիճակներին: Ալեքսանդրի մահից հետո ստեղծված անորոշ վիճակը նույնպես, մեր կարծիքով, խոսում է նրա օրոք երկար ժամանակի համար նախատեսված ընդհանուր ռազմավարական գծի բացակայության մասին:

Ռանոլփիչը արդարացիորեն ընդգծում է հելլենիզմի ունեցած կարևոր երևորաֆիլ դերը, քանի-որ այն ապահովեց հունական աշխարհի միմյանցից գրեթե մեկուսացած շրջանների, ինչպես նաև Արևելքի ժողովուրդների միախառնման գործընթացի իրականացումը, ինչը թույլ տվեց հաղթահարել դեռևս տոհմատիրա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

կան և ցեղային կարգերից եկող վերապրուկները. «Դեյլենիզմի և իր մշակույթի պատմական նշանակությունը հիմնականում նրանում է կայանում, որ այդ շրջանում մարդն ավելի է կտրվում "տոհմատիրական կապերի պորտալարից", որ տեղի է ունենում, թեև ամենևին էլ չի ավարտվում, էթնիկական, կրոնական, համայնքային, պոլիսային պարփակվածության, մեկուսացվածության հարթահարման գործընթացը, և ավելի ու ավելի ակնհայտորեն է ուրվագծվում հասարակության դասակարգային բևեռացումը, ուժեղանում և սրվում է դասակարգային պայքարը:

Գրականության մեջ վեճեր են տարվում այն հարցի շուրջ, թե ու՞մ է պատկանում "համակարծրություն" (omonoia) գաղափարի առաջնությունը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու՞ն, թե փիլիսոփաներին, հիմնականում ստոիկներին»¹:

Դեյլենիզմի արդյունքում հստակ ձևավորվեց համահունական լեզուն koine-ն, որը դարձավ հիմնական կիրառական լեզուն, թեև դասական լեզուն մնում էր կիրառության մեջ՝ հիմնականում գիտական շրջաններում: Այն կիրառելի դարձավ նաև Արևելքում և դրանով արևելյան ժողովուրդներն իրենց ավանդ էին բերում հելլենիստական մշակույթի զանազաններին: Այսուհանդերձ, Ռանոլփին արձանագրում է. «Ինչպես տնտեսության և քաղաքակրթության բնագավառներում, այնպես էլ մտավոր կյանքում հելլենիզմն ավարտին չհասցրեց այն հիմնական դրույթները, որոնք ուրվագծվել էին Ալեքսանդրի նվաճումներից հետո: Մի կողմից հունական մշակույթը բավականին զորեղ էր ոչ միայն այն բանի համար, որ հակադրվեց Արևելքի մշակույթին, այլ նաև՝ Դոմոսի իշխանության ներքո պահպանվելու և բյուզանդական մշակույթի հիմքը դառնալու համար: Պարթևստանը, Հայաստանը, Արևելքի երկրները՝ Սիրիան, Պաղեստինը, Արաբիան, Պարթևստանը, Հայաստանը, Մուսուլմանները, որոնք ուրվագծվեցին հելլենիզմով, այլ պահպանում էին իրենց նախապաշարական գծերը, իրենց լեզուները, կրոնները, պատմական ավանդույթները: Մանթոնը գրում է հունարեն լեզվով, բայց իր եզրագծերը ժողովրդի պատմությունը: Պարթևստանում և Մուսուլման Դոմոստանում հատվում է հունական տիպի և Մուսուլմանի հունական լեզունով դրամ, բայց այս երկրները պահպանում են իրենց քաղաքական անկախությունը և յուրացնում են հելլենիզմի ժառանգությունը, որպեսզի ստեղծեն և զարգացնեն իրենց մշակույթը»²:

Ռանոլփին պնդում է, թե տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր կյանքում փոփոխությունները ամուր և խոր չէին և չէին կարող լինել, քանի-որ ստրկատիրական համակարգի ճգնաժամի լուծումն իր հելլենիստական փուլում կարող էր միայն կարճատև լինել և հանգեցրեց նոր ճգնաժամի: Այդ պատճառով էլ մշակութի բնագավառում շատ բան ուրվագծվեց, սակայն չհասցվեց ավարտին:

Մեր կարծիքով, Ռանոլփին անտեսում է այն փաստը, որ հելլենիզմի հիմնական գործընթացները, ինչպես վերը նշել ենք, հիմնականում ընթացք էին ստանում արիստոկրատիայի՝ ստրկատեր դասակարգի, նախաձեռնությամբ, հետևաբար այն չէր կարող հասարակական հիերարխիայում իր բաժիր դիրքին սպասուհուր այնպիսի նպատակներ առաջադրել, ինչպիսին նոր հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի ստեղծումն էր: Ընդ որում, չենք մերժում այն տեսակետը, թե հնարավոր է, որ հելլենիզմը դրա համար հանդիսանում էր չզիտակցված նախապատրաստություն, որի փուլ, գուցե ռեֆորմ, բայց ոչ երբեք՝ հեղափոխություն:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 340:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

Դեյլենիզմը շարադրանքի ողջ ընթացքում հստակ մատնանշում է, որ հելլենիզմի ձախողման հիմքում ընկած էր երկու հիմնական գործոն, առաջինը ստրկատիրությունն էր, երկրորդը՝ հունական պոլիսն իր սահմանափակ հետաքրքրություններով և կաղապարված քաղաքական կառույցով: «Դեյլենիզմը պետության այլ ձևեր էր հաստատում արևելյան բռնապետության և հելլենական պոլիսի փոխարեն: Սակայն հելլենիստական միապետություններն Արևելքում, Մակեդոնական կոալիցիան, Աքայական և Ետոլիական միությունները Բալկաններում չվերացրին հունական պոլիսն իր նեղ հետաքրքրություններով: Ինքը՝ Արևելքի հելլենիզացման գործընթացն իրականացվում էր պոլիսների կազմակերպման ճանապարհով: Իհարկե, դրանք անկախ քաղաք-պետություններ չէին, այլ միայն մեծ կամ փոքր ինքնավարության օժտված քաղաքներ, բայց դրանց գոյությունը քաղաքացիներին կապում էր պոլիսի դեռևս հին հաստատությունների հետ, նպաստում էր տեղական հայրենասիրությանը, որը բուն հասարակական կյանքի բացակայության հետևանքով ընդունում էր անճոճի ձևեր, իսկ նոր քաղաքներում և հունամակեդոնական զարգացումներում հունական նոր բնակիչները երկար հարաբերություններ էին պահում հայրենիքի հետ, ստեղծում հայրենակցական միություններ, պաշտամունքային միավորումներ և այլն»¹:

Ռանոլփին պոլիսների անկմանը զուգահեռ դիտարկում է նաև դրանց աստվածությունների անկում և մեջ բերում Պ. Վենդլանդի տեսակետը. «Էթնիկապես սահմանափակված աստվածները կիսում էին իրենց ժողովուրդների ճակատագիրը»: Քաղաքական զարգացումներին զուգահեռ կրոնի նկատմամբ վերաբերմունքն, ըստ Ռանոլփի, ևս զգալի որակական փոփոխություն է կրում, ինչի արդյունքում անհատն աստվածներից խնդրում է ոչ թե հարազատ պոլիսի կամ երկրի բարեկեցություն, այլ՝ սեփական անձի փրկություն: Այսպիսով՝ Ռանոլփին հելլենիզմը հռչակում է կրոնական որոնումների ժամանակաշրջան, որտեղ ընդգծված էր միտումը առ միաստվածություն և նշում, որ այսուհանդերձ. «...Միասնական կրոնի ստեղծման համար հելլենիստական աշխարհը չէր տիրապետում բավարար տնտեսական և քաղաքական աշխարհային կրոնի ստեղծման համար, սակայն այն նախադրյալներ ստեղծեց դրա առաջացման համար, և քրիստոնեությունն իր ծագման փուլում, արդեն Դոմոնական կայսրության պայմաններում, ակնհայտորեն պատրաստ տեսքով, ուներ համաշխարհային կրոնի գրեթե բոլոր հիմնական տարրերը»²:

Դեյլենիզմը բավարար հիմքեր չունեցրեց համաշխարհային կրոնի ստեղծման համար, սակայն այն նախադրյալներ ստեղծեց դրա առաջացման համար, և քրիստոնեությունն իր ծագման փուլում, արդեն Դոմոնական կայսրության պայմաններում, ակնհայտորեն պատրաստ տեսքով, ուներ համաշխարհային կրոնի գրեթե բոլոր հիմնական տարրերը»²:

Մենագրության ողջ ընթացքում հատկապես շեշտադրվում է այն միտքը, թե հելլենիստական պետությունների թուլության հիմնական պատճառը կայանում էր նրանում, որ արտադրության հիմքը մնում էր նախկինը՝ ստրկական աշխատուժը. «Ստրկությունը սահմանափակում էր արտադրության ծավալները և աճի տեմպերը, որն ըստ էության մնում էր բնատնտեսական, աշխատանքի հասարակական բաժանումը գոյություն ուներ լոկ սաղմնային տեսքով: Այդ պատճառով էլ առևտուրը Դին աշխարհում կրում է մեծ մասամբ միջնորդային բնույթ և դրա աճը եզակի դեպքերում է ուղեկցվում արդյունաբերության զարգացմամբ (Կորնթոսում և Փոքր Ասիայի որոշ քաղաքներում): Այս պայմաններում գործուն տնտեսական միասնության ստեղծումը, որը կխթաներ արտադրության ընդլայնումը, անհնարին էր. դրա համար պահանջվում էր արտադրության ստրկատիրական ձևի վերա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

ցում, այսինքն՝ արմատական սոցիալական հեղաշրջում, ինչին ընդունակ չէր հելլենիզմը (պատճառների մասին վերը հայտնել ենք մեր տեսակետը — նշումը մերն է)։ Ստրկատիրական հասարակության տնտեսության նոր ձևի արդյունքներն արտացոլվեցին առևտրի բնագավառում, սակայն այդ հասարակության արմատական փերություններն ուժի մեջ մնացին արտադրության բնագավառում»։¹

Ռանովիչն արդարացիորեն հելլենիզմը համարում է անտիկ ստրկատիրական հասարակության կրկնություն առավել բարձր աստիճանում և պնդում է որ այն չլուծեց և չէր էլ կարող լուծել որևէ սոցիալական հակամարտություն՝ չհարցնելով, արդյո՞ք այն իր առջև դրել էր նման խնդիր։ Հելլենիզմի ծավալման գործընթացում Ռանովիչը թերագնահատում է Արևելքում տեղի ունեցող իրադարձությունների արդյունքում ձևավորված կացությունը և երևույթը ներկայացնում որպես միայն Հին Հունաստանի պատմական զարգացման տրամաբանական և անհրաժեշտ արդյունք։ Սակայն հարկ է ընդգծել այն անուրանալի փաստը, որ հելլենիզմը դրսևորման և իրագործման ասպարեզ գտավ միայն և միայն Արևելքի ընծեռած հնարավորությունների հաշվին։

Անդրադառնալով հելլենիստական մշակույթին՝ հեղինակը քննադատում է այն պատմաբաններին, որոնք հիմք ընդունելով հելլենիստական պետություններին համեմատությամբ հելլենիստական մշակույթի առավել տևական գոյությունը, գտնում են, որ հելլենիզմի կողմից ստեղծված մշակութային արժեքների մեջ էլ հենց կայանում է նրա բուն էությունը։ Մինչդեռ ինքը՝ Ռանովիչը, հելլենիզմի հիմքում տեսնում է Արևելյան Միջերկրածովքի ստրկատիրական հասարակությունների տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական կյանքում տեղի ունեցած լուրջ փոփոխությունները, միաժամանակ հաստատելով. «Մշակույթի բոլոր բնագավառներում հելլենիզմը նշանավորում է համաշխարհային նշանակության պատմական շրջադարձ։ Հաս բաներ միայն ուրվագծված էին. հելլենիստական տնտեսությունը պայմաններ չստեղծեց դասական ժառանգության վերջնական մշակման և դրա հիման վրա նոր միասնական աշխարհայացքի, ամբողջական ներդաշնակ մշակույթի ստեղծման համար։ Ստրկատիրական հասարակության հակամարտությունները շատ արագ արտահայտվեցին վերելքի կարճ շրջանից հետո և հանգեցրին այն բանին, որ զարգացումն ընթանում էր ջղաձիգ տեմպերով կարճատև թռիչքներով և անկման երկարատև շրջաններով. որոշ բնագավառներում փիլիսոփայություն, գրականություն, անկումը խորհիկական բնույթ ստացավ։ Սակայն, ընդհանուր առմամբ, հելլենիստական մշակույթը դա մի նոր փուլ է մարդկության մշակութային պատմության մեջ, որն ազդել է դրա հետագա ողջ ընթացքի վրա»։²

Ա. Բ. Ռանովիչի «Հելլենիզմը և նրա պատմական դերը» մենագրության մեջ գիտական խորությամբ ներկայացված են մի շարք կարևոր խնդիրներ, այդ թվում հելլենիզմը որպես ժամանակի համաշխարհային պատմություն դիտարկելու, հելլենիզմի ճգնաժամի հիմքում ստրկատիրությունը և պոլիսի սահմանափակությունը տեսնելու, հելլենիզմը ոչ միայն որպես մշակութային, այլ առաջին հերթին՝ որպես հասարակական-տնտեսական և քաղաքական երևույթ ըմբռնելու, հելլենիզմի և կրոնի փոխազդեցության, դրա արդյունքում Արևելքի մարդու հոգևոր ազատագրման, անհատի և պատմական գործընթացների փոխհարաբերության և այլ կարևոր խնդիրներ, սակայն աշխատանքում առկա է նաև կանխակալ վերա-

բերմունք «բուրժուական պատմաբանների» նկատմամբ, ակնհայտ է նրանց կարծիքն առանց լուրջ վերլուծության պիտակավորելու միտումը։ Ընդգծված է նաև Ռանովիչի ձգտումը՝ պատմական գործընթացներն իմաստավորել մարքս-լենինյան փիլիսոփայության տեսանկյունից, ինչի արդյունքում նվաստացվում է անհատի դերը պատմական գործընթացներում. «Բուրժուական պատմաբանները չեն կարողանում բացահայտել հելլենիստական պետությունների անկման օբյեկտիվ պատճառները նրա համար, որ նրանք անտիկ հասարակությունը պատկերացնում են կապիտալիստական հասարակության տերմիններով և կատեգորիաներով։ Այդ պատճառով նրանք հելլենիստական պետությունների կործանման պատճառները փնտրում են դրանց տիրակալների բարոյական այլասերման, չարանեցողության, կամ ընդհակառակը՝ Հռոմի նախախնամական դերի, հելլենների «ոգու» անկման, կամ այլ անբացատրելի բարբառացի մեջ։ Մինչդեռ անտիկ հասարակությունները կործանվում են արտադրության ստրկատիրական ձևի ներքին հակամարտության արդյունքում»։¹

Ամփոփելով իր արժեքավոր, հետաքրքիր և աննախադեպ մենագրությունը՝ Ռանովիչն, ի հակադրություն Պլուտարքոսի այն կարծիքի, թե հելլենիզմն «Արևելքի» և «Արևմուտքի» պարզ միախառնում է, գրում է. «Որակական փոփոխություններ տեղի ունեցան հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում։ Թեև Ալեքսանդրին և դիադոններին չհաջողվեց ստեղծել ամուր միասնական պետություն, որը կընդգրկեր ողջ Արևելյան Միջերկրածովքը, այնուամենայնիվ, նրանք ստեղծեցին տնտեսական ու քաղաքական միավորման մինչ այդ անհայտ, նոր ձև։ Հունական պոլիսն իր տնտեսական ինքնաբավությամբ և քաղաքական անկախությամբ, ստրկատիրական հարաբերությունների աճն արգելակող, կարծրացած գյուղական համայնքի վրա հիմնված արևելյան բռնապետությունները, որպես հասարակության առաջատար ձևեր, հեռանում են ասպարեզից։ Առաջանում են նոր պետություններ, որ չէին համոզիսանում ո՛չ պոլիսներ, ո՛չ բռնապետություններ, դուրս էին գալիս տնտեսական սահմանափակության շրջանակներից, փորձում ընդլայնել արտադրությունը և ամրացնել ստրկատեր դասի դիրքերը ստրկական աշխատանքի կիրառման ոլորտի ընդլայնման ճանապարհով, համայնատիրական կարգի և համայնական հողատիրության սահմանափակման ճանապարհով, տնտեսական կյանքի կազմակերպման անմիջականորեն միջամտելու ճանապարհով։ Դրանում է կայանում Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների, դիադոնների պատերազմների և հելլենիստական միապետությունների առաջին և ներքին քաղաքականության օբյեկտիվ իմաստը և նշանակությունը»։²

Այսպիսով, Ռանովիչը նկատում է մի շատ կարևոր հանգամանք, այն է՝ հելլենիզմի դարբնոցում ձևավորված տնտեսական ու քաղաքական միավորման նախադեպը չունեցող ձևի ստեղծումը, որի օրինակով և հիման վրա հետագայում ստեղծվեցին մի շարք հսկայածավալ կայսրություններ։ Ամփոփելով ներկայացված տեսակետները՝ կարող ենք ասել, որ մշակութային հզոր ժառանգությամբ զուգահեռ, հելլենիզմն իր մեջ կրում է նաև հետագա հարյուրամյակներում ծավալվելիք համաշխարհային քաղաքական գործընթացների սաղմերը։

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 337:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 336:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 337:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38:

ՀԱՅՈՅ ԱԳՎԱՆԻՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՏԵՐԻ
ԻՆՔԵՆՈՒՐՈՒՅՆ ՁԵՌՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ
(10-ԳԳ ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄ)

9-րդ դարում վերականգնված հայկական ինքնուրույն պետականությունը, թշնամաբար տրամադրված արաբա-բյուզանդական քաղաքական մրցակցության պայմաններում, չէր կարող կայուն լինել, քանի որ այն հիմնականում ուղղված էր Հայաստանի քաղաքական մասնատմանն ու թուլացմանը: Արդյունքում՝ պետականության գլուխ կանգնած Բագրատունյաց հարստության թագավորները ստիպված էին պարբերաբար պայքար մղել Հայաստանի հզորացմանը խոչընդոտող թշնամական տերությունների կողմից հովանավորվող կենտրոնախույս ուժերի դեմ: Սակայն, այնուհանդերձ տեղծվեցին հայկական մի շարք իշխանություններ, որոնք աստիճանաբար ձեռք էին բերում թագավորության կարգավիճակ: Դրանց շարքին էր պատկանում Աղվանքի կամ Հայոց արևելից կողմերի իշխանությունը, որի գլուխ կանգնած Բագրատունիները ևս ձեռք էին բերել թագ կրելու իրավունք, հանձինս Համամ Արևելցու¹:

Քաղաքական այս մասնատումը, բնականաբար, լուրջ վտանգ էր ներկայացնում նաև եկեղեցական հաստատության համար: Սակայն, ինչպես վկայում են պահպանված փաստերը, Հայոց կաթողիկոսությունն իր բոլոր հնարավորություններով շարունակում էր պայքարել Հայոց եկեղեցու ներսում երբեմն դրսևորվող մասնատողական փորձերի դեմ:

902 թվականին վախճանվում է Հովհանը և կաթողիկոս է ձեռնադրվում Սիմեոն Բ-ն՝ Աղվանից կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսը: Առկա բոլոր աղբյուրները դրականորեն են խոսում Սիմեոն Բ կաթողիկոսի գործունեության վերաբերյալ: Պատմագիրը համառոտակի հետևյալն է նշել. «...առաել զարդարեաց սպասիւք զՍուրբ խաչն»²:

Ստ.Օրբելյանը Տեր Սիմեոնի մասին հիշատակում է «Տաթևի շրջակա սահմանների «մասին վավերագրի կազմման հետ կապված, որ տեղի է ունեցել»- հայոց երեք հարյուր հիսունհինգ թվականին»³: Սյունյաց հոգևոր թեմի համար պատմական նշանակություն ունեցող այդ փաստաթղթի տակ ստորագրել են. «Ես Հովհաննեսս, Աստծու շնորհիվ հայոց կաթողիկոս, վկա եմ այս անխախտ ու անխափան որոշմանը, որ կայացվեց Սյունյաց մեծ իշխանների կողմից, և լիաստաթուղթը կնքեցի իմ սովորական մատանիով: Ես Հայոց թագավոր Սմբատ Բագրատունիս, իմ ձեռքով հաստատեցի այս որոշումը և վճռագրի վրա, ներքևում դրոշմեցի իմ թագավորական մատանին...»⁴: Այնուհետև հիշատակվում են վասպուրականի Արծրունյաց իշխանների անունները և «Ես՝ աստծու նվաստ ծառա Աղվանքի արքեպիսկոպոս Տեր-Սիմեոնս, վկա եմ այս որոշմանը և իմ մատանիով կնքեցի այս վճռագիրը...»⁵: Ինքն իրեն «արքեպիսկոպոս» ձևով հիշա-

տակող կաթողիկոսի վկայությունը, կարծում ենք, ևս բավարար փաստ պետք է ընդունել Աղվանից կաթողիկոսությունը հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայոց եկեղեցու ենթակայության տակ գտնվելու մասին:

Սակայն Սիմեոն Բ-ի կաթողիկոսությունը նսեմացնող մեկ հանգամանք գոյություն ուներ. նա ձեռնադրությունը ստացել էր իր միայն ենթակա եպիսկոպոսներից և ոչ, ընդունված կարգի համաձայն, Հայոց կաթողիկոսից: Դա էլ, թերևս, պետք է բացատրել երկրում տիրող քաղաքական աճաբեմնապատ պայմանների թելադրանքով կատարված հարկադրական քայլ, բայց ոչ անջատողական միտում:

Սիմեոն Բ-ն 21 տարի առաջնորդեց կաթողիկոսական աթոռը և 923 թվականին կնքեց իր մահկանացուն: Աղվանից կաթողիկոսական աթոռին տիրացավ Փառիսուփ առաջնորդարանի Տեր Դավիթը (923-929թթ.), որին էլ հաջորդեց Տեր Սահակը (929-948թթ.):

929 թվականից Հայոց Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը առաջնորդած Տեր Սահակի մասին և Մ. Դասխուրանցին և Կ. Գանձակեցին որևէ այլ տեղեկություն չեն հաղորդում: Ստ. Օրբելյանը, խոսելով Սյունյաց և Հայոց արևելից եկեղեցական թեմերի հիշյալ շրջանում գոյություն ունեցող հարաբերությունների մասին, նշում է, որ «Աղվանքում Սահակ անունով կաթողիկոս կար, որը հոգևոր սիրով կապված էր Տեր-Հակոբի հետ: Նրանք համախոհներ էին ու միմյանց խիստ մոտ»⁶: Պատմիչը միանշանակորեն դրականորեն է գնահատում երկու հոգևոր թեմերի «խիստ մոտ» հարաբերությունը, ու միաժամանակ ներկայացնելով դրա օբյեկտիվ պատճառները, որևէ ակնարկ չի կատարում հիշյալ թեմերի մերձեցումը վերագրելու որպես Ամենայն Հայոց Աթոռից անջատվելուն ուղղված ձեռնարկում:

Սահակ կաթողիկոսի անունը այնուհետև աղբյուրներում հիշատակվում է՝ կապված Ամանիա Մոկացու Հայրապետական գործունեության հետ. «Տեր Ամանիա Մոկացին ամս ԻԲ: Ե ուն. յԱղթամար և ժԷ ուն ի Վարագ եկաց»: Իւր թղթերում չեն յիշում ոչ Աղթամարը ոչ Վարագը և ոչ Արգինան, միայն այսչափն է երևում, որ իւր առաջին հրովարտակը (=կոնդակ), ուղղուած Աղուանց Սահակ կաթողիկոսին, գրել է Գագիկ Արծրունի թագաւորի հաւանութեամբ և խորհրդով, ուրեմն և Վասպուրականում: Յաջորդ տարին մեռնում է Գագիկը (943թ.)...»⁷: Ուրեմն Հայոց Հայրապետի առաջին հրովարտակը ուղղված էր Աղվանից Սահակ կաթողիկոսին և գրվել է 942 թվականին:

948 թվականին Սահակ կաթողիկոսին հաջորդեց Գարդման գավառի եպիսկոպոս Տեր Գագիկը, որ արժուակալեց «տասնյոթ տարի. սրա չորրորդ տարում լրացավ Հայոց չորս հարյուր թվականը»⁸: Ինչպես Մ. Դասխուրանցին, այնպես և Կ. Գանձակեցին տարաբախտաբար, Տեր Գագիկի գործունեության վերաբերյալ առանձին տեղեկություններ չեն հաղորդում, որի պատճառով և ստիպված ենք բավարարվել միայն Ստ. Օրբելյանի հաղորդած տեղեկություններով, ովքեր որ պահանջում են քննական մոտեցում ունենալ խնդր առարկա հանդիսացող հարցի կապակցությամբ, քանի որ հիշյալ նույն աղբյուրի մեջ կան հակասական տեսակետներ:

Պատմագիրը նշում է, որ «Սահակից հետո առաջնորդեց նրա եղբայր Գագիկը, որը առավել համարձակ գտնվեց Սյունյաց եպիսկոպոս Հակոբի հետ ու-

¹ Տե՛ս Գ.Ա.Հարությունյան, Հայաստանը IX-XIդդ., Եր., 1959, էջ 31:
² Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 346:
³ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Եր., 1986, էջ 212:
⁴ Լույն տեղում, էջ 213:
⁵ Լույն տեղում, էջ 214:

⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 240:
⁷ Յավելույսի պարարտի, 1897, փետրուար, էջ 91:
⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982, էջ 146:

նեցած միաբանական սիրո մեջ»¹: Իսկ Ամենայն Յայոց Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը գրել է «...վախճաններ ապա կարծեալ հայրապետն Աղուանից՝ Սահակն կոչեցեալ, և բողոյր փոխանակ ինքեան զհարազատ իւր՝ զԳագիկ՝ նովին թերակատար ձեռնադրութեամբն, զոր ինքն ուներ առանց սրբոյ Լուսաւորչին և մերոյ արժակալացն. այր համեստ և գեղեցկաղէն և չափաւոր հասակաւ»²: Կարելի է նկատել, որ Յայոց Յայրապետը, այնուամենայնիվ, չի թաքցնում իր համակրանքը Աղվանից Գագիկ կաթողիկոսի նկատմամբ, որ նույնպես անօրինական ձեռնադրություն ընդունած կաթողիկոսների թվին է պատկանում:

Ահա այսպես, տակավին Չովնան եպիսկոպոսից սկսած Աղվանից կաթողիկոսական աթոռին մեկը մյուսի ետևից բազմեցին կաթողիկոսներ, որոնք օրինական ձեռնադրություն չէին ստացել Յայոց Յայրապետից: Պահպանված աղբյուրներում Յայոց արևելից հիշյալ կաթողիկոսների ձեռնադրությունը իրենց ենթակա եպիսկոպոսներից զնահատվում է որպես Յայոց եկեղեցական ընդհանուր օրենքին հակասող երևույթ, քանի որ ընդունված կարգի համաձայն նրանք պետք է ձեռնադրություն ստանային Յայոց հայրապետներից, մի կարգ, որ գոյություն ուներ եկեղեցական հաստատության հիմնադրման պահից ի վեր:

Արդարև, առաջին իսկ պահից Յայոց արևելից հիշատակված կաթողիկոսների ընդունված կարգին հակասող ձեռնադրությունը պետք է ընդունել որպես անընդունելի, անգամ դատապարտելի քայլ, քանի որ այն իր հերթին կդառնար արաբա-բյուզանդական կողմերի՝ Յայաստանը քաղաքականապես մասնատելուն ուղղված քաղաքականության իրագործման համար լուրջ խթան:

Յայ ժողովրդի պատմությունը շարադրած հայ վարդապետ-պատմաբանները միանշանակորեն սերունդներին ավանդել են այն պարզ ճշմարտությունը, որ ազգի հզորության աղբյուրը նրա հոգևոր ու բարոյական միասնության մեջ է: Այդ գիտակցությամբ էլ մեր հոգևոր նվիրապետները մշտապես աշխատել են հնարավորինս կայուն պահել ժողովրդի հոգևոր-բարոյական միասնությունն անգամ քաղաքական մասնատվածության պայմաններում, հիշյալ ասպարեզում ամեն մի, թեկուզ աննշան խախտում որակելով որպես դավաճանության համահավասար արարք, որ և դատապարտվել է Յայոց Մայր եկեղեցու նվիրապետների կողմից: Բայց միաժամանակ պետք է նշել, որ նրանք թերևս երբեմն անտեսում էին երկրում տիրող քաղաքական իրավիճակը, և բավական անզիջում կեցվածք ընդունում եկեղեցական թեմերի ինքնուրույն գործունեության նկատմամբ:

Այս տեսանկյունով կարելի է մեկնաբանել նաև 10-րդ դարի սկզբին ստեղծված կացությունը, երբ Յայոց արևելից կաթողիկոսները պարզապես ստիպված էին ձեռնադրություն ընդունել միայն իրենց ենթակա եպիսկոպոսներից, քանի որ նույն ժամանակներում աստանդական վիճակում էին հայտնվել նաև Ամենայն Յայոց Յայրապետները՝ Մայր Աթոռին սպառնացող քաղաքական արհավիրքների պատճառով: Այդպես էին Գևորգ Բ Գառնեցու, Մաշտոց եղվարդեցու, Չովհաննես Դրասխանակերտցու, Ստեփանոս Բ Ռշտունու, Թեոդորոս Ա Ռշտունու ժամանակներում³: Իսկ Չովհաննես Դրասխանակերտցի պատմաբան կաթողիկոսը իր «Պատմութիւն Յովհաննու Կաթողիկոսի» հայտնի աշխատության

մեջ տվել է հանգամանակից ու հավաստի նկարագրությունն այն ժամանակների վերաբերյալ, երբ աստանդական վիճակում հայտնված կաթողիկոսն ստիպված էր շրջազայել նաև Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի և Անդրկուրյան հայկական գավառների մենաստաններում:

Թերևս նշված է տվյալ ժամանակների հետ առնչվող նաև մի շարք ուրիշ փաստարկներից պետք է նկատել, որ Յայոց եկեղեցու Արևելյան թևի կաթողիկոսների ընդունված կարգին հակառակ ձեռնադրությունը բացատրվում է լոկ քաղաքական աննպաստ պայմաններով. աստանդական վիճակում հայտնված Ամենայն Յայոց կաթողիկոսության կողմից ձեռնադրություն ընդունելու անհնարինության և կամ, երբեմն մեծ դժվարությունների հետ կապված լինելով, բայց ոչ Յայոց եկեղեցու անջատվելու միտումով: Իսկ եթե քննարկման նյութ դարձնենք Ստ. Օրբելյանի հիշյալ փաստի կապակցությամբ գրառումը. «Քանի որ այն ժամանակներում Յայոց կաթողիկոսները հեռացած էին իսմայելացիների ավազակային մշտական հարձակումների պատճառով, Դվինի Աթոռը թողել ու Յայոց թագավորների հետ շրջում էին այստեղ ու այնտեղ՝ երբեմն բնակվելով Վասպուրականի թագավոր Գագիկի մոտ, Վանա ծովի կղզում, ուրտեղ կային սուրբ Գրիգորի սեղանը, աթոռն ու գավազանը, երբեմն՝ Շիրակի գավառի Արգինայի վանքում այսպես տարուրերվելով, այլև վախճանվել էր Յայոց Թեոդորոս կաթողիկոսը, նրան հաջորդել Անանիա Մոկացին՝ երեք հարյուր իննսուներեք թվականին. այս Յակոբը հեռավորության պատճառով չէր կարողանում ամեն տարի գնալ Յայոց կաթողիկոսի մոտ՝ մեծոն վերցնելու, ուստի հարկ եղավ մեռոնը խնդրելու Աղվանքի կաթողիկոսից»⁴: Բացատրելով օբյեկտիվ քաղաքական հանգամանքները, պատմագիրը, այնուամենայնիվ, չի արդարացնում այն և համարում է «մեծ մոլորություն ու անկանգնելի զլորում»⁵: ԵՎ անդրադառնալով Աղվանքի հոգևոր առաջնորդության կողմից Սյունիքի եպիսկոպոսի խնդրանքը անմիջապես իրագործելու, ինչպես նաև, հենց իրենց ձեռնադրության ընդունման հանգամանքին, պատմագիրը իրավացիորեն նշել է. «Աղվանքի արքեպիսկոպոսները հայոց կաթողիկոսներից էին ձեռնադրություն ստանում. բայց դրանից քիչ տարիներ առաջ ետ էին կանգնել՝ Գևորգ կաթողիկոսի վախճանից մինչև այս Անանիայի ժամանակները»⁶: Նույն Օրբելյանը, կարծես ինքն իրեն լրացնելու, թերևս նաև, ուղղելու մտայնությամբ, հետևյալն է գրել. «...երբ Գևորգ կաթողիկոսը վախճանվեց, մեր աշխարհին իսմայելացիների կողմից վրա հասած դառն ու տեսակ-տեսակ անցքերի պատճառով աղվանքցիները չէին կարողանում հասնել հայոց հայրապետների մոտ, նույնպես և Աղվանքը անփութորեն անտեսվում էր հայոց կաթողիկոսների կողմից, քանի որ յուրաքանչյուր ոք միայն իր անձի համար էր հնարներ փնտրում՝ իսմայելական սրից ազատ մնալու համար: Ապա Չովհաննից հետո Աղվանքի կաթողիկոս են ձեռնադրում նրա Սիմեոն անունով եղբորը, այնուհետև՝ Դավթին, ապա՝ Սահակին, ապա՝ հիշյալ Գակիկին: ԵՎ այսպես վաթսուներեք տարի տևեց նրանց ինքնագլուխ ու ինքնաձեռնադրական թերակատար օծումը»⁷: Ուրեմն պատմիչը քաղաքական փաստարկներով հիմնավորում է Աղվանից կաթողիկոսների «ինքնաձեռնադրական թերակատար օծումը»: Միաժամանակ չարդարացնելով այն, սակայն չի համարում Ամենայն Յայոց կաթողիկոսությունից երես դարձնելու կամ լրիվությամբ

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 240:

² Տես նաև Անանիայի Յայոց կաթողիկոսի, Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւն արտաքոյ սուրբ՝ Լուսավորչի սրբոյն, «Արարատ», 1897, էջ 133:

³ Տես Ռիլուբարյան Բ., Յայոց արևելից եկեղեցին և մշակույթը, Եր., 1998, էջ 165:

⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 240:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 241:

⁷ Նույն տեղում, էջ 245:

անջատվելու միտում, որպիսին ներկայացված է Արահամ Չամվարդապետի «Հայոց եկեղեցու պատմութիւն» աշխատության մեջ. «Իսկ Աղուանք մօտ 70 տարի արդէն դադարել էին Հայոց կաթողիկոսներից ձեռնադրութիւն առնել... Արդ Անանիա կաթողիկոսը Պազկի ու Աբաս թագաւորների յորդորներից քաջալերուած՝ վճռում է Ս. Լուսաւորչի հօտից բաժանուած ու օտարացած ժողովրդին կրկին միազնել Հայոց եկեղեցու հետ և նրա նախնական միութիւնը անխախտ պահպանել»¹: Գետաքրքիր է, որ «օտարացած ժողովրդի» մասին է խոսքը և կամ ուրիշ ինչ փաստարկներ կան այդ «օտարանալու» վերաբերյալ: Երկիրը կարող է ենթարկվել քաղաքական մասնատման, օտարի տիրապետության, բայց ժողովուրդը «օտարանալ» ինքն իրենից՝ թերևս անգամ տրամաբանական չէ, որովհետև այդ նույն ժողովուրդը մշտապես հավատարիմ է մնացել իր հավատքին, հետևաբար նաև իր արմատներին:

Այդպիսի հակասական տեսակետ զարմանալիորեն արտահայտել է նաև Մաղաքիա Օրմայանը, գրելով. «Շատոնց ծանոթ էր Աղվանից աթոռին հակամիտությունը, որ Հայոց հայրապետութեան հետ ունեցած կապակցութիւնը խզել և ինքնազուլիս կաթողիկոս ըլլալ և ոչ թե Հայոց աթոռին ներքև՝ իբրև լոկ արքեպիսկոպոսություն սեպուի»²: Հարցի քննությունը պահպանված արքյուրների հիման վրա, սակայն, երբեք այդպիսի լուծման չի հանգեցնում: Համենայնդեպս, եթե երբեմն Աղվանից աթոռի կողմից դրսևորվել են որոշակի շեղումներ (դրանց մասին արդեն հիշատակվել են մեր կողմից-Մ. Բ.), ապա երբեք համընդհանուր ու նպատակային անջատողական միտումներ չեն եղել: Արքյուրների հաղորդման համաձայն, ինքը՝ Հայոց Մայր Աթոռը երբեմն որոշ կաթողիկոսների ազդեցության տակ, կարծես դեպի քաղկեդոնականությունը թեքվելու, բայց ոչ լրիվությամբ ընկրկելու փորձության է ենթարկվել, որ համենայնդեպս հիմք չի տալիս պնդելու, թե Հայոց եկեղեցին հակվել է դեպի քաղկեդոնականությունը: Նույն դրությունն էր նաև Հայոց արևելից եկեղեցու համար և դա հիմնավորել ու ներկայացնել, թե Աղվանից կաթողիկոսությունը միշտ էլ փորձում էր դուրս գալ Ամենայն Հայոց Եկեղեցու կաթողիկոսության ենթակայությունից, կարծում ենք, որ այնքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը: Հարցի արևելից եկեղեցին Հայոց եկեղեցական հաստատությունից անջատվելու վերաբերյալ ունեցած մտադրությունների վերաբերյալ որևէ արժանահավատ արքյուր չի հանդիպել հավանաբար գոյություն էլ չունի: Ինքը՝ Մ. Օրմայանը, այդ տեսակետը արտահայտել է լոկ ընդհանուր երևույթների ազդեցության տակ, առանց վկայակոչելու որևէ հիմնավոր արքյուր:

Չպետք է մոռանալ նաև մեկ այլ հանգամանք, որ եթե Հայոց արևելից կաթողիկոսությունը որևէ կերպ անջատողական ձգտում ունենար, ապա դրան նպաստող քաղաքական պայմանները թերևս առկա էին. նախ և առաջ երկրի քաղաքական մասնատվածության հետևանքով ստեղծված ինքնուրույն թագավորություններից էր Հայոց արևելից Համամ-Բագրատունու իշխանությունը, որ ինքնուրույն կաթողիկոսության հիմնավոր պատվարներից էր և որը, սակայն, պատմագրի վկայությամբ, երբևէ չի ընդունել Հայոց եկեղեցական հաստատությունից որևէ կերպ ինքնուրույնություն ունենալու տարբերակը:

Ասվածի վկայություններից պետք է ընդունել վերը նշված մեջբերումը՝ կապված Սամվել Եպիսկոպոսի ինքնուրույն ձեռնադրության հետ, որի դեմ ընթու-

տացել էին Աղվանից աշխարհիկ տերերը: Պակաս համոզիչ վկայություն չէ նաև հենց ինքնուրույն թագավորության հիմնադիր Համամ Բարեպաշտի վերաբերմունքը հիշյալ խնդրի առնչությամբ, երբ Հայոց արևելից իշխանի թախանմանքով Պևորգ Բ Գառնեցին վերահաստատեց ինքնուրույն կաթողիկոս հռչակված Հովանահին: Եվ երկրորդ, ինչպես Ստ. Օրբեյանն է իրավացիորեն նշել. «Աղվանքն անփութորեն անտեսվում էր հայոց կաթողիկոսների կողմից, քանի որ յուրաքանչյուր ոք միայն իր անձի համար էր հնարներ փնտրում՝ իսմայելական սրից ազատ մնալու համար»³:

Իր տեսակետը կարծես հիմնավորելու միտումով, Մ. Օրմայանը այնուհետև շարունակել է. «Հայաստանի շփոթ և ընկճյալ վիճակը և կաթողիկոսներուն տարտամ և թափառական աստանդականությունը և իրենց ազդեցության նըվազիւը նոր պատեի ընծայեցին աղվաններուն իրենց հնամենի ջանքը վերսկսելու, և Սահակ Աղվանից կաթողիկոս նորեն ույժ տվալ այդ նպատակին: Որպեսզի ավելի գորավոր ընէ իր գործը իրեն օգնականներ ալ սկսալ որսալ և Հայաստանի հյուսիսային կողմերը իր ազդեցութեան ներքե առնել»⁴: Ակնհայտ է, որ «Հայաստանի հյուսիսային կողմերը» ասելով նա ի նկատի ուներ Սյունյաց թեմի առաջնորդ Հակոբի ձեռնադրությունը Աղվանից կաթողիկոսից, որի նկատմամբ, թեկուզ քննական մոտեցում է ունեցել նաև Սյունիքի պատմության շարահարողը, սակայն ճշմարտացիորեն ներկայացրել է նաև արդարացուցիչ հանգամանքներ պարունակող քաղաքական կացությունը: Հիշյալի կապակցությամբ շատ բնորոշ ու արտահայտիչ ձևակերպում է կատարել Բ. Ուլուբաբյանը, որ նշել է. «Այդ կաթողիկոսները բառացիորեն թափառական էին, զավառից զավառ էին փախչում, վանքիցվանք և իրենք իսկ չգիտեին, թե որտեղ են զուլիս դնելու հաջորդ օրը... Այս դեպքում նրանց ողտե՞ղ այցելեին այս Արցախի ու Սյունիքի ամբարտավանացած առաջնորդները»: Ինչ վերաբերում է Մ. Օրմայանին, ապա, ինչպես նշեցինք, այս վերջին միտքը նա նորից շարադրել է՝ կրկին իր տեսակետը հիմնավորելու միտումով. «Մյուս կողմեն այդ կողմի իշխանները, ամենքն ալ Բագրատունի սերունդե, չէին սիրեր անուղղակի կերպով Աթորունի իշխաններու ազդեցության ներքև ըլլալ, որոնց հովանավորության ենթարկյալ էին Ախթամար մտող վերջին կաթողիկոսները»⁵: Բնականաբար խոսքը վերաբերում է Հայոց արևելից իշխաններին, սակայն պարզ չէ, թե կոնկրետ ո՞ր արքյուրն է հաղորդում Հայոց արևելից իշխանների ու Աթորունիների միջև գոյություն ունեցող որևէ հակասության մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է նրանց կողմից տեղի հոգևոր Եկեղեցուներին Ամենայն Հայոց Մայր Աթոռին հակադրելու միտումներին, ապա այստեղ փաստերը բոլորովին հակառակն են հաղորդում: Հայոց արևելից Համամ Բագրատունի իշխանի արարքը, կապված Ամենայն Հայոց Պևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսին գերությունից ազատելուն, արժանի է միայն գովեստի ու մեծարման, վկայություն է Ամենայն Հայոց Հայրապետի նկատմամբ տածած անսահման նվիրվածության ու խոնարհումի: Իսկ Պևորգ Բ Գառնեցու հաջորդ և նույնպես աստանդակական վիճակում հայտնված ու Հայոց արևելից կողմերում որոշ ժամանակ ապրած Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատ-

¹ Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, կազմեց Արք. Չամ., Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 167:
² Օրմայան Մ., Ազգապատմ., հ. Ա, մաս 9, Բեյրութ, 1959, էջ 1088:

³ Ստեփանոս Օրբեյան, նշվ. աշխ., էջ 245:
⁴ Օրմայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1088:
⁵ Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 164:
⁶ Օրմայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 431:

**ԱՆԻԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՈՒ ՎԱՆՔԵՐԻ ԵՎԻԲԱՏՈՒՆԵՐԸ
(X - XIVԳԳ.)**

Սույն հոդվածում փորձ է արվում քննության առնել Անիի եկեղեցիների ու վանքերի նվիրատուներին, խորամուխ լինել նրանց սոցիալական շերտերի մեջ: Բնարկվող հարցի սկզբնաղբյուրները հիմնականում քաղաքի եկեղեցիների ու վանքերի վեմերին պահպանված արձանագրություններն են, որոնց մեջ առանձնանում են նվիրագրերն ու հիշատակագրերը: Սրանց հեղինակները երբեմն պատմական տարբեր իրադարձությունների մասին կարճառոտ տեղեկություններ հաղորդելով՝ իրագրելու են կրոնական հաստատություններին առշարժ կալվածքներ և շարժական գույք նվիրելու փաստեր: Դիշյալ վավերագրերից մի քանիսը կողմերի միջև կնքված պայմանագրեր են՝ երկուստեք պարտավորությունների ստանձնումով: Եթե նվիրատուները հիշատակում են նվիրաբերված արժեքների նկատմամբ իրենց ունեցած իրավունքի ձևերը, դրանց ձեռք բերելու ուղիները և օտարման պայմանները, ապա հոգևոր հաստատությունների սպասավորները համոզ են առնում որոշ քանակի արարողությունների կատարումը: Իրավական այս փաստագրերը կանոնակարգվում ու ամրագրվում էին երդումների ու անձեքների բանաձևերով և կամ վկաների հաստատումով:

Քաջ հայտնի է, որ Անիի վիմագրերի զգալի մասը մասամբ եղծվել է, մասամբ էլ ոչնչացվել, ուստի դրանք անհասանելի են հետազոտողներին: Ուսումնասիրության առումով խնդիրներ են հարուցում մասնակիորեն խաթարվածները, որոնցում բացակայում են կամ նվիրատուների անունները, կամ նվիրաբերված արժեքները կամ արձանագրությունների կազմման թվականները և այլ փաստեր:

Հարուցված խնդիրը երբեմն չեն լուծում նաև անխաթար պահպանված արձանագրությունները, որովհետև նրանցում ոչ բոլոր նվիրատուների սոցիալական դիրքը բացահայտող տվյալներ են պարունակում: Այս պարագայում հարկ է լինում կողմնակի թվացող փաստերից կռահումներ կատարել՝ ի մասնավորի նախաբանային բանաձևերից, նվիրաբերված կայքերի տիպերից, հատկացված արարողությունների թվից, հոգևոր հաստատությունների սպասավորների վրա դրված պարտավորությունների լեզվառճական ձևակերպումներից և ուրիշ «մանրունքներից»:

Քննության նյութ դարձած թեմայի ժամանակագրական սահմանները թեև ընդգրկում են շուրջ երեք և կես հարյուրամյակ, սակայն հայտնի են շուրջ հինգ տասնյակի հասնող նվիրատվություններ՝ այն էլ ոչ կանոնավոր, ժամանակագրական մեծ խզումով, որպես հետևանք երկրի խռովահույզ վիճակի: Ինչպես նշվեց, նվիրագրերից մի քանիսը հնարավորություն չեն ընձեռում նվիրատուների սոցիալական կարգավիճակը պարզել, այդ պատճառով որոշ դուրյքներ հնարավոր է, որ հապճեպ ու վիճահարույց լինեն: Այսուհանդերձ, խնդրո առարկա նյութն Անիի եկեղեցիների նվիրատուների մասին մեզ պատկերացում տալիս է:

միջ-կաթողիկոսը որևէ ակնարկ անգամ չի կատարել հիշյալ երկրամասի աշխարհիկ տերերի կողմից հանդես բերած անբարյացակամ վերաբերմունքի մասին: «Եւ վասնզի գարացն գերշաց չար հենք սաստկապես դեռևս մածեալ ունէր գաշխարհս մեր. խակս այնորիկ և ես ըստ տէրունեանն հրամանի հալածեալ շրջեցայ ի քաղաքէ ի քաղաք ի կողմանն արևելեաց Աղուանից ամ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ և ամ թագաւորն նոցունց Ատրնէրսեհ, որ ըստ արևելից հիւսիսոյ Կովկասու. զի և նոքա ի ժողովրդենն մերն է և խաշն արօտի մերոյ էին: Եւ ի նոցանն ոչ ինչ սակաւ ծախս ռոճկաց ըստ իւրաքանչիւրունն սակի կարգէր մեզ պարտապանաբար վճարելով զպետս ամենացունց»: Կարծում ենք հիշյալից դժվար չէ ենթադրել, որ Հայոց Հայրապետը անգամ իր գոհունակությունն է հայտնում Հայոց արևելյան աշխարհիկ տերերին, որոնք չէին խնայում իրենց միջոցները ներդնելու աստանդական վիճակում հայտնված հոգևոր առաջնորդարանի կարիքների համար: Ինչ վերաբերում է Հայոց Աղվանից եկեղեցու հիշյալ շրջանում ունեցած անջատական ձգտումներին, ապա դրանց փաստացի առկայության պայմաններում անհնար էր, որ պատմիչ կաթողիկոսը որևէ ակնարկ չկատարեր այդ մասին:

Հիշյալ տեսակետը հիմնավորող վկայություն, բարեբախտաբար, հանդիպում ենք նաև հենց քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայոց Մայր Աթոռը առաջնորդած Անանիա Մոկացու մոտ. «Իսկ մենք՝ վասնզի ոչ էր ըստ հրամանի աստուծոյ և ոչ ունէր ձեռնադրութիւն ի մենջ՝ ոչ ընկալաք զնա և ոչ հրաման տուաք ուրուք յիշխանաց ընդունել զնա: Իսկ զնախնեացն բարեմտութիւն և զհարցն դաւանութիւն, որ կայր յԱղուանից Պատմութեանն, գիտելով իշխանացն Աղուանից, որ լիեալ էր ամ նախնեօք ընդ այլ սրբոյ Լուսաւորչին արօ-(Բ)ռակալաց, ոչ ընկալան զնա»²: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայոց Արևելյան աշխարհիկ տերերի ու Արծրունիների միջև գոյություն ունեցած հակակրանքին կամ հակասությանը, ապա ժամանակակից պատմիչներն այն հաստատող որևէ ակնարկ անգամ չեն կատարել, դեռ ավելին. Արծրունիների տան պատմիչ թովմա Արծրունիի հիացմունքով ու գովեստով է նկարագրել Հայոց արևելից իշխանների մղած հերոսական պայքարը արաբների դեմ³:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ 9-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած քաղաքական հանգամանքների թելադրանքով թուլացել էին կապերը մի կողմից՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության, մյուս կողմից՝ ծայրամասային թեմերի միջև: Արդյունքում, ծայրամասային որոշ թեմեր, այդ թվում Հայոց արևելից կողմանց կամ Աղվանից և Մյուսնյաց թեմերը ձեռք էին բերել որոշակի ինքնուրույնություն, որը սակայն երբեք չի հասցրել ամբողջական մեկուսացման կամ անջատման: 10-րդ դարում, կապված Բագրատունյաց հայկական թագավորական իշխանության հզորացման հետ, վերստին կանոնակարգվեց Հայոց Մայր Աթոռի գործունեությունը:

¹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցիոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1996, էջ 220:
² Անանիա Մոկացի, նշվ. աշխ., էջ 133:
³ Թովման Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Եր., 1985, էջ 278-279:

Անհի վիճազորը հրատարակվել են բազմիցս: Դրանց մի մասը թարգմանվել է նաև օտար լեզուներով¹: Քաղաքի հնագիտական նյութերը պեղելու և ուսումնասիրելու գործում անգնահատելի է Ն. Յա. Մառի դերը, որի ղեկավարությամբ սկսվեցին պեղումները, որոնք ընդմիջումներով 1892թ. տևեցին մինչև 1917թ.: Այս աշխատանքների հանրագումարը հեղինակի 1934թ. ռուսերեն հրատարակած «Ашш» աշխատությունն էր:

Հարկ է նշել, որ տեղի սղութունը հնարավորություն չտվեց մեզ վիճական վկայությունները մեջ բերել անբողջովին և անդրադառնալ դրանց հանգամանակից մեկնություններին:

1. Ժամանակագրական առումով Անհի եկեղեցիների առաջին նվիրատուն Շուշան Պահլավունին է, որի նվիրագորտը պահպանվել են Ս. Գրիգոր /Գրիգոր Պահլավունու/ եկեղեցու վրա²: Սրանցից մեկուն Շուշանն իրեն հորջորջում է «Տիկնաց տիկին» և հաղորդում Ս. Գրիգորին Մրվանի կրպակը ու 80 դրամ նվիրելու մասին: Երկրորդը թվագրված է 994թ. և իր «տիկնաց տիկին» տիտղոսին հավելում է «զուգակից Գրիգորի իշխանի», նշում Մրվանի կրպակների նվիրատվությունը՝ անեծքի բանաձևով³:

Մարմաշենի վանքի գլխավոր եկեղեցու /988-1029/ կառուցողներն ու նվիրատուները Շուշան Պահլավունին ու իր որդիներն են: Այստեղ նրան ճանաչում ենք «Շուշանիկ հայոց տիկնաց տիկին» տիտղոսով: Անտարակույս վերջինս կապվում է նրա ամուսնու՝ հայոց իշխան Գրիգոր Պահլավունու տիտղոսի հետ: Գրիգոր Պահլավունին հայտնի է նաև Համզե անունով: Շուշանն ուներ չորս որդիներ՝ Վահրամ, Վասակ, Ապղարիթ, Համզե և մեկ դուստր՝ Սեդա անուններով⁴: 1037թ. նա այլևս ողջ չէր, որովհետև նրա հիշատակին արարողություններ են պահանջվել:

1040թ. Ապղարիթը կառուցում է մատուռ-հանգստարաններ՝ Ս. Ստեփանոս և Ս. Քրիստափոր, առաջինը ծնողների, իսկ երկրորդը եղբոր՝ Համզեի ու քրոջ՝ Սեդայի համար⁵: Շուշան Պահլավունու մարմինն ամփոփվել է Մարմաշենում՝ նրանց տոհմական դամբարանում:

2. Կատրանիդե հայոց թագուհի: Գագիկ Ա Բագրատունու /990-1020/ տիկինը, Այունիքի Վասակ թագավորի դուստրը, ուներ Սմբատ, Աբաս և Աշոտ անուններով որդիներ: 1001թ. Գագիկ Ա-ի հրամանով ավարտել է Անհի Մայր տաճարի շինարարությունը, որն սկսել էր Սմբատ Բ-ը /977-990/: Թագուհին Մայր տաճարին

¹ Ն. Սարգիսյան, *Տեղագրությունը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեներտիկ, 1864*; *Շիրակ, Տեղեկագրութիւն պատկերացոյց, հաւաքեաց Դ. Ղևնդ Վ. Ա. Ալիշան, Վեներտիկ, 1831*; *Энциклопедическое написание в Карсе, Ашш и в окрестностях последнего, Москва, 1881*; 4. *Բամաշեն, Կարսի արծանագրութիւնը Անու, Բագնայի և Մարմաշենու, Պարիս, 1931*: Վիճական տարեգիր, կազմեց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913: Դիվան հայ վիճագրության, Անի բաղար, կազմեց Դ. Ա. Օրբելի, պրակ 1, Երևան, 1966: Սկզբնաղբյուրներն ու ուսումնասիրությունները միայն սկզբում են լրիվ վկայակոչվում:

² Դ. Օրբելին Դիվանում Անհի եկեղեցիներից մի քանիսը հիշատակում է դրանց կառուցողների կամ հովանավորների անուններով: Սենք հետևել ենք նրան փակագծերում ելել նաև այդ անձանց:

³ Դիվան I, էջ 31-32:

⁴ Н. А. Орбел. *Надпись Мармашена, Избранные труды, Ереван, 1963*, с. 442.

⁵ Դիվան I, էջ 33:

է նվիրել թանկագին զարդեր¹: Այս նվիրատվությունների վերաբերյալ համեմատաբար հանգամանակից է խոսում Ստեփանոս Ասողիկը՝

Մարմաշենի արծանագրություններից մեկի մեջ նրա թող «ափխագաց և հայոց թագուհի» Մարիամը Կատրանիդեին հիշատակում է Կատա ձևով²: Տեկորի տաճարի 1008թ. արտոնագրով տեղի բնակչությանը նա ազատել է հարկատվությունից՝ Կատրանիդեի տապանատուն մատուռը գտնվել է Մայր տաճարից արևելք: Պեղումները պարզել են, որ թագուհու գերեզմանն ավելի վաղ կողոպտված է եղել:

3. 1031թ. հայոց իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավունու որդին՝ Աբուղամը իր եղբոր՝ Գրիգորի առողջության և երկարակեցության համար Առաքելոց եկեղեցուն է նվիրել Կառնուտի արտը՝

4. Աբուղամի արծանագրությանը կից Խաչատուրի անթվական վիճագիրն է, որով նա նույն եկեղեցուն է նվիրել իր գանձագին *սարաւոյթով*³ տունը: *Սարաւոյթ* ունի մի քանի իմաստներ, բայց տվյալ համատեքստում ցույց է տալիս բարձրաշեն կամ բարձր պատշգամբով առանձնատուն: Այս տան հորինվածքի կամ դիրքի շեշտումը թույլ է տալիս այն դասել ոչ սովորական առանձնատների կարգին: Խաչատուրի նվիրագիրը հարում է Անհի ավագանու կամ ընչեղենների այն նվիրագրերին, որոնցում բանեցված է եկեղեցու սպասավորների վրա դրված խիստ պարտադրանքն ու հատկապես անեծքի պահանջկոտ բանաձևը:

5. Ապղարիթ Պահլավունի, որդին էր Գրիգոր-Համզե և Շուշան Պահլավունիների, թող Աբուղամի: 1035թ. Սմբատ Բ Բագրատունու հանձնարարությամբ նա Բյուզանդիայի կայսր Միքայել Դ-ին /1034-1041/ էր տարել թագավորի հրովարտակը: 4. Պուլսից բերել էր տերունական խաչի մատուցը և 1036թ. կառուցել Ս. Փրկիչ եկեղեցին: Վաղ ժամանակներից կորցրել էր հորը՝ Հոր, մոր, եղբոր և քրոջ համար կառուցել էր Ս. Ստեփանոս և Ս. Քրիստափոր մատուռները:

Ապղարիթը Ս. Փրկչին նվիրել է կրպակներ, ձիթանք, այգի, հողեր, այլ ընծաներ: Նա իրականացրել է նաև ուրիշ կառույցներ, նվիրատվություններ կատարել Ս. Հակոբ /Շուշան Պահլավունու/ եկեղեցուն:

Ապղարիթը Անհի վիճագրերում հիշվում է *մարզպան*⁴: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում մատենագրական տվյալները մարզպանների համար նշում են մի քանի գործառություններ: Նրանք ղեկավարում էին երկրի զինված ուժերը, հանդես գալիս կողմնապահների դեմում, զբաղվում արտաքին հարաբերություններով: Այսուհանդերձ մարզպանների գործունեությունը նաև կարող էր գերծ լինել որևէ սահմանափակությունից՝ նայած տեղին, հանգամանքերին ու պայմաններին:

6. Վահրամ Պահլավունին իր Աբուղամի որդու «ոգեբաժնով» երկու կրպակ է գնել ու նվիրել Ս. Գրիգոր / Գրիգոր Պահլավունու/ եկեղեցուն⁵: Այս վիճագիրը դիտվել է 1031-1033թթ. գրություն: Նրա ծննդյան թվական է նշվում 967-ը:

¹ Անդ, էջ 35:

² Ստեփանոսի *Տարոնցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885*, էջ 256:

³ Н. А. Орбел. *Надпись Мармашена, с. 444*.

⁴ Վիճական տարեգիր, էջ 13:

⁵ Դիվան I, էջ 12:

⁶ Անդ:

⁷ Դիվան I, էջ 44-45, 46:

⁸ Դիվան I, էջ 32:

Ըստ ժամանակի Վահրամ Պահլավունու մասին առաջին հաղորդումը քաղում ենք վերը նշված Մարմնաշենի արձանագրությունից:

Վահրամ Պահլավունին սկզբնաղբյուրներում հիշվում է *հայոց մեծ իշխան, իշխանաց իշխան, մեծ սպարապետ* և բյուզանդական *անթիպատ պատրիկ* տիտղոսներով, բայց առավել տարածվածը իշխանաց իշխանն է: Հայոց իշխանի տիտղոսը Պահլավունիների տոհմի մենաշնորհն է եղել: Այդպես են ճանաչվել Վահրամի հայրը և պապը:

Արաբական տիրապետության օրոք հայոց իշխանի դերը պարզաբանված է¹: Հայոց իշխանը միջնորդի դեր էր խաղում խալիֆայության և հայ իշխանների միջև: Նրա գերիշխանությունը ճանաչում էին Հայաստանի, երբեմն նաև Վիրքի ու Աղվանքի ավատատերերը: Եհյտ է, Բագրատունիների պետականության վերականգնումից հետո հայոց իշխանի իրավունքներն որոշ չափով սահմանափակվեցին թագավորների գործառնություններով, այդուհանդերձ, նրանք երկրի ներքին և արտաքին կյանքում իրենց ժանրակշիռ տեղը պահպանեցին, հատկապես զինված ուժերի ղեկավարության ասպարեզում: Այս առումով խոսում է Վահրամ Պահլավունու դերը:

Ամբերդի եկեղեցու 1026թ. Վահրամ Պահլավունու վիմագիրը տեղեկացնում է նրա կողմից գլխավոր տաճար կառուցելու, եպիսկոպոսական աթոռ հիմնելու և ծխերից գանձվող հարկի ու հասույթների չափը սահմանելու մասին: Նորահաստատ հոգևոր աթոռի սահմաններն ընդգրկում էին Նիզ գավառը, Արագածոտնը և Վաղարշապատի շրջանը, որոնք վարչականորեն մտնում էին Վահրամ Պահլավունու իշխանության մեջ²: Հետևաբար, հայոց այս իշխանը զինվորական իշխանությունից զատ որոշակի ավատի սահմաններում մարմնավորում էր նաև քաղաքացիական իշխանություն, որի կենտրոնը Ամբերդն էր:

Վահրամ Պահլավունու գործունեության հաջորդ դրվագը համընկավ երկրի քաղաքական կյանքի կորստյան հետ, երբ հայոց թագավորությունը կորստից փրկելու նրա անդուլ ջանքերն ի դերև եղան: Պահլավունի իշխանը մնաց Մեծ Հայքի ռազմական ուժերի իրամասնատար և միացած իր երեկվա հակառակորդի Բյուզանդիայի հետ հարկադրված էր կռվելու նրա նախկին դաշնակցի՝ Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի դեմ: 1045թ. Դվինում հայ-բյուզանդական ուժերին վիճակված էր անհաջողություն: Մարտում սպանվեցին Վահրամ Պահլավունին և նրա որդին՝ Գրիգորը³: Հայոց սպարապետի մարմինն ամփոփվեց Մարմաշենում⁴: Այնտեղ՝ Մայր տաճարի գերեզմանոցում է ամփոփված նրա տիկնոջ Սոփիայի՝

Անձևացյաց տեր, հայոց մարզպան Տիգրանի դստեր մարմինը, որը վախճանվել էր ավելի վաղ՝ 1015թ.⁵:

7. Ոմն Շահիկն ու իր որդի Վարդը 1050թ., Ս. Փրկիչ եկեղեցուն տվել են իրենց տունն ու տան բակը⁶: Արձանագրությունից չի պարզվում նրանց սոցիալական դիրքը:

8. Քրիստափոր անունով մեկը 1050թ. Ս. Փրկչին նվիրել է իր գանձագին յոթ տները՝ պահանջելով տարեկան 24 ժամերգություն⁷:

Արձանագրության տեղը, ոճը, նվիրաբերված արժեքները, ստացված արարողությունների թիվը բույլ են տալիս եզրակացնելու, որ նվիրատուն սոցիալական վերին շերտերի ներկայացուցիչ էր, ազնվական տոհմից:

9. Հովհաննեսը՝ Սողոմոնի որդին Ս. Աստվածածին Մասնբուշենց/ եկեղեցուն 1054թ. ընծայել է 20 դահեկան⁸: Այս արձանագրությունը ոչինչ չի ասում նվիրատուի դիրքի մասին: Բայց նրա կողմից թելադրված «եղի լուծ ի վերա սպասաւորաց» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Հովհաննեսն ևս հարուստ էր բարձր խավերից: Նման կամ նմանատիպ բանաձևերով էին իրենց նվիրագրերը ամփոփում հայ հասարակության մեջ բարձր դիրք գրավողները:

10. Այս եկեղեցուն Գարեգոյնը նվիրել է իր գանձագին արտը⁹: Նվիրատվության թվականն անհայտ է:

11. Գրիգոր անունով նվիրատուի խամբայենց եկեղեցու անհայտ նվիրատվության դիմաց ժամերգության քանակը մեկն է¹⁰:

12. Վարդը և իր կին Եոխը արձանագրության մեջ չպահպանված թվականին խամբուշենց եկեղեցուն նվիրել են 40 դուկատ դրամ¹¹:

13. Մխիթարիչը XI դարում անհայտ եկեղեցուն նվիրել է պղնձյա խաչ¹²:

14. Գրիգորը 1058թ. Ս. Առաքելոցին նվիրել է 400 դրամով գնած ավետարանը¹³: Գրիգորի մասին որոշակի բան ասելը դժվար է, եթե հաշվի չառնենք, որ ձեռագրի համար հատկացված զումարն առնվազն մշան է նրա ստացողի փարթաւության: Ամենայն հավանականությամբ Գրիգորը Պահլավունիների իշխանական տոհմից էր:

Անիի հոգևոր հաստատությունների նվիրատուների խմբի մեջ ենք ներառում նաև նրանց, ովքեր քիչ միջոցներ չեն ծախսել եկեղեցիների նորոգման համար:

15. Սարկավազ քահանա, որը 1151 թ. նորոգել է Անիի Ս. Սարգիս եկեղեցին¹⁴: Հավանական է դիտվում, որ Սարկավազը Մայր տաճարի ավագերեց, հայտնի պատմագիր Սամուել Անեցու որդին էր¹⁵: Սարկավազի որդուն՝ Աբրահամ

¹ Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Հայոց իշխանը» արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, ք. 2, էջ 121-134:

² Արձանագրության վերջին վերծանության ու մեկնության հեղինակը Ս. Ավազյանն է /տես նրա Վահրամ Պահլավունու 1026թ. արձանագրությունը Ամբերդում և եկեղեցական պտղին միջնադարյան Հայաստանում հողվածը հեղինակի «Վիմական պրպտումներ» ուսումնասիրության մեջ, էջ 45-62/:

³ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ. Հովհաննես Սկիլիցես, բարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Գ. Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ 148-149: Պատմություն Արիստակեսի Լաստիվերոսցուի, աշխ. 4, Ե. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 63: Մատթեոսի Ռոմայեցու ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 98:

⁴ H. A. Орбел. *История Армении*, с. 449.

⁵ Անդ, էջ 445:

⁶ Դիվան I, էջ 43:

⁷ Անդ:

⁸ Անդ, էջ 51:

⁹ Դվան I, էջ 51:

¹⁰ Անդ, էջ 54:

¹¹ Անդ, էջ 50:

¹² Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, աշխ. Ե. Սուշեղյանի, պրակ I, Երևան, 1964, էջ 157:

¹³ Դիվան I, էջ 13:

¹⁴ Անդ, էջ 56:

¹⁵ Շիրակ, էջ 128, հմմտ. 4. Սաբևոսյան, Անի, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 128:

երեցին, տեսնում ենք Անիում իր հոր գործի շարունակողին և Խժկոնքի եկեղեցու առատաձեռն նվիրատուին:

Սամուել Անեցու և նրա սերունդների քահանայագործությունը ցույց է տալիս մի շարք տոհմերի կայուն գործառնությունները մեկից ավելի սերունդների համար:

16. Տեր-Սարգիսը 1164թ. Ս. Առաքելոցին նվիրել է գրակալ¹:

17. Հայրապետը 1165թ. նորոգել է Ս. Աստվածածին Մարուշենց/ եկեղեցին²: Այլուստ ոչինչ հայտնի չէ նրա մասին, թե եկեղեցու նորոգումը կարող է վկայել նրա նյութական ապահովածության մասին: Հայտնի է, որ եկեղեցիները խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում կառուցվում կամ նորոգվում էին այն տոհմերի ներկայացուցիչների կողմից, որոնց իրավասության ներքո էին դրանք: Հետևաբար Հայրապետը կամ Խամբուշենց տոհմից էր, կամ էլ այդ տոհմի հետ առնչություն ուներ: Չի բացառվում, որ նա այդ եկեղեցու սպասավորներից լիներ:

18-19. Տրդատ քահանան և իր կին Խուշուշը Ս. Փրկչի 1193թ. նվիրագիր-հիշատակագրով նորոգում են իրենց «գանձագին հայրենիքը»: Ս. Փրկչը, նրա մոտ կառուցում ժամատներ, եկեղեցու նվիրում այգիներ, արտ ու տուն: Տրդատը նույնպես քահանայական տոհմից էր: Նա Արուճի ավագերեց Գեորգի որդի Սոսթենես քահանայի որդին էր: Տրդատն ու իր կինը տեր էին շարժական ու անշարժ մեծաթիվ հարստության³:

20-21. Սիթի Պահլավունի և նրա ամուսին Գրիգոր. Սիթի Պահլավունին 1210թ. իր ամուսնու՝ Գրիգորի միջոցներով նորոգել է Ս. Սարգիս Սիթի Պահլավունու/ եկեղեցին⁴: Նրա «հարազատն» էր Ղարիփը, որը սպանվել էր 1225թ. Ջալալ էր Դինի դեմ մղված Գառնիի ճակատամարտում: Այս Ղարիփը Անիի արքեպիսկոպոս Գրիգորի հարազատ եղբայրն էր, որն ի հիշատակ նրա, չեղյալ էր համարել քաղաքացիների մահվան կապակցությամբ քահանաներից գանձվող հարկը⁵:

22. Սարգիս Լարարար. Ս. Գրիգոր /Գրիգոր Պահլավունու/ եկեղեցու անբավական արձանագրությամբ նա այս եկեղեցուն է նվիրել իր տունը իր հիշատակի համար՝ նրա սպասավորներից պահանջելով 15 օր ժամերգություն⁶: Լարարարը բացատրվել է հետևյալ կերպ. «Թուխ քաջածիզ աղեղանց»⁷: Այս բացատրությունն առարկելի է: Լարարարը թել, պարան կամ լար պատրաստող արհեստավորն էր: Սարգիսի հիշատակին հատկացված մեկ և կես տասնյակ արարողությունները ընդգծում են նրա տան մեծ արժեքը և հետևաբար նրա տիրոջ հարուստ լինելը:

23. Ջաքարե հեքիմի անբավական հիշատակագրությունը ծանուցում է Բագ փողոցում գտնվող նրա տունը կրպակով՝ արձանագրության մեջ անվանումը չպահպանված կրոնական ինչ-որ հաստատությանը նվիրելու մասին⁸:

24. Ջաքարե Ջաքարյան. որդին էր հայոց և վրաց գործերի ամիրսպասալար /զխավոր հրամանատար/ Սարգիս Ջաքարյանի: Նրա մայրը Սահակա-

ղուխան էր՝ Կայենի ու Մահկանաբերդի տիրոջ՝ Տփղիսի ամիապետ Քուրդ Արծրունու քույրը: Անիի Աղջկաբերդի Ս. Աստվածածին կամ Կարմիր եկեղեցու պատին պահպանվել է Ջաքարեի արձանագրությունը, որով նա հիշյալ եկեղեցուն է հատկացրել երեք գյուղ, ջրաղաց, այլ կայքեր: Այս արձանագրության մեջ Ջաքարե Ջաքարյանն իրեն անվանում է վրաց Թամար թագուհու /1184-1207/ «հավատարիմ ծառա», իսկ նույն եկեղեցու մեկ ուրիշ արձանագրությամբ Ջաքարեին և նրա եղբայր Իվանեին տրվել է «հայոց թագավորներ» տիտղոսը¹:

Ջաքարե Ջաքարյանի, նրա եղբոր Իվանեի և նրանց հոր՝ Սարգիս գործունեությունը լուսաբանվում է վրացական «Թագակիրների պատմությունը և գովաբանությունը» սկզբնաղբյուրում: Ջաքարե Ջաքարյանի և նրա եղբոր գործունեությունը համընկավ այն եզակի ժամանակաշրջանին, երբ հայ գործերը նրանց ղեկավարությամբ կռվեցին սելջուկյան ուժերի դեմ և երկրի զգալի մասն ազատագրեցին: Հայաստանում ստեղծվեց ավատական իշխանություն՝ Ջաքարյանների ինքնիշխան տիրակալությամբ: Ծավալված մարտական գործողությունների արդյունքում ազատագրվեցին ռազմավարական այնպիսի կարևոր հենակետեր ինչպիսիք էին Գանձակը, Շամքորը, Արբերդը, Անին, Բջնին, Դվինը, Կարսը:

Ջաքարե Ջաքարյանի վերջին արշավանքը տեղի ունեցավ 1210/11թ., երբ նա հայ-վրացական ուժերով մեկնեց Մարանդ, Թավրիզ ու Ղազվին: Վերադարձին՝ 1212թ. նա հիվանդացավ ու վախճանվեց: Ջաքարե Ջաքարյանը թաղված է Սանահինի վանքում²:

25. Տիգրան Հոնենցը-բացառիկ տեղ է գրավում Անիի եկեղեցիների ու վանքերի նվիրատուների թվում իր մեծաքանակ ու մեծարժեք հատկացումների շնորհիվ: 1215թ. նրա միջոցներով կառուցվել են Գրիգոր Լուսավորիչ /Տիգրան Հոնենց/ վանական համալիրը՝ համանուն եկեղեցիով և հարակից շինություններով: Գրիգոր Լուսավորչին նա հատկացրել է գյուղեր, արտեր, այգիներ, հյուրանոցներ և ուրիշ կայքեր:

Տիգրան Հոնենցը նորոգել է Բեխենց կոչված վանքը, Մայր տաճարի աստիճանները, վանքն ու տաճարը հարստացրել թանկարժեք ընծաներով³: Տիգրան Հոնենցի մեծաթիվ ու տարաբնույթ ձեռքբերումները աներկբա վկայությունն են նրա անբավ ընչնավետության, որին նա տեր էր դարձել ընտրելով գործունեության մի բնագավառ, որը ներառում էր փոխանակային առևտրի բոլոր ձևերը՝ ի մասնավորի դրամականը: Այլ կերպ՝ Տիգրան Հոնենցը սեղանավոր էր դրամավաճառ, վաշխառու հողատեր: Ջաքարե Ջաքարյանին ու նրա շտապիկներին Հոնենցն անվանում է իր «տերերը»: Այս հարուստ իշխանը տեր էր մեկ ուրիշի: 1222թ. արձանագրություններից մեկում ոմն եղբայրիկ իրեն անվանում է «Ծառա տեառն իմոյ Տիգրանա»⁴: Ենթադրվում է, թե սա Հոնենցի շինարար ճարտարապետն է եղել⁵:

¹ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, էջ 60:

² Դիվան I, էջ 54:

³ Դիվան I, էջ 47:

⁴ Անդ, էջ 55:

⁵ Անդ, էջ 18:

⁶ Անդ, էջ 32:

⁷ Շիրակ, էջ 53:

⁸ Դվան I, էջ 68:

¹ Դիվան I, էջ 57, 58:

² Նրա մասին տես ն. Թորոսյան «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» որպես Ջաքարյան Հայաստանի ու Ջաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1992:

³ Դիվան I, էջ 34, 63:

⁴ Անդ, էջ 7:

⁵ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ Երևան, 1963, էջ 124:

Անի գետակի աջ ափին գտնվում են անձավային սենյակներ, որոնցում ամփոփվել են քաղաքի ունևորների մարմինները: Սրանց մեջ ուշագրավը Տիգրան Յոնեցի դամբարանն է, որն աչքի է ընկնում գեղազարդ որմնանկարներով¹:

Ե. Յա. Մառը հերքել է նրա տոհմիկ հայ ազնվականության դասին պատկանելը: Ըստ նրա, Տիգրան Յոնեցը հայ ավագանու ներկայացուցիչ կարող էր եղած լինել, սակայն՝ օտար ծագումի, ինչը վկայում է նրա Յոն ազգանունը²: Որքան հայտնի է, Ե. Յա. Մառի այս մեկնությունն ուսումնասիրողներն անուշադրության են մատնել, միայն վերջերս Լ. Խաչիկյանը Տիգրան Յոնեցի ազգանունը առնչեց Ղրիմի արևելյան ծովափի հետ, որը ըստ նրա միջնադարյան հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններում կոչվել է Յոնաց աշխարհ, որի հետ XIII դ. ու դրանից առաջ գործարար տնտեսական կապեր են ունեցել անեցիները: Այսպիսով, ըստ նրա ենթադրության՝ Յոնեց գերդաստանը համանուն աշխարհի հետ ունեցած սերտ կապերի, գուցե նաև սկզբնապես այնտեղ բնակված լինելու պատճառով ստացել է այդ տոհմանունը³: Վկայակոչված վարկածը հետաքրքիր լինելով հանդերձ՝ կարոտ է փաստական հիմնավորման:

26. Սուրբ Աստվածածին Բոռոմի/ եկեղեցուց հայտնաբերված միակ արձանագրությունը հիշատակում է 1217թ. Յոռոմ տիկնոջ կողմից այդ եկեղեցին նորոգելու մասին: Յոռոմի տիկին անվան բաղադրիչը ցույց է տալիս բարձր խավին նրա հարելու հանգամանքը: Անուշադրության չմատնեք նաև նրա կողմից եկեղեցու նորոգումը, որը կապված էր մեծ ներդրումների հետ, մի բան, որը սովորական մարդու ուժերից վեր էր: Յոռոմ տիկինը շեշտում է նաև իր որդու անձնանունը՝ Ջեմիշահ⁴: Քիչ հավանական է, որ այս անձնանունը կրեր ոչ արտոնյալ դասից մեկը: Չետևաբար, Յոռոմ տիկինը իր որդու հետ ներկայացնում էր քաղաքի ազնվական տոհմերից մեկը:

27. Անհայտ թվականին Արքա անունով մեկը Ս. Աստվածածին Խամբուլ-չենց/ եկեղեցուն նվիրել է 10 դահեկան⁵:

28. 1231թ. նույն եկեղեցուն Աթանասը տվել է իր գանձագին բնակելի տունը⁶:

29. Կարսեցի /բնագրում՝ Կարցի/ Ջուհալը Մայր տաճարին 1235թ. նվիրել է Ավետարան, Եսայի մարգարեությունը, շուրջամ, վառ: Տարին մեկ պատարագի իրավունք ստացել⁷: Ջուհալի արձանագրությունը գրվել է զուսպ, առանց ավատատիրական աստիճանակարգություն արտահայտող բանաձևի: Արձանագրությունը չունի նաև անեծքի բանաձև: Ջուհալի ոչ մեծաթիվ, սակայն արժեքավոր նվերները ևս ապացույց են նրա հարստության, բայց զարմանք են հարուցում նրա ստացած սակավաթիվ պատարագները:

30. Առյուծ Գոգևորյանը սալել է Ս. Առաքելոց եկեղեցու ժամատունը: Այս մասին տեղեկացնող արձանագրության թվականը չի պահպանվել⁸: Գոռոմոսի ե-

¹ Н. А. Орвелл, Крапкий путеводитель по городу Ани, Изер. труды, с. 123.

² Н. Я. Марр, Ани, с. 34.

³ Լ. Խաչիկյան, Գայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, «Բանբեր Մատենադարանի», 13, Երևան, 1980, էջ 28, ժանր. 67:

⁴ Դիվան I, էջ 66:

⁵ Անդ, էջ 50:

⁶ Անդ, էջ 51:

⁷ Անդ, էջ 35-36:

⁸ Դիվան I, էջ 20:

կեղեցու նրա նվերագրերից հայտնի են դառնում ապրած և ժամանակաշրջանը, և բարեգործությունները և հարազատների անունները: Ըստ դրա, Առյուծ Գոգևորյանը 1251թ. վերականգնել է Գոռոմոսի Ս. Գովհաննես եկեղեցու՝ թաթարների կողմից խափանած ջրամատակարարումը: Եւ նաև եկեղեցուն նվիրել է իր սեփական կրպակը Անիում և բանջարանոց¹:

Անիում սեփական կրպակ ունենալն ու նշված բարեգործությունները հաշվի առնելով՝ կարելի է կարծել, որ Առյուծ Գոգևորյանը պատկանում էր քաղաքի առևտրա-արհեստագործական դասին՝ թեև նրա ազգանունից կարելի է մակարերել հոգևոր ծագում:

31. 1253թ. վնասված մի արձանագրությունից հասկացվում է, որ Մուզ Խաչատուրի որդի Ակեոն միջնաբերդում՝ Յուշապենց դռան հարևանությամբ եղած տունը նվիրել է Ս. Աստվածածին Խամբուլչենց/ և ստացել մեկ պատարագ²: Իսկ մեկ ուրիշ վիճագիր, գրված Շահնշահի պարսպի վրա, հիշատակում է Շահնշահ պարոնին և նրա որդուն՝ Յուշիպին³: Անտարակույս Յուշապենց դուռը այն տեղն էր, որտեղ գտնվել է Յուշիպի տունը: Իսկ Յուշիպը Շահնշահի որդին էր՝ իր վասալների կողմից վերջինիս հորը տրվել է պարոն պատվատիտղոսը: Շահնշահը և նրա որդին ապրելիս են եղել քաղաքի արտոնյալ խավերի թաղամասում, ուր նրանց տան հարևանությամբ եղել է նույն դասից Մուզ Խաչատուրի որդու տունը:

32. 1291թ. Մխիթար Շերաքին Ս. Փրկչի համար գանգեր է բերել և կառուցել եկեղեցու զանգակատունը⁴: Նվիրատուի տոհմանունը Սալուբենց է: Հավաքական այս բառը ծագում է արաբերեն Saluk-ից, որ նշանակում է աղքատ, չունևոր, ընչազուրկ, թափառաշրջիկ⁵: Մխիթարի սոցիալական դիրքի վերաբերյալ բառի հիշյալ իմաստներից կռահում կատարելն, անշուշտ, համարձակ քայլ կլինի: Հավանաբար նա սոցիալական դիրքի առումով իր նախնիների համեմատ առաջընթաց քայլ կատարել է, սակայն ազգանվան հարցում մնացել պահպանողական: Մխիթար Շերաքին ըստ երևույթին ներկայացնում էր ունևորների միջին դասը:

33. Շահեր վարդապետ Անիի Ս. Գրիգոր /Բախտաղեկի կամ Խաչուտի/ եկեղեցու նվիրատուներից էր, որի նվիրաբերածը արձանագրության մեջ հիշվել է ձիթագի/ն/ ձևով⁶: Արձանագրության թվագիրը վերծանվել է 2ի /1271/ կամ 2/ 1251/: Նախապատվությունը տրվել է առաջինին: Ս. Բարխուդարյանի հավաստումով վարդապետ եզրույթը որոշ վիճագրագետներ վերծանել են վարդապետ, որը սխալ է: Ըստ նրա, միայն Գ. Օրբելին է ճիշտ վերծանել՝ վարդապետ: Որքան էլ զարմանալի է Գ. Օրբելու կազմած Դիվանում նշված բառը վերծանված ենք գտնում վարդապետ ձևով՝ հակառակ նրա գծապատկերում եղած վարդապետի:

Ս. Բարխուդարյանը ցույց է տվել, որ Ղ. Ալիշանը և Գ. Օրբելին վար շրջանի վիճագրերում շենքեր կառուցող վարդապետներին համարել են ճարտարապետ շինարարներ, իսկ XIII դ. մինչև XIV դ. կեսերը նրանք ստորագրել են վարդապետ ձևով⁷:

¹ Վիճական տարեգիր, էջ 95:

² Անդ, էջ 52:

³ Անդ, էջ 5:

⁴ Անդ, էջ 43:

⁵ Ս. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978, էջ 286:

⁶ Դիվան I, էջ 60:

⁷ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ, էջ 18-24:

Այսպիսով, Շահերը XIII դ. Անիի հայտնի ճարտարապետներից էր, թեև անհայտ են մնում նրա հեղինակած կառույցները: Ոչինչ հայտնի չէ նաև նրա նյութական կարողության վերաբերյալ, բայց նույն դարաշրջանում ապրած մեկ ուրիշ ճարտարապետ Սիրանես վարդապետի աշխատանքների վարձատրությունները հայտնի են, որոնք ցույց են տալիս տվյալ բնագավառի բարձր վարձատրության հանգամանքը: Այս կապակցությամբ այլ տեղեկություններ ևս ունենք: Չետևաբար, Անիում, ուր լայն թափ էր ստացել շինարարությունը, ճարտարապետների մասնագիտությունը փնտրված ու արժավուն գնահատված էր, ուստի Շահերը քաղաքի նյութապես ապահովված անձանցից պիտի եղած լիներ:

34. Պարոն Գրիգորը 1272թ. անհայտ եկեղցուն է նվիրել մեկ գրակալ¹:

35. Դյուսն Ավետիքը մի գրակալ է նվիրել Ս. Կարապետին²: Անհայտ են մնում թե նվիրատվության թվականը և թե հոգևոր հաստատությունը:

36-38. Եղբայրներ Ուքան Քարիմադինը, Պապբան Վախրադինն ու Քարիմադինի տիկինը՝ Դապտա խաթունը Անիի բարեգործներից էին: Նրանք կառուցել էին քաղաքի եկեղեցիներից մեկի զանգակատունը, կատարել շատ նվիրատվություններ³: Ուքանը, Պապբանը և Դապտան հարուստ փողատերեր էին: Այդ է հաստատում նրանց այգիներ, խանապարներ, կրակներ, ջրաղացներ և շարժական ունեցվածք գնելն ու Անիի եկեղեցիներից մեկին, Կարմիր վանքին, Դռոճոճին և Խաչենի Մեծարանից վանքին նվիրել⁴: Նշվածների հարստության հիմնական աղբյուրը մեծածախ առևտուրն էր:

Ըստ Գ. Գովսեփյանի այս եղբայրների անուններին համդիպում ենք 1211թ. Սեբաստիայում գրված մի հիշատակարանում, որոնք այնտեղից գաղթել և հաստատվել էին Անիում:

Գ. Մանանդյանը Քարիմադինին համարում է ծագումով մանազկերտցի խոշոր առևտրական Ումեկի որդի: Ումեկը բնակվել էր Տիգրիսում և օգտվում էր մի շարք առանձնաշնորհներից: Գ. Մանանդյանը մատնանշում է Ումեկի որդու՝ ճարի կողմից 1283թ. 40 հազար կարմիր դուկատով Գոշավանքը և Գովքը գնելու փաստը:

39. Դավթի որդի Ըռուբեն իր հոր հիշատակի համար 1286թ. Տիգրանի բոռներից գնել է ծիփհանք և նվիրել Մայր տաճարին⁵: Արձանագրության մեջ եիշված Տիգրանը հավանաբար Տիգրան Գոնենցն է: Ըռուբենի դասային պատկանելությունը որոշելիս նկատի առնելով նվիրատվությունը, նրան կարելի է համարել ունևոր խավերի միջին շերտի ներկայացուցիչ:

40-41. Քորգին և իր կին Սթետը 1271թ. կառուցել են տվել Անիի վիճափոր եկեղեցին⁶: Սրանք եղել են Շահնշահ Բ Ջաքարյանի վասալները: Եկեղեցի կառուցողներն, անշուշտ, նյութական միջոցներից զատ օժտված պետք է լինեին որոշակի իշխանությամբ:

¹ Կարեն արձանագրությամբ առարկաներ, էջ 60:

² Անդ, էջ 62:

³ Պիլան I, էջ 65:

⁴ Վիճական տարեգիր, էջ 112-113, 117:

⁵ Կովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ, պրակ Ա, Երևան, 1935, էջ 13-15, Գ. Մանանդյան, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ., Երևան, 1977, էջ 217-219:

⁶ Պիլան I, էջ 36:

Անդ, էջ 68:

42-43. Մայր տաճարին պահպանված 1293թ. վիճագիրը տեղեկացնում է Սխիթարի և նրա անունում: Դիմեթի կողմից Անիի՝ Կարսի դռան մոտ եղած պահեզի չարեքը և մեկ շուրջառ այդ եկեղեցուն նվիրելու մասին: Պահեզը պարտեզն է կամ բանջարանոցը, իսկ չարեքը կշոփ չափ է, նաև հողատարածքի չափի միավոր: Չարեքը առնչվում էր հողի բնավարձակալության հետ: կալվածատիրոջ հողը մշակելու դիմաց գյուղացին նրան էր հանձնում ստացված բերքի 1/4-ը: Իբրև հողատարածքի չափի միավոր չարեքը հատկացվում էր գյուղական համայնքի 4 հողոց բաղկացած գերդաստանին: Մեր օրինակում չարեքը հողատարածք էր, պարտեզ կամ բանջարանոց, որը հատկացվել էր Մայր տաճարին: Չետևաբար Սխիթարը և Դիմեթին կալվածատերեր էին:

44-46. 1310թ. Մաթեսը կնոջ՝ Սթենիի և եղբոր՝ Մարկոսի հետ նորոգել է Տիգրան Գոնենցի վանքի ջրատարը⁷: Նվիրատուները վանքը ստացել են Շահնշահ Բ Ջաքարյանից: Մաթեսը իրեն համարում է «աթաբակ ամիրսպասալար Շահնշահի մծիկնաբարթուխուցես»: Վերջին տերմինը վրացերենից թարգմանվում է «դպիրների ավագ», «դպրապետ», որը պետք է հասկանալ Շահնշահ Բ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկի իմաստով:

47-48. Սթաբեկ Վահրամը և նրա վասալ Ասիլը 1342թ. նորոգել են Ս. Փրկիչ եկեղեցու զմբեքը: Արձանագրությունը գրվել է Երկուսի անունից, այնինչ նորոգության ծախսերը հոգացել է Ասիլը, որը Վահրամին համարում է պատրոն և որի հրամանով էլ իրականացրել է ձեռնարկը:

49. Շապադինը Գովհանեսի որդին, 1348թ. արձանագրությամբ 700 արծաթ վճարելով Ս. Առաքելոց եկեղեցուն է վերադարձրել նրան նախկինում պատկանած Ս. Ստեփանոս եկեղեցին իր համայնքով և կալերով: Շապադինը նշվածներից բացի գնել և Ս. Առաքելոցին է նվիրել արծեքավոր ուրիշ հարստություն: Սրանց դիմաց նա ստացել է 12 օր պատարագ⁸: Կարելի է կարծել, որ Շապադինը բացի հարստությունից քաղաքում ունեցել է նաև իշխանություն:

Ի մի բերելով վերը շարադրվածը, Անիի եկեղեցիների ու վանքերի X-XIV դդ. նվիրատուների հասարակական շերտերը կարելի է տարբերակել հետևյալ կերպ.

ա. երկրի /քաղաքի/ գերագույն իշխանությունը մարմնավորող թագավորական կամ իշխանական տան անդամներ /Կատրանիդե թագուհի, Ջաքարե Ջաքարյան, Շահնշահ Բ Ջաքարյան, աթաբեկ Վահրամ Ջաքարյան/

բ. Պետական իշխանության հետ սերտորեն կապված ռազմա-վարչական ավագանու ներկայացուցիչներ և նրանց տոհմակիցներ ու ավատատերեր /Ըռուշան Պահլավունի, Ապլարիթ Պահլավունի, Վահրամ Պահլավունի, Աբուլամբ Պահլավունի, Սիթի Պահլավունի, վերջինիս անունին Գրիգոր, պարոն Գրիգոր, Քորգիս, Սթետ, Մաթես, Սթենի, Ասիլ, Գոռոն տիկին/

գ. Խոշոր կալվածատերեր, առևտրականներ ու վաշխառուներ /Տիգրան Գոնենց, Ուքան Քարիմադին, Պապբան Վախրադին, Դապտա խաթուն, Քրիստափոր, Սողոմոնի որդի Գովհանես, Գրիգոր, Աշյուծ Գոգևորյանց/

դ. Գոգևորականներ ու նրանց ընտանիքի անդամներ /Տեր-Վարգիս, Մարկավագ քահանա, Տրդատ քահանա և նրա կին Խուշուշը/

¹ Անդ, էջ 40:

² Անդ, էջ 63-64:

³ Պիլան I, էջ 44:

⁴ Անդ, էջ 29:

ե. Միջին կարողության տեր անձից՝ դատելով նրանց նվիրաբերումներից /Արանաս, Ջուհալ, Մխիթար Շերացի, Դավթի որդի Ըռուբեն, Մուզ Խաչատուրի որդի Ալեո, Մխիթար և իր կին Դինեթի/

զ. Տարբեր մասնագիտությունների տերեր Սարգիս լարարար, Ջաքարե հեջիմ, Շահեր վարդպետ, հյուսն Ավետիք/

Նվիրատուներից մի քանիսը միմյանց հետ կապված էին վասալ-սյուզերենային կապերով:

ՀԱԿՈՒ ՄՈՒՐԱԿՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵԿԱՍՏՐՔԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1813-1823թթ.

Արտագաղթերն ու բռնագաղթերը, ինչը հատկապես բնորոշ է թուրքապատակ արևմտահայությանը, դիմախեղեցին հայերի բնօրրան հանդիսացող Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառների ու նահանգների ժողովրդագրական պատկերը՝ իրենց բացասական ազդեցությունն ու հետևանքները թողնելով հետագա դարերի վրա: Այս գործընթացները պայմանավորված էին նաև հարևան երկրների, մասնավորապես Ռուսական կայսրության վարած ժողովրդագրական քաղաքականությամբ, որը նպատակ ուներ հնարավորինս արագ վերաբնակեցնել սահմանային նորանվաճ տարածքները: Այդօրինակ երևույթներ նկատվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ տասնամյակին՝ մասնավորապես 1820-1823թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ընթացքում:

1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո թուրքական իշխանություններն ուժեղացրին ռուսներին օժանդակած արևմտահայության հալածանքները: 1813թ. հուլիսի 7-ին Կովկասի կառավարչապետ գեներալ Ռոտչևը բողոքի նոտա ներկայացրեց Թուրքիային՝ պահանջելով դադարեցնել հաշվեհարդարը հայ բնակչության նկատմամբ:¹ Սակայն արևմտահայության վիճակը գնալով շա-

րունակում էր վատթարանալ: Բռնություններից զերծ չեն մնում նաև Կարսի հայերը:²

Փաստորեն գաղթողները ոչ միայն չէին վերադառնում, այլ ընդհակառակը, սաստկանում է արևմտահայերի արտագաղթը: 1814թ. Փամբակում ռուսական զինվորական մարմինները բազմաթիվ խնդրագրեր էին ստանում Անդրկովկասի ռուսահպատակ մարզեր գաղթելու բույլտվություն ստանալու համար:³ Բայց ի տարբերություն դարասկզբի, այժմ ռուսական կողմը խուսափում էր բացահայտորեն արևմտահայերի զանգվածային գաղթի կազմակերպումից՝ վախենալով վտանգել 1812թ. հաշտությամբ հաստատված խաղաղ իրավիճակը: Հայերը շարունակում էին գաղթել Կարսի փաշայությունից: Շատերը հաստատվում են Ղարաքիլիսայում:⁴ Ավետի ուշ՝ 1828թ. ռուսների կողմից Կարսի գրավումից հետո իրենց հայրենի քաղաք, ապա ռուսական տարածքներ են տեղափոխվում պոլսահայ կարսեցիները:

Նահանգի տարածքից դեպի ռուսական տիրույթներ արտագաղթի ուժեղացումից անհանգստացած՝ 1814թ. Կարսի Մահմադ փաշան և Մաղասբերդի Կարաբեկը գեներալ Ռոտչևին խնդրում են Փամբակում և Շորագյալում բնակվող իրենց փաշայության բնակիչներին ուղարկել նախկին բնակության վայրերը՝ փորձելով այդ պահանջը հիմնավորել Բուխարեստի պայմանագրի այն դրույթով, որն արգելում էր հպատակների ազատ երթևեկության իրավունքը: Ռուսական զինվորական իշխանություններն առերես համաձայնվում են բույլատրել կարսեցիների ետդարձը, բայց իրականում խոչընդոտում են այդ գործընթացը: Ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերի համաձայն՝ Ղարաքիլիսայում բնակվում էին 110 ընտանիք, Գյումրիում՝ 20, Բեկանտում՝ 50, Համամլուում՝ 10, Փոքր Ղարաքիլիսայում՝ 20, Լոռիում՝ 60, Ուզունլարում՝ 6, Շոճկանում՝ 14, Թիֆլիսում՝ 30, Ղազախի և Շամշադինի տարածքում՝ 150, Կախեթում և Զարթլիում՝ 133, ընդամենը 603 ընտանիք: 1815թ. դրությամբ՝ Փամբակի և Շորագյալի գյուղերում վերաբնակված կարսեցիներից միայն 27 ընտանիք է ցանկություն հայտնում վերադառնալ Կարսի էյալեթ, իսկ մյուսները նպատակահարմար են գտնում ընդմիջտ մնալ Ռուսաստանի հպատակության տակ: Ռուսական պաշտոնյաներ Պեստելի և Արդուտինսկու ներկայացրած ցուցակների համաձայն, Կարս վերադառնալ ցանկանում էին Ղարաքիլիսայում բնակվողներից 3 ընտանիք, Լոռիից՝ 25-ը, Շամշադինի Ամիրլար գյուղից՝ մեկ թաթար ընտանիք, ընդամենը՝ 38 ընտանիք: Վրաստանում մնալու ցանկություն է հայտնել Ղարաքիլիսայում 22, Լոռիում 22, Համամլուում 5, Բեկանտում 18, Գյումրիում 13, Փոքր Ղարաքիլիսայում 75, ընդամենը 155 ընտանիք:

¹ Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի դիվան, թղթ. 163ա, վավ. 58, 64: Ներսես Աշտարակեցիին Կարսի բեմակալ Պողոս արքեպիսկոպոսին դիմում է, որպեսզի ամեն կերպ աշխատի մեղմելու իրականացվող հալածանքներն ու բռնությունները (Մատենադարան, Ե. Աշտարակեցու արխիվ, 164բ, վավ. 773): Աշտարակեցիին նաև հանգանակությունների միջոցով քանում էր ազատել մահմեդականների մոտ գտնվող այն կարսեցիներին, որոնք ներթափանչ էին ուրացության (Մատենադարան, Ե. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164ա, վավ. 250):

² Մելրոնյան Ա., Ազգաբնակչության տեղաշարժերը էրզրումի նահանգի Բայազետ, Դիադին, Խամուր և Ալաշկերտ գավառներում 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Լրարեր հասարակական գիտությունների, 1988, N. 5, էջ 16, նաև Կուսն-Նաճ, 1998, թիվ 1-2-3, էջ 15:

³ Записки П. П. Муравьева, Русским Архив, 1886, кн. I, с. 468.

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 342, ց. 1, գ. 2, ք. 2: Մատենադարան, Կարթղիկոսական դիվան, 27 թղթ, վավ. 67:

¹ АКАК, т. 5, Турция, 1873, лок. 932-933.

Թիֆլիսի քաղաքային ոստիկանությունը հայտնում է, որ թուրքահպատակ տարածքներից Թիֆլիս գաղթած արևմտահայերը ցանկություն են հայտնում բնակվել պետական հողերում: Այստեղ 78 հոգուց 69-ը կարսեցիներ էին: 13 ընտանիք էլ բնակություն էր հաստատել Թելավում և Սղնախում:¹

1817թ. գարնանը Կարսի հայերը և Երևանից աղալար Մաշադի Աբդուլլան 200 ընտանիքով Լոռի-Փամբակի ոռոսական զորքերի հրամանատար, փոխգնդապետ Սավարսամիծին խնդրում են թույլ տալ բնակության անցնել ոռոսական տարածքներում: Սակայն երմուղվը չցանկանալով հարաբերությունները սրել Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ, առժամանակ ձեռնպահ է մնում այդ ժամանակ ներգաղթի բացահայտ խրախուսումից: Միաժամանակ, Սավարսամիծին հայերին «չվճարանելու» համար զանազան բանավոր հավաստիացումներ է անում՝ հարմար առիթի դեպքում այդ բնակչությանը գաղթեցնելու իրենց հաստատակամության առնչությամբ և որ երբևէ, նրանց պահանջելու դեպքում, չեն հանձնի:²

1820թ. հոկտեմբերի 22-ին կայսր Ալեքսանդր 1-ինը հատուկ օրենքով ոռոսական սահմանները գաղթածներին ազատում է հարկերից և պարիակներից, ինչպես նաև 3 տարով՝ զենսովային պարտավորություններից:

Թեև ոռոսական իշխանությունները բացահայտորեն չէին խրախուսում ներգաղթը (կապված 1812թ. Բուխարեստի հաշտության պայմանների հետ), այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի գյուղերից և քաղաքներից գաղթ տեղի ունենում էր: Եվ այն կարծիքը, թե 1829-1830թթ. և հետո ընկած ժամանակաշրջանում է կատարվել հայաթափման գործընթացը Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես, Կարսի նահանգում, ու դրանց հետևանքով են նոր միայն հայաշատ դարձել Արևելյան Հայաստանի շրջանները, իրականությանը չի համապատասխանում: Դրա վկայությունն են Մատենադարանում պահվող բազմաթիվ վավերագրերը:

1822թ. կազմված Շորագյալի, Փամբակի, Սանահինի, Շնողի, Շուլավերի, ինչպես և Սղնախի ու Վրաստանի մյուս գյուղերի չափաբերական մատյաններից պարզվում է, որ Շորագյալի Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղում կային Կարսի նահանգի Շորագյալի գավառի Փարկիթ, Ղարախան, Ջունուշլու, Քեչեբորք, Քյադիկլար, Բաշ Շորագյալ, Համաքեթարաք, Ղզլախչախ, Շալա, Ծպնի, Տեկոր, Տիկնիս գյուղերից և Կարս քաղաքից գաղթած հայեր, Հոռոմում՝ Քեչեբորքի գյուղացիներից: Կարսեցիներ կային նաև Շիրակի Ղալբաղչի և Ղշլաղ, Համանլուի Պարնի գյուղերում, որոնք բնակություն էին հաստատել կալվածատիրական հողերի վրա:³ Շիրակի Բայանդուր գյուղում կային Ղզլախչախից, Բաշ Շորագյալից, Ջոչիից, Օղուզլիից, Նախիջևանից, Կարսի գավառի Բենկլի Սինետ, Կաղզվանի՝ Ղարաբաղ և Քերս գյուղերից եկածներ: Համանլուում հաստատված կարսեցիների, Ղզլախչախեցիների մի մասը բնակվում էին պետական կարսեցիների, Ղզլախչախեցիների կարսեցիների մի մասը հաստատվել էր պետական, իսկ մյուսները կալվածատիրական հողերի վրա: Ղարաքիլիսայի կալվածատիրական բնակիչներ

րի թվում կային նաև կաղզվանցի հայեր:⁴ Պարնի գյուղի կալվածատիրական բնակիչների թվում ևս կային կաղզվանցի հայեր, Համանլուում՝ Ղարաբաղ գյուղի հայեր:⁵ 1822թ. հունիսից դեկտեմբեր Ստեփանոս վարդապետ Նախիջևանցու կողմից հավաքվում է «արդիւնք տրուոնի ժողովրդաց եղելոց ի կողմանս Բամբակա, Լոռոյ և Շիրակաւանայ»: Խլի Ղարաքիլիսայից հավաքում է տեկորցի, ծպնեցի մի քանի մահացածների և բաշ-շորագյալից մեկ հոգու պսակի «արդիւնքն»:

Այս վավերագրում տրված է նաև խլի Ղարաքիլիսա և Գյումրի «նորոգ եկեալ Ղզլախչախեցոց (Շորագյալի գավառի գյուղերից) արդիւնքն»: Այդպես է նաև Գյումրի եկած Քյուրակղարա գյուղացի դարբին Մանուկի, Բայանդարում խար գյուղից, Ջոչիից, Քոռոլլից, Քյադիկլարից եկածների պարագայում: Տեկորից և Համաքաղարակից Մեչիտլի գյուղում կային վերաբնակված հայեր, իսկ Ղանլուճայում՝ Ջերմալու գյուղից:⁶ 1823թ. Առաքել արքեպիսկոպոսի հրամանով Սանահինի վանքի գործակալ տեր Հարություն Ղարաքեչիչենցու կողմից կազմված «տոմարագրութիւն ծնելոց և մկրտեցելոց, պսակեցելոց և ննջեցելոց և յընթացս Փամբակայ ուեզդի սեպհական ժողովրդոց» տետրակում, որն ավարտում է 1824թ. հունվարի 15-ին, հանդիպում են Կարսի նահանգից վերաբնակվածների նոր անունների: Այսպես, Ղալբաղչի գյուղում, բացի տեր Սուլեյմա Ղարսեցի քահանայից, հանդիպում ենք նաև տեր Վարդանի անվանը, Ղարբաս գյուղում՝ տեր Հովհաննես Թքնիզեցուն: Ղշլաղ գյուղում կային Օղուզլու և Քերս գյուղից եկածներ:⁷ 1823թ. Ստեփանոս վարդապետի Շիրակավանի և Բամբակածորի ժողովրդից հավաքած եկեղեցական տուրքերի հաշվեմատյաններում ևս հանդիպում ենք Կարսի նահանգի Ղզլախչախ, Աղջաղալա, Շալա գյուղերից խլի Ղարաքիլիսայում վերաբնակվածների, իսկ Բայանդուրում՝ Տիկնիս գյուղից եկածների:⁸ Շիրակի գավառի և գյուղերի 1824թ. կազմված մատյանում նույնպես կան Գյումրիում վերաբնակված Կարսի հայ բնակիչների անուններ: «Տոմարագրության փոքր Ղարաքիլիստե պսակեալոց սկսեալ յամի տեառն 1824 և յամսեն յունվար» խորագիրը կրող վավերագրից երևում է, որ այդ գյուղում հաստատվել են բազմաթիվ բենկլի անձնտոցի հայեր՝ տեր Սկրտիչը իր ծխականների հետ:⁹ Սույն պատկերն էր նաև Փամբակի Ղշլախ գյուղում:¹⁰ Կարսի հայ բնակիչներ կային նույնիսկ Շուլավերում:¹¹

Ներսես Աշտարակեցին ներկայացնելով 19-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի հայ ժողովրդի կրած տառապանքները 1821թ. հոկտեմբերի 17-ին Հովակիմ Լազարյանին ուղղված նամակում գրում է՝ «վեհազնեայ ազգասեր այնոցիկ մեծագումար բազմութիւնք հայոց որք յամենայն սահմանս պայազիտոյ, վանայ, դարոսայ և շրջակայից նոցին, նաև ինքեան իսկ Կարոնոյ մերծակայիցոյ այս իբրև ի միջոցի 10 ամաց աննշմարելի անյայտացան աւելի քան 40 հազար տունք մերագանց ի և ի թուոյ այնոցիկ գուցէ իբրև 500 տունք գտանիցին անցեալ յայս սահման իշխանութեան մեր տէրութեանց»:¹²

¹ Նույն տեղում, վավ. 298գ:

² Նույն տեղում, վավ. 298դ:

³ Մատենադարան, Կարթոզիկոսական դիվան, թղթ. 44, վավ. 349, ք 1-3:

⁴ Նույն տեղում, թղթ. 46, վավ. 249:

⁵ Նույն տեղում, թղթ. 47, վավ. 279:

⁶ Նույն տեղում, թղթ. 50, վավ. 456:

⁷ Նույն տեղում, վավ. 458:

⁸ Նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 164, վավ. 1190:

⁹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ. 13 վավ. 173, ք. 2:

¹ ԱԿԱԿ, Է 5, ձուկ. 952. Թիֆլիսում վերաբնակված Ղարսեցի տեր Իսրայելը, որը բնակվում էր Հավարար թաղում և քաղաքի քարտի փոքր եկեղեցու միաբաններից էր (Մատենադարան, Կարթոզիկոսական դիվան, թղթ. 31, վավ. 127, 130):

² ԱԿԱԿ, Է 6, Կ. 2, Կախու, 1875, ձուկ. 296.

³ ԱԿԱԿ, Է 7, Կախու, 1876, Կ. 847.

⁴ Մատենադարան, Կարթոզիկոսական դիվան, թղթ. 43, վավ. 298բ:

1823թ. մայիսի 7-ին Աշտարակեցին օրհնության և քաջալերության գրություն է հղում Կարսից Լոռի ապաստանած հայերին: «...Ահա գոհանամ զամենայն զի ձեր այդ փոփոխությունն լի է տեղն բարութեամբ և մխիթարութեամբ և բազմապատիկ յուսով, քանզի անդն ի սահմանս դարսայ գոլով միշտ ի ներքոյ բարբարոսական բռնադատութեամբ ոչ երբեք ոչ ինչ բարութեն յոյս ոչ կապեր լինել վասն քրիստոնէի հասարակութեան...»: Նամակում նա ընդգծում է Օսմանյան կայսրությունում հույների և բազմաթիվ հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները և զովաբանում ռուսական տիրապետությունը. «Ապաքեն թեպետ և նեղութեն տեղափոխութեանց և կուրստեան տանց կրեալ դուք ևս բազում սրտացաւութեն կարեն ձեզ պատճառել առ փոքր մի ժամանակի, բայց ողորմութեն աստուծոյ յոյսն լաւութեան և ապագայ բարութեաց վասն ձեր հաւատի է յոյժ, քանզի որպէս ունիք զբազում օրինակս ձեզ զանթիւ հպատակս բազմութեն հայոց և զանազան ազգաց որք ի վաղուց ժամանակաց ապահովացեալք ի ներքոյ բարերար հովանաւորութեաց հզոր թևոց քրիստոսապալկեալ մեծ Կայսերական ամենայն ռուսաց ... : ... Աստված, որ քաղցրացուցեալ էր զձեզ միշտ ի վրա կասկածելի կացութեանց ձերոց անդն ի սահմանս Ղարսայ առաւել ևս ունի քաղցրացուցանել զձեզ այդ ի ներքոյ ամենեկն աներկիւղ հովանաւորութեն հզոր և մեծ ամենաբարեպաշտ տիրութեն»:¹

1824թ. հունիսի 28-ին Ներսես Աշտարակեցին Կարսից Լոռի վերաբնակված ժողովուրդին հորդորում է երկրի պետական օրենքների համաձայն կրոնավորներին ազատ կացուցանել պետական հարկերին մասնակցելուց. «...քրիստոնէայ ժողովուրդը ևս պարտաւոր են համաձայն կանոնաց քրիստոնէութեան և քրիստոնէաց թագաւորաց ճանաչել զպատիւ եկեղեցւոյ քրիստոսի և պատուել զեկեղեցական և զքահանայս իւրեանց իբրև զպաշտոնէայս քրիստոսի և զմատուցանողս սուրբ պատարագի վասն կենդանեաց և վասն ննջեցելուց իւրեանց»:² Բամբակածորում վերաբնակված գաղթականները Աշտարակեցուն բողոքում են իրենց քահանաների անօրինությունների դեմ: Աշտարակեցին էլ 1824թ. սեպտեմբերի 2-ին մի քանի քեհյաների, ի պատասխան վերաբնակվածների զանգատագրի, պահանջում է իրական և մանրամասն ապացույցներ խոստանալով խստիվ պատժել:³

Պարսկամերձ Արևմտյան Հայաստանի գավառներից գաղթի նոր ալիք է սկսվում 1820-1823թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ:⁴ Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Թուրքիան զբաղված էր հունական պատերազմով և Անատոլիական մեծաքանակ զորքերը տարվել են հույների դեմ, ինչպես նաև տաազործելով պարսիկ վաճառականներին կողոպտելու առիթը, պարսկական բանակներն անսպասելի մտնում են թուրքական տարածքներ: Արաս Միրզան միաժամանակ կարծում էր, թե Ռուսաստանը պատերազմ կհայտարարի Թուրքիային՝ կապված հունական դեպքերի հետ, և դրանով էլ ավելի բարենպաստ պայմաններ

¹ Նույն տեղում, Ե. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 682:

² Մատենադարան, Ե. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166ա, վավ. 78:

³ Նույն տեղում, վավ. 107:

⁴ Այդ ժամանակահատվածի պարսկամերձ արևմտահայ գավառների ազգաբնակչության տեղաշարժերի և պարսիկների կազմակերպած բռնագաղթի մասին մանրամասն տես Մելքոնյան Ա., Էրզրում, էջ 123-128 և Մույնի Ազգաբնակչության տեղաշարժերը Էրզրումի նահանգի Բայազետ, Դիարբեք, Խամուր և Ալաշկերտ գավառներում 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1988, հ. 5, էջ 17-19:

կատեղծվեն Օսմանյան կայսրության հետ ունեցած սահմանային վիճելի հարցերը ի օգուտ Պարսկաստանի լուծելու համար: Դեպքերի ժամանակակիցը գրում է «...երկուց ազգացն, օսմանցւոյն և պարսիցն խռովեալ ընդ միմիանսն, և վրդովեալ և զաղմուկս մեծամեծս յարուցանեալ, և այնու տալ առնել կոխան ոսոյց գրկիրսն այնր կողմանցն անբոխեալ զօրաց և զօրապետաց»:¹ Երկու ամիս Արաս Միրզան պաշարում է Բայազետը, որտեղ իր հիմնական ուժերով փակվել էր Բահլուլ փաշան: Նրան հակառակորդ Կարսի, Վանի, Մուշի փաշաները ոչ մի քայլ չեն ձեռնարկում քաղաք պաշարումը վերացնելու ուղղությամբ:²

Դեռևս 1820թ. Իրանի հպատակ քրդեր, պարսիկ զինվորների հետ միասին, հարձակվում են Կարսի էյալեթի Կաղզվանի սանջակ վրա և բնակչությունից կողոպտած անասուններն ու ունեցվածքը տանում են Իրան:³

1821թ. նոյեմբերին, երբ վերսկսվում են ռազմական գործողությունները, Կարսի փաշայության բնակիչները, որոնք հաց էին վաճառում ռուսներին, վախենալով, որ պատերազմը կարող է խանգարել իրենց առևտրին, դիմում են ռուսական իրամանատարությանը խնդրելով զինական աջակցություն հացի առաջունն ապահովելու խնդրում: Ռուսական փոքրաթիվ մի կորպուլատ մտնում է Կարսի նահանգի տարածք: Բնակիչները մեծ ուրախությամբ են ընդունում ռուսներին ու շարունակում իրենց առևտուրը: Ռուսական զորքերի փաշայությունում գտնվելը նպաստում է նաև նրան, որ պարսիկները չեն համարձակվում ներթափանցել նահանգի խորքերը և կողոպուտ ու գերեվարություն իրականացնել: Այնուամենայնիվ, պարսիկներին հաջողվում է կատարել մասնակի գերեվարություն Կարսի Աղջաղալա գյուղից. «1821թ. պարսիկք ... յառաջացան մինչ ի սահմանս դարսայ և մշու, կարդում ենք վավերագրերում, - յայն ժամ բազումք գերեվարեցան ի պարսից մեք յաղջաղալայ գիւղում էաք, ես ունեի ինձ եղբայր քահանայ տեղ յարութիւն անուն, զսա սպանեցին և սորա որդի մանուկն գերի արարին ... »:⁴ 1828թ. դեկտեմբերին վերոնշյալ գյուղից Ավետիք Հակոբյանը էջմիածնի հոգևոր իշխանությանը խնդրում է միջնորդել՝ 1821թ. պարսկա-թուրքական պատերազմի ռազմական գործողությունների ժամանակ գերի տարված և այժմ Երևանի Միրզա Ջաֆարի մոտ գտնվող իր եղբոր որդուն վերադարձնելու համար: Մինչ այդ՝ հաշտություն հաստատվելուց հետո նա և վերջինիս մայրը գալիս են Երևան և գտնում երեխային: Սկզբում ջանում են փողով և աղաչանքով ետ ստանալ տղային: Սակայն պարսիկ զինվորները նրանց վրա կրակ են բացում և անխնա ձեռի ենթարկում:

Նկարագրելով Բայազետի շրջանում Արաս Միրզայի կատարած ասպատակամտությունները՝ Ներսես Աշտարակեցին Հովակիմ Լազարյանին գրում է. «Ողորմելի բազմութիւն ազգի մերոյ ուր իցէ ժամանելուց, չափ վնասուց աւերութեանցն»:⁵ 1822թ. գարնանը Թուրքակ-կալեի մոտ թուրքական զորքերը կրում են

¹ Մատենադարան, ձեռագիր, 10195, ք. 9ա:

² Երիզյան Ա., Կովկասի Հայք ..., հ. Ա., էջ 404: Էջմիածնի վանքի մի քանի եպիսկոպոսներ ու արքեպիսկոպոսներ «առ ի զգուշութեն ձեզ» սարդարից թույլտվություն ստանալով սկսում են արագացնել վանքի պարիսպների շինարարությունը (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 79):

³ Թուրքական արքյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա.Խ. Սաֆրաստյանը, հ.Ա, Ե., 1961, էջ 309:

⁴ ԱԿԱԿ Դ. 6, և. 2, ձուգ. 466, 470.

⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 59, վավ. 519:

⁶ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 13, վավ. 173, ք. 2:

ուսման կամ խոչըր պարտություն: «չափան օղի փաշայն փախուստ լիս ի բուն բանակն իւր...»:¹ Իսկ Սիմեոն եպիսկոպոս Բզնունյանցը Ներսես արքեպիսկոպոսին հայտնում է՝ «պարսիքն օսմանցուց հետ Թօփրախ դալա պատերազմելն պարսիկքն յախտելն փախուստ են դարձեալ ուր լինիլն յառնի չէ այսպէս գիր կա Փամպակիցն Ղարսու փաշէն որը Խօսրով փաշէն լսելա օսմանցո կտորվիլն որ ինքն զօրօք մերձ Ղօշավանջու նստած էր փախուստ է տվիլ զնացելա Ղարսու քերթն է մտիլ և զմեծանեծաց գլուխ է կտրիլ որոց մեկն է ղօշալին Ղարսու...»:² Աշտարակեցին նկարագրելով այս դեպքերը Յ. Լազարյանին հայտնում է՝ «... և մտեալ յամրոց նորին սատակեալ է զբազունս ի գլխաւոր այլազգեաց եղելոց անդէն»:³

Խուճապի մատնված թուրքերը չեն կարողանում դիմադրություն ցույց տալ: Պարսկական զորքերն առաջանալով՝ մտնում են Կաղզվանի տարածք, ուր նրանց է հասնում Յասսան խանը:⁴ «...ծայքն պատերազմաց պարսից ընդ հօզր տերութիւնի օսմանցուց բարձրանան օր ընդ օր...»:⁵ Պարսկաստանի թուրք ավագանների մի խումբ էլ, խախտելով սահմանը, մտնում է Կարսի մոտ գտնվող Բյուր-Օղլի բերդը և այնտեղ ապաստան գտնում:⁶

1822թ. գարնանը իրավիճակը կտրուկ փոխվում է: Պարսկական զորքերը հանկարծակի հարձակվում են Կարսի փաշայության վրա և մեծ վնաս հասցնում: Ամենայն հավանականությամբ, ռուսները, չցանկանալով բախվել պարսիկների հետ, հետ են քաշվում նահանգից: Շորագյալի սանջակի մի քանի գյուղերի բնակիչներ իրենց ընտանիքներով և ունեցվածքով ապաստան են գտնում Գյումրիում: Կարսի Օսման փաշան մայիսի 9-ին պահանջում է երմուլովից չխոչընդոտել իր հպատակների վերադարձին:⁷ Մայիսի 26-ին երմուլովը պատասխանում է, որ թեև դեմ չէ նրանց հետդարձին, սակայն կողմնակից չէ բռնամիջոցներ կիրառելուն, առավել ևս, որ գաղթականների մեջ քիչ չեն ռուսահպատակները:

Մեծ խուճապ է սկսվում նաև Կարսի փաշայությունում: Տեղի բնակիչները խնդրում են երմուլովին տիրել Կարսի բերդին: «ես չէի կարող այն իրականացնել ներկա պայմաններում,- գրում է ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատարը,- սակայն շատ գյուղեր մենք փրկեցինք նրանով, որ զնված հացի պաշտպանության պատրվակի տակ գյուղերում փոքր ջոկատներ էինք տեղակայում: Շատ հայկական գյուղեր ընդմիջտ անցան մեր տարածքը, և թուրքերը դրան չխոչընդոտեցին»:⁸ Գնդապետ Սավարսամիձեն, չկարողանալով Կարսից փախած 500 ընտացիներին ապահովել սննդով, 1822թ. հունիսին դիմում է Կարսի փաշային՝ խնդրելով թույլ տալ այդ բնակիչներին՝ վերցնել տեղում թողած իրենց ցորենը: Կարսեցիները, չհանդիպելով թուրքերի հարուցած խոչընդոտներին, բերում են մեծ քա-

նակի հաց: ¹ Մյուս կողմից, մեր կարծիքով, ռուսների նկատմամբ այս բարեհաճ վերաբերմունքն ամենից առաջ պայմանավորված էր պարսիկների հետ անհաջող պատերազմական իրավիճակի առկայությամբ և հունական դեպքերի հետ:

1822թ. Կարս քաղաքի մերձակայքում պարսկական 12000 զորքը շրջապատում է թուրքական փոքրաթիվ զորաջոկատը: Հինգ օր կռվելուց հետո Կարսի բերդակալից օգնություն չստանալով՝ թուրքերն անձնատուր են լինում: «զորս մերկացուցեալ զոմանս արձակեան և զոմանս գրի վարեան»:² 1822թ. աշնանը Յասսան խանին հաջողվում է ավերածություններ կատարել Կարսի փաշայությունում. քանդվում, ավերվում, մոխրակույտի է վերածվում Կաղզվանը, Կարսը ու 2000 տուն հայերով ու առաջտ ավարով խանը վերադառնում է Սարդարապատ, ուր և նրանց բնակեցնում է:³

Յասսան խանը, կանգ չառնելով մույնիսկ խլերայի հետևանքով սեփական բանակի մեծ կորուստների առջև, շարունակում է բալանն ու բնակչության գերեվարությունը: Գաղթեցվում են նաև Վանի և Կարսի նահանգների մի քանի գավառների բնակիչներ, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայ օրիորդները:⁴ Այնուամենայնիվ, պատերազմի օրերին գտնվում են նաև արևմտահայերի խմբեր Կարսից, Կարինից, Բայազետից, Վանից, որոնք, վտանգելով իրենց կյանքը, կարողանում են հաստատվել Ռուսաստանի տարածքներում: 1822թ. օգոստոսի 9-ին Դոնկիմ Լազարյանին հասցեագրված մեկ այլ նամակում, ռուսական տերության մարզերը գաղթած արևմտահայերի մասին Ներսես Աշտարակեցին գրում է. «...որդոմելի բազմութիւնը աղքատաց մերազնեաց տարածելոց ընդ ամենայն սահմանս նշանակեալ կողմանս (վերը նշված շրջանները՝ Յ.Ա.) առ ուր որ բարբարոսաց կռուտ եղեալ, նկատելի է թէ յորպիսի հեծութիւնիս կայցեն առ հասարակ և բարեպաշտ համարեալ լինին որք մագապուրծ գանձինս և զընտանիս զօրեն արկանել մերկ ու բոկ ընդ հովանեալ դրօշակի իւրոյ կայսերական մեծութեան ամենայն ռուսաց ի Շիրակ գաւառ...»:⁵ 1822թ. Շիրակի դաշտը գաղթածները մեծ թիվ են կազմել, ուստի նրանց տեղավորելու համար ռուսական զինվորական մարմինները հատուկ հանձնաժողով են ստեղծել, որի քանքերով միայն Գյումրիում բնակեցվել է 500 ընտանիք:⁶ Բացի Շիրակից, արևմտահայ գաղթականների մի մասը հաստատվել է Լոռիում:⁷ Այդ տարվա օգոստոս-սեպտեմբերին Թուրքիայի արևել-

¹ Նույն տեղում, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 78:

² Նույն տեղում, վավ. 77:

³ Նույն տեղում, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ. 13, վավ. 192, ք. 2-3, նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 609:

⁴ Նույն տեղում, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 109, թղթ. 42, վավ. 29թ, նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 330:

⁵ Նույն տեղում, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 29թ:

⁶ Թուրքական աղբյուրները, հ.Ա, էջ 310:

⁷ ԱԿԱԿ, տ. 6, ս. 2, թ. 772:

⁸ Նույն տեղում, թ. 773:

⁹ Утверждение Русскаго владычества на Кавказе, Тифлис, 1906, т. 4, с. 1, с. 39:

¹ ԱԿԱԿ, տ. 6, ս. 2, թ. 775: Այսպիսի անսպասելի հանդուրժողականությունը, որը իրոք հարգանքի էր արժանի, պարտավորեցնում է գեներալ Վելամինովին հայտնել ցարին, որպեսզի փաշային մի նվեր ուղարկի կամ նամակով հայտնի առանձնահատուկ նրախաղաղությունը: Միանգամայն այլ էր Ախալցխայի փաշան, որը Վելամինովի խնդրանքով Կվարելի գյուղից գերի տարված մի 15 տարեկան տղայի փնտրել ու գտել էր Կարսում, պահանջում է 3300 ղուտուշ: Ռուս գեներալը սա համարելով մեծ գլուխը իրաժարվում է ու պահանջում առանց փրկագնի վերադարձնել: Հակասակ դեպքում խոստանում է տղայի հորը թույլ տալ Ախալցխայի առևտրականի կամ պաշտոնյայի պատանդ պահելու միջոցով ստանալ իր որդուն (ԱԿԱԿ, տ. 6, ս. 2, թ. 776):

² Դիվան հայոց պատմության, գիրք Ժ, էջ 432:

³ Մուրատյանց Պ. Գ., Նկարագիր Ս. Դովիաննու վանուց և վիճակի նորին Բագրևանդա, Արարատ, 1889, թիւ 9, էջ 152:

⁴ Հայկունի Ս., Բագրևանդ... էջ 214:

⁵ Սատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 609, նաև՝ Սատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 13, վավ. 192, ք. 2-3, տես նաև Մելքոնյան Ա., Իրզում, եր., 1994, էջ 127:

⁶ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 127:

⁷ Նույն տեղում:

յան շրջաններում ստեղծված ժանր վիճակի հետևանքով ռուսական սահմաններն են գաղթել մեծ բվով հույները:¹ Վերջը նշված հեղինակը գրում է՝ «...նա ինքն (Աստված Յ Ա.) հայեցեալ ի յանպատեհ ընթացս բնակելոցն յարևելյան կողմանս հայրազոր գրով ողորմութեանց իրոյ կանեցաւ խնամիլ զնոսա...»:

Այս պատերազմում Պարսկաստանը չկարողացավ օգտագործել ձեռք բերած ռազմական իր հաջողությունները: 1822թ. վերջերից անգլիացիների միջնորդությամբ երգրունուն սկսվում են բանակցություններ:² 1823թ. հուլիսի 28-ին կնքված հաշտությանը վերականգնվում էին նախապատերազմյան սահմանները:³

1824թ. մարտի 12-ին Ներսես Աշտարակեցին, կատարելով Յակոբ Աստվածատրյանի խնդրանքը՝ տեղեկություններ է հաղորդում Անդրկովկասի բարվոք դրության, պարսկաթուրքական պատերազմի հետևանքով երկու կողմերի բազմաթիվ քաղաքների ու գավառների ավերման, հայ ժողովրդի տառապանքների և գերության մատնվելու մասին: «Երկիր մեր որում հովանաւոր գտանի տիրութիւնեա ռուսաց, ... լի է ամենայն ապահովութեամբ և լրացեալ բիրք խաղաղութեանց լիութեամբ ... : Սահմանք Յայաստանի որք ընդ տրուութեան օսմանցույ և պարսից հակառակ այնօցիլ լի են ամենայն տառապանօք գերութիւնք և ակերութիւնք անսպառք ի քանի ամաց հետև, որովք ՚ի մասին օսմանցույ պայագիտ, վան, մուշ, ավաշկերտ և դարս քաղաքք եպարքոսականք գրէթ գտանին ամայացեալք և թշուառացեալք առ հասարակ հայք և այլ ազգիք: Եւ ՚ի մասին պարսից բնակիչք մերձակայ սահմանաց օսմանցուց նույնպէս հարուածեալք և նեղեալք. և գերութիւն յերկուցունք բազուն հարիւրաւորոք ...»:

Այստեղ կուզենայինք մեքերել մի հատված Եփրեմ կաթողիկոսի 1823թ. մարտի 22-ի կոնդակից՝ ուղղված Մելքոն Մանուկյանին (Վալկաթա), ուր նկարագրում է հայության վիճակը. «Մեծ բազմութիւնք ամենայն ազգի հայոց ախ դարաւոր ժամանակօք մաշին և հաշին ընդ ամենայն տարածութիւն լայնածոց իշխանութեան արակինոսաց, իսկ շրջակայք Արարատեան աշխարհին հայոց որք ՚ի մասին նոցա՝ Կարս, Պայագիտ, Վան, Մուշ, Վաղարշկերտ, Բասենք և այլ գաւառք լոցին, որոց իբրև թե բնաւք են հայկազնեայք, կոխան ոտից զորաց եղեալ՝ բնաւութիւնք նոցին եղեն ակերակք, և ինքեանք առհասարակ ցրուեալք և տարագրուեալք ըստ իւրաքանչիւր երեսաց կամ ըստ բռնարարութեան վարչաց ողորմելի գտան առ հասարակ»:⁴ Աշտարակեցին թիֆլիսի և Յավլարարի եկեղեցիների երեցփոխներին հանձնարարում է թուրք-պարսկական պատերազմի ընթացքում աղետի ենթարկվածների օգտին յուրաքանչյուր եկեղեցուց նպաստ հատկացնել: Յասնվեց եկեղեցիներից հավաքվում է 60000 ռուբլի:⁵ Ակարագրելով Լոռվա գավառը ռուս նշանավոր ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոն գրում է. «... փարվում է ուռու տափաստանն արդեն այն ժամանակ (1826թ. Յ.Ա.) բավականին խիտ բնակեցված էր թուրքիայից և Երևանի խանությունից գաղթական հայերով»:⁶

¹ Կոսյի տեղում:

² Մատենադարան, ձեռագիր 10195, ք. 9ա:

³ Նեն ԱԿԱԿ, Է 6, Գ. 2, ձոք. 464.

⁴ Բարբուրյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները 1900-1914թթ., Եր., 1974, էջ 9: Երկրորդ պարսկական սահմանային վեճերի մասին մանրամասն տես այս գրքում:

⁵ Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու տրիֆիլ, թղթ. 166ա, վտվ. 26:

⁶ Վանի հայոց պատմություն, գիրք ԺԳ., Թիֆլիս, 1915, էջ 423:

⁷ Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու տրիֆիլ, թղթ. 166ա, վտվ. 22:

⁸ Կոսյե Մ. Персидская война 1826-1828, т. 3, вып. 1, с. 56. Նախ՝ Բարբուրյան Ա., 1826-

Թ Պարսկաստանի պատմություն, Երևան, 2000, էջ 22:

Այսպիսով, թուրքական դաժան տիրապետության պայմաններում հայ սովոր գանգվածները անձի ու գույքի ապահովություն ձեռք բերելու ակնկալիքով, ցանկություն էին հայտնում ինքնական արտագաղթել դեպի ռուսական հպատակություն ընդունած տարածքներ: Իրենց հերթին, ռուսական զինվորական իշխանությունները, նպատակ ունենալով վերականգնել, ամրապնդել և վերաբնակեցնել կայսրության նորահաստատ տարածքները, հնարավորինս նպաստում էին այդ գործընթացներին: Թուրք-պարսկական պատերազմի հետևանքով տուժեցին բազմաթիվ հայկական գավառներ, այդ թվում նաև Կարսի փաշայությունը, գլխավորապես Բայազետին սահմանակից հարավային սահմանները, որոնք դարձան սակավամարդ կամ լիովին հայաթափվեցին:

СЕРГЕЙ МИНАСЯН

УЧАСТИЕ АРМЯН ДЖАВАХКА В КРЫМСКОЙ ВОЙНЕ 1853-1856ГГ.

В многовековой истории Армении немало славных страниц было вписано и в 1853-1856гг., когда армяне приняли активное участие вместе с русскими войсками в боях с турецкой армией на Кавказском фронте Крымской войны. Немалую роль в этих боях сыграло и армянское население Джавахка. Как известно, еще в 1829г. по Адрианопольскому миру к Российской Империи была присоединена большая часть бывшего Ахалцихского пашаялика, находящегося на территории исторической армянской области Джавахк. В 1830г. десятки тысяч армян из Западной Армении, во главе со своим духовным предводителем архиепископом Карапетом Багратуни, с согласия русского правительства переселились в районы Ахалциха и Ахалкалака. Тем самым значительно увеличилось коренное армянское население исторического Джавахка, которое в результате многовекового турецкого владычества и особенно в результате русско-турецких войн первой трети 19 века сократилось. Одной из причин того, что русское правительство предпочло поселить выходцев из Западной Армении именно на территории бывшего Ахалцихского пашаялика, было стремление русских иметь на границе с Турцией верное и надежное армянское население¹.

Армянское население Джавахка и новые переселенцы из Западной Армении издавна славилась своею храбростью и отвагой, и даже многовековое турецкое владычество не дестребило в них природную воинственность. С самого начала присоединения Джавахка к России они не только приняли активное участие в охране границ с Турцией, но и участвовали во многих войсках России на Кавказе и даже за его пределами. В 1831г. Главнокомандующий на Кавказе генерал-фельдмаршал И. Ф. Паскевич был назначен в Польшу, для подавления вспыхнувшего там восстания. Уезжая с Кавказа, Паскевич пожелал иметь с собой в Польшу кавалерийский полк, составленный из народов Кавказа. Этот полк, названный из склонности Паскевича к экзотическим восточным наименованиям Особым Закавказским конно-мусульманским полком, был сформирован и уже в 1834г. прибыл в Польшу. Командиром полка был назначен представитель древней армянской княжеской династии полковник кн. Д. О. Бебутов /брат известного армянского генерала русской армии кн. В. О. Бебутова/. Под командованием полковника кн. Д. О. Бебутова Закавказский конно-мусульманский

¹ Акты Кавказской Археографической Комиссии /АКАК/, т. VII, Тифлис, 1878, л. 819.

полк принял участие в подавлении Венгерской революции 1848-1849 гг.¹ В составе Закавказского конно-мусульманского полка служило значительное количество армян. Сохранились свидетельства о том, что по особому указанию фельдмаршала И. Ф. Паскевича в полку служили также армяне из Джавахка и Западной Армении, многие из которых отличились еще во время русско-турецкой войны 1828-1829 гг.² Армяне Джавахка также оказали большую помощь русским войскам и в подавлении восстания в Гурни в 1841 г. 2 сотни Ахалцихской конной милиции, под командованием русского военного коменданта Ахалциха полковника кн. М. З. Арутюнского-Долгорукого /героя русско-персидской войны 1826-1828 гг., русско-турецкой войны 1828-1829 гг. и Кавказско-горской войны, первого среди армянских офицеров достигшего звания генерал-адъютанта русской армии/, сыграли решающую роль в подавлении этого восстания.³

Однако наиболее значительный и крупный вклад в победу русского оружия на Кавказе армяне Джавахка внесли во время боев с турецкими войсками во время Крымской войны 1853-1856 гг.

Боевые действия на Кавказском фронте Крымской войны начались с вторжения турецких войск в русские владения на Кавказе. Пользуясь немногочисленностью русских войск, туркам удалось в ряде мест продвинуться вперед. 13 ноября 1853 г. 15-тысячный корпус напал на Ахалцих. Несмотря на упорное сопротивление русских войск, туркам удалось в ряде мест прорваться в черту города. На помощь русским войскам выступило все армянское население Ахалциха, возглавляемое архиепископом Карапетом Баградуни. 14 мая 1853 г. 7-тысячный отряд русских войск, вместе с местным армянским ополчением, перешел в контрнаступление. В ходе ожесточенных боев на подступах к Ахалциху и в районе села Сухлис турецкие войска потеряли тяжелое поражение и были вынуждены отступить.⁴

В организации успешной обороны Ахалциха армянским населением города важную роль сыграл архиепископ Карапет Баградуни. В своем письме кн. Григору Бевутову /врату генерал-лейтенанта кн. В. О. Бевутова/, архиепископ Карапет указывал, что его долг состоял в том, чтобы в эту тяжелую минуту быть рядом со своим народом.⁵ Большую роль в обороне города сыграли и другие представители армянского духовенства. Во время боев с турками особо отличился священник Акоп Суренянц, который проявив большую храбрость, лично руководил отрядами армянского ополчения. В боях под Ахалцихом многие армянские ополченцы погибли, а десятки попали в плен. Архиепископ Карапет просил Наместника Кавказского кн. М. С. Воронцова особо отметить правительственными наградами Акопа Суренянца.⁶ Многие армянские добровольцы и офицеры русской армии из числа армян за отличие в боях под Ахалцихом также были отмечены русскими военными орденами и наградами.⁷ В память о знаменитой победе 14 ноября 1853 г. под стенами Ахалциха известным ахалцихским

¹ Подробнее о кн. Д. О. Бевутове и Особом Закавказском конно-мусульманском полке см. Генерал-лейтенант Давид Осипович Бевутов, СПб., 1867.

² РГВИА, ф. ВУА, д. 1147, л. л. 13-13 об.

³ Подробнее о действиях ахалцихской милиции и М. З. Арутюнского-Долгорукого см. Кавказский сборник, т. XIV, Тифлис, 1890, стр. 212-303.

⁴ АКАК, т. X, л. 733.

⁵ Մատենադարան, Ա. Երիզանի արվիվ, քրք. 147, Գ. 67:

⁶ Նույն տեղում, քրք. 147, Գ. 66:

⁷ Պողոսյան Ա. Ա. Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատը և հայերի ծանակցությունը, Եր. 1958, էջ 36-37:

оружейным мастером М. Бурнусузяном была изготовлена и подарена от имени г. Ахалциха Наместнику Кавказскому, командиру Отдельного Кавказского корпуса, генералу от инфантерии кн. М. С. Воронцову украшенная золотом сабля из дамасской стали. Эта сабля представляла из себя точную копию аналогичной, подаренной оптом М. Бурнусузяна императору Николаю I при посещении последним Ахалциха в 1837 г. Император, которому был подарен этот улачный клинок, раздвоенный на конце, был настолько изумлен искусством мастера, что сразу же присвоил Бурнусузяну офицерское звание и тот в дальнейшем долгое время работал в Петербургском Арсенале в звании штабс-капитана. Сабля, подаренная кн. М. С. Воронцову, хранилась в Кавказском военно-историческом музее.¹

Осенью 1853 г. нападению турок подверглись и приграничные села Ахалкалакского участка Ахалцихского уезда, в результате чего были разрушены многие дома, разгреблено 9 армянских церквей.² Нападению турок подверглись и села русских переселенцев-духоворцев, в результате чего многие были угнаны в плен. Духоворцы, исповедывающие старообрядческую религию, еще в 40-х годах 19 века основали несколько поселений в участке.³ При вторжении турецких войск осенью 1853 г. армянское население Ахалкалака также оказало содействие русским войскам. В частности, большую помощь русским военным властям оказал армянский священник Ахалкалака и Цалки Петрос Акопян, представленный к правительственной награде.⁴

Через несколько дней после победы над турецкими войсками под Ахалцихом, русские войска Главного действующего корпуса, под командованием армянина, генерал-лейтенанта кн. В. О. Бевутова, 19 ноября 1853 г. разгромили турецкие войска в битве под Кадакляром. Эти два тяжелых поражения турецких войск надолго предотвратили угрозу вторжения неприятеля в Закавказье. Они оказали большое впечатление и на турецкое население приграничных с русскими владениями территорий, которое в основном и участвовало в набегах на армянские и духоворские села. После известия о разгроме турок под Кадакляром, турецкие села Заришятского и Шургаевского сандажков выразили покорность русским властям и возвратили несколько десятков пленных духоворцев и скот, угнанный ранее из Ахалкалакского участка.⁵

С наступлением зимы активные боевые действия на Кавказском фронте прекратились. Они вновь возобновились лишь с весны 1854 г. Несмотря на разгром турок в предыдущем году, кампания 1854 г. началась для русских войск на Кавказе в неблагоприятных условиях. Вступление Англии и Франции в войну на стороне Турции, и в следствие этого, невозможность усиления и без того малочисленных войск Отдельного Кавказского корпуса, создали для русского командования сложную ситуацию. Сообщая о своих планах относительно обороны Ахалкалакского участка, командир Действующего корпуса генерал-лейтенант кн. В. О. Бевутов в своем докладе командиру Отдельного Кавказского корпуса генералу от кавалерии Ряду от 13 июля 1854 г. указывал, что в случае вступления крупных неприятельских сил русский Ахалкалакский отряд, усилив гарнизон Ахалкалака 2 ротами, с остальными силами должен был, не вступая в бой, отступать в сторону Цалки и Манглиса. Оборону Ахалкалака должны

¹ Указатель по Кавказскому военно-историческому музею, Тифлис, 1907, стр. 112-113.

² ԳԳ ՊԿ ՊԱ, ֆ. 355, ց. 3, Գ. 263, Բ. Բ. 1-9:

³ Սելբոնյան Ա., Չափախոր. Պատմությունը ուրվագծեր, Եր., 1999, էջ 16:

⁴ ԳԳ ՊԿ ՊԱ, ֆ. 355, ց. 3, Գ. 267, Բ. Բ. 1-3:

⁵ РГВИА, ф. ВУА, д. 5622, ч. 2, л. л. 83-83 об.

были осуществлять немногочисленный гарнизон города и местное армянское население¹. Одновременно кн. В. О. Бевутов в своем письме к армянскому католикосу Персееу Аштаракци писал о значительной материальной и моральной помощи, которую оказывали армяне Джавахка русским войскам. Генерал-лейтенант Бевутов просил особо отметить наградами многих старейшин и священников армянских сел Джавахка, в том числе Тер-Мелкоца Мкртчяна из села Ганза, Тер-Григора из села Сатха и многих других².

С начала лета 1854г. турецкие войска предприняли несколько атак на приграничные армянские села и посты русских войск довольно значительными силами, но были отбиты русскими войсками и сформированным армянским ахалкалакским ополчением. 14 июня 1854г. турецкий кавалерийский отряд численностью в 800 человек напал на селение Сулда Ахалкалакского участка. Вначале неприятелю удалось отбить некоторое количество скота и угнать часть лошадей расквартированного в Сулде казачьего поста. Однако подоспевшие из Ахалкалака русские войска и армянская милиция отразили нападение турок. После чего, преследуя отступавшего неприятеля, войска Ахалкалакского отряда ворвались в села соседнего Чалдырского санджака. Привела в покорность жителей с анджака и возвратив угнанный скот, русские войска вместе с армянской милицией возвратились обратно³. 19 июня благодаря деятельности Ахалцхского армянского ополчения была предотвращена попытка неприятельского отряда вторгнуться в окрестности Ахалцхиха. Армянские конные ополченцы, причинив турецкому отряду потери, вынудили его бежать⁴. 16 июля 1854г. крупная неприятельская кавалерийская группа 3 раза атаквала духоворское село Троицкое, но каждый раз была с потерями отбита находившейся в этом селе сотней Ахалкалакского армянского ополчения⁵.

24 июля 1854г. у селения Кюрюк-дара /неподалеку от Гюмри/ русский 18-тысячный корпус под командованием генерал-лейтенанта кн. В. О. Бевутова наголову разгромил 60-тысячную турецкую армию. После этого поражения турецкие войска больше не решались на крупное наступление и угроза турецкого нашествия в Закавказье была полностью ликвидирована⁶. Однако русские войска в 1854г. также не смогли перейти в наступление в Западной Армении, из-за своей малочисленности. Участие армян Джавахка в этот период боевых действий вновь свелось к отражению грабительских набегов турецкой кавалерии на приграничные армянские селения. Хотя после Кюрюк-даринского сражения генерал-лейтенант кн. В. О. Бевутов планировал силами Ахалкалакского отряда и местной армянской милиции предпринять контрнаступление и занять Ардаган, однако известие о высадке новых турецких войск в Батуми и угроза вторжения неприятельских сил в Западную Грузию вынудило русское командование отказаться от этого намерения и перейти к активной обороне⁷.

С лета 1854г. Ахалкалакская армянская милиция были расположена в приграничных армянских селах Карзах, Сулда, а также в ряде духоворских сел и активно

несла сторожевую и дозорную службу. Вместе с этим, армянская милиция также участвовала в обеспечении спокойствия на территории соседнего Чалдырского санджака, осуществляя сбор налогов и податей с турецких владений приграничных районов¹. В Ахалцхихе армянское конное ополчение также несло караульную и сторожевую службу, пересекая попытки разбойничьих набегов со стороны соседнего Поцховского санджака, нанося противнику потери².

Армяне Джавахка оказывали помощь русскому военному командованию и в ведении разведывательной деятельности в соседних турецких владениях, доставляя важную информацию о состоянии турецких войск, их численности, а также укреплениях. Так, например, в конце марта 1854г. ахалцхиский житель Мкртыч Айвазян доставил важные сведения о неприятеле, в частности о состоянии крепостных укреплений Карса и количестве турецких войск, а также о прибытии в состав гарнизона крепости подкреплений из Аравии, вооруженных ударными ружьями³. Важные сведения о военно-политической ситуации в Эрзруме и состоянии турецкой армии сообщил Микаел Бакразян, боец Ахалцхского конного ополчения. Он во время одного из боев попал в плен, был увезен в Эрзрум, затем находился в Хое, однако после он смог бежать и достигнув русского дипломатического представительства в Персии, доставил важные разведывательные сведения⁴.

В начале 1855г. в руководстве русскими войсками на Кавказе произошли значительные изменения. Новым Наместником на Кавказе и Главнокомандующим Отдельным Кавказским корпусом был назначен генерал-адъютант Н. Н. Муравьев. С прибытием Муравьева в Действующий корпус русские войска, получив значительные подкрепления, стали готовиться к активным наступательным действиям против турок в западной Армении. По всему Закавказью началось формирование местных ополчений, в том числе вновь формировалось армянское ополчение в Джавахке /Согласно распространенной практике набора русским командованием местного ополчения на Кавказе оно обычно набиралось весной, а с приближением зимы, т. е. прекращением активных боевых действий, распускалось/. Армяне Джавахка сформировали как самостоятельные кавалерийские подразделения, так и выставили отдельную армянскую сотню в составе 3 конно-мусульманского полка, собранного из армян, курдов и карапахов приграничных районов. Таким образом, кроме армянской сотни 3 конно-мусульманского полка, в составе Ахалцхского отряда русских войск под командованием генерал-майора Ковальского состояли 2 сотни Ахалкалакской конной милиции, а для содержания пограничной стражи и разъездов находилось 2 сотни Ахалцхиской армянской конной милиции⁵. При этом надо отметить, что наименование "конная сотня" в ополчении по штатам соответствовало эскадрону регулярной кавалерии, и насчитывал 120-130 человек. Таким образом, численность только конного армянского ополчения Джавахка, участвовавшего в компании 1855г. в боях на Кавказском фронте Крымской войны, составила более 600 человек, что превышало численность регулярного кавалерийского полка русской армии.

¹ РГВИА, ф. ВУА, л. 5623, л. л. 179-180 об.

² Մտնեմանարան, ֆ. Ա. Երիցյանի արխիվ, քղթ. 155, Գ. 128:

³ РГВИА, ф. ВУА, л. 5622, ч. 3, л. л. 28-32.

⁴ Там же, л. л. 33-34.

⁵ Там же, л. л. 138-140.

⁶ АКАК, т. X, л. 761.

⁷ РГВИА, ф. ВУА, л. 5622, ч. 3, л. л. 245-249 об.

¹ Там же, л. л. 254-255 об.

² Там же, л. л. 256-259 об.

³ ЦИИИ, ф. 1087, оп. I, л. 462, л. 3.

⁴ Там же, ф. 11, оп. I, № 2889, л. л. 8-9 об.

⁵ Муравев Н. Н., *Война за Кавказом в 1855г.*, т. I, СПб., 1877, стр. 32.

23 июня 1855г. крупный турецкий кавалерийский отряд напал на приграничный русский пост в Ахалкалакском участке. На помощь русским пограничникам вскоре пришли из Ахалкалака части 3 конно-мусульманского полка под командованием полковника кн. Орбеляна и русские пехотинцы. Не понеся потерь убитыми, войцы полка, в составе которого входили и ахалкалакские ополченцы, вместе с казаками и русскими солдатами разгромили турецкий отряд, который, потерял более 70 человек - убитыми, обратился в бегство¹. В этом бою особенно отличился кавалерийский отряд под командованием Самсоняна².

В июле 1855г. Н. Н. Муравьев решил блокировать Карс, где были сосредоточены основные турецкие силы в Западной Армении. Согласно плану Муравьева, войска Отдельного Кавказского корпуса, вместе с местными ополчениями, должны были с флангов обойти Карс и тем самым, перерезав коммуникации с Эрзумом, отрезать Карскую группировку от остальных турецких сил. На правом фланге русских войск эту задачу предстояло выполнить Ахалцихскому отряду. В авангарде этого отряда должен был действовать сформированный в Ахалкалаке особый легучий кавалерийский отряд, под командованием полковника барона Унгери-Штернберга, которому предстояло занять Ардаган, для прекращения сообщений Карса с Батумом и Ардаганом. 20 июля 1855г. отряд барона Унгери-Штернберга, в составе 3,5 сотен казаков, 3 сотен милиции 3 конно-мусульманского полка и 2 сотен Ахалкалакской армянской конной милиции, без особых трудностей занял Ардаган³. 26 июля отряд барона Унгери-Штернберга соединился с отрядами генерал-майора Балканова, тем самым в тылу турецких войск оказалась крупная кавалерийская группировка, отрезавшая коммуникации турецкой армии⁴. Вскоре 1 сотня Ахалкалакской конной милиции вошла в состав особого отряда генерал-майора Балканова, перешедшего Саганлугский хребет для действий в глубоком тылу турецких войск в направлении Эрзума⁵. Остальные части Ахалкалакской милиции должны были осуществлять блокаду Карса, а для несения караульной и дозорной службы в Ахалкалаке и Ахалцихе там были оставлены по соте армянской милиции⁶.

Блокада Карса была полностью завершена к 4 августа. Через несколько дней крупный турецкий неприятельский отряд попытался прорваться к Карсу для его деблокады. В ходе ночного боя русским войскам удалось разгромить часть турецкого отряда, оставшиеся в живых турецкие кавалеристы стали отступать по Самовятовскому ущелью обратно⁷. Однако там, почти на самой границе Гельского санджака их встретил отряд Ахалкалакского ополчения, скакавший по тревоге со стороны Айгер-гельского озера. Очевидец этого ночного боя так описывал действия армянской милиции: "Часть турок спешилась и на этот раз, окружив себя трупами убитых лошадей, держалась упорно, несмотря на отчаянную храбрость ахалкалакской сотни 3 конно-мусульманского полка. Рассказывали, что один из всадников этой сотни, Акоп-Назар Назаретов, получил две

тяжелые раны, но до тех пор оставался в бою, пока третья рана пулею в грудь навзлет не сврнула его с лошади. В это время появилась рота Белевского полка и уже штыками покончила с неприятелем"¹. В этом бою армянская милиция понесла большие потери, отряд Унгери-Штернберга потерял до трети своей милиции, однако потери турок были намного больше. Точного числа убитых турок установить не удалось, однако были захвачены 5 турецких знамен, 400 пленных и более 800 лошадей убитых турецких всадников. Были также захвачены богатые трофеи и имущество, доставшиеся казаками и ополченцам².

После занятия русскими Поцховского и Чалдырского санджаков и основания там военными властями местных органов власти, их возглавили в основном армяне, занимавшие до этого государственные посты в Ахалкалаке и Ахалцихе, а также служившие в местной полиции. Так, начальником Чалдырского санджака был назначен Саркисов, его помощником был Ахалкалакский участковый заседатель прапорщик Агаларов³. В состав управления санджаком входили Иван Аветисов, Рафаил Сагателов, Карапет Лалаханов и другие⁴. Помощником начальника, а затем начальником Поцховского санджака является Ахалцихский полицмейстер, коллежский регистр Гаспаров, русские войска в Ардаганской области обеспечивали продовольствием губернский секретарь Мелик Атамов⁵. Кроме управления этими областями им приходилось также обеспечивать армянское население Джавахка от попыток разбоя и угона скота, которые совершали турки и аджарцы приграничных областей и не прекращавшиеся вплоть до окончания войны. Так, например, 18 сентября 1855г. 80 аджарцев напали на села Поцховского санджака с целью разбоя. Посланный вдогонку за ними помощник управляющего санджаком Гаспаров с 10 казаками и 25 ахалцихскими конными милиционерами смог захватить нескольких из них в плен, предотвратив попытки грабежа со стороны аджарцев⁶. Попытки угона скота предпринимались мусульманским населением приграничных районов и в районе села Карзах Ахалкалакского участка, однако обычно удавалось их пресекать в основном силами местного населения и милиции⁷.

Хотя в конце 1855г. русские войска заняли Карс и взяли в плен всю группировку турецких войск, однако события на других фронтах Крымской войны сложились для русских неблагоприятно. Однако участие армянских ополчений, в том числе и сформированных в Джавахке, в Крымской войне 1853-1856г.г, несмотря на неудачный исход боевых действий, является одной из ярких страниц военной истории армянского народа.

¹ Там же, стр. 117-118, а также Воспоминания о Закавказском походе 1855г., Кавказский сборник,

² XXV, Тифлис, 1906, стр. 49-50.

³ Пятицкий И. У., Вздѣ шзѣи, тp 67.

⁴ Муравьев Н. Н., указ. соч., т. I, стр. 195.

⁵ Там же, стр. 197.

⁶ Чинский генерала от артиллерии Э. В. Бриммера. Приложение, Кавказский сборник, т. XIV, Тифлис, 1899, стр. 500.

⁷ Из записок и воспоминаний о походе в Азиатскую Турцию в 1855г., стр. 255, а также АКАК, т. 81, с. 305.

¹ Воспоминания о Закавказском походе..., стр. 107-108.

² Воспоминания о Закавказском походе..., стр. 108.

³ ԳԳ ՊԿՊՄ, ֆ. 353, ց. 1, գ. 5, քք. 7-14:

⁴ Նույն տեղում, գ. 1, ք. 37:

⁵ Նույն տեղում, ք. ք. 6, 12-13, 22-23:

⁶ Муравьев Н. Н., указ. соч., т. II, стр. 396.

⁷ ԳԳ ՊԿՊՄ, ֆ. 353, ց. 1, գ. 9, ք. ք. 1-3:

ԱՐԵՎԷԼՅԱՆ ՇԻՐԱԿՆ ԱՆԿԻՎՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ

ԲԱԺԱՆՈՒՄԵՆԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

/19-րդ դար/

18-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակներին Անդրկովկասի ռազմաքաղաքական իրադրության համար բնութագրական էր այն, որ մինչ այդ երևանի խանության կազմի մեջ գտնվող Շորագյալը (Արևելյան Շիրակ), ի թիվս այլ տարածքների, երևանի խաների և Վրաստանի թագավորների միջև վերածվում է կռվախնձորի: Իրադրությունը սրվեց հատկապես 1779 թվականից, երբ Չերակ Բ վրաց թագավորը հաջողված արշավանքի արդյունքում երևանի խանությունից պոկեց Շորագյալը և այն միացրեց Վրաստանին՝ նրա սուլթան Ղահրամանին դարձնելով իրեն հպատակ¹: Դրանից հետո Շորագյալը հետ վերցրելը դառնում է երևանի խաների մշտական մտահոգության առարկան ընդհուպ մինչև դարավերջ, որովհետև պարսիկներին միայն 1800 թվականի վերջերին է բախտ վիճակվում Լախիջևանի Քյալբալի խանի գլխավորությամբ հաջողությամբ պսակել դեպի Շորագյալ արշավանքը: Քյալբալի խանը, նեղելով վրաց Գեորգի XII-ի կողմից Շորագյալի պաշտպանության համար ուղարկված իշխան Պ. Ցիցիանովի հրամանատարությամբ զործող 400-հոգանոց ջոկատին², վերագավթում է այն:

Այս իրավիճակն անափոփոխ պահպանվում է մինչև 1805 թվականը, երբ ռուսական զորքերը գեներալ-մայոր Պ. Նեսվետսկի գլխավորությամբ Շորագյալը միացնում են Ռուսաստանին: Իսկ այս իրադարձությանը նախորդել էր հետևյալը. 1804 թվականի վերջերին իշխան Պ. Ցիցիանովը Շորագյալի Բուդաղ սուլթանին առաջարկել էր ընդունել ռուսական հպատակություն: Դրանից կարճ ժամանակ անց Բուդաղ սուլթանը երևանի խանի կողմից պատանդ է տարվում: Օգտագործելով այս առիթը՝ Նեսվետսկը զորքեր է մտցնում Շորագյալի տարածք, և արդեն 1805 թվականի մարտի 3-ին այն միանում է ռուսական տերությանը³: Նույն թվականի օգոստոս ամսին գերությունից վերադարձած Բուդաղ սուլթանին այլ բան չէր մնում, քան ռուսահպատակ դառնալ⁴: Թեև Շորագյալի միացումը Ռուսաստանին վերջնականորեն կայացավ միայն 1813 թվականին, երբ նրա՝ Ռուսաստանին անցնելը վավերացվեց Գյուլիստանի պայմանագրով (1813թ.)⁵, այնուամենայնիվ արդեն 1805 թվականից սկսած՝ Շորագյալը (Արևելյան Շիրակ), իբրև ռուսական տարածք, բնականաբար ենթակա է դառնում ռուսական իշխանությունների կողմից ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում պարբերաբար կատարվող վարչատարած-

քային բաժանումներին, որոնց բազմաքանակությունը առաջին հերթին հետևանք էր Անդրկովկասը ռուսների կողմից ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար և մաս-մաս յուրացնելու:

Այդ բաժանումներից առաջինը, որ ուղղակիորեն առնչվում էր Շիրակի հետ, Վրաստանի կազմում 1805 թվականին Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի ստեղծումն էր՝ Ռուսաստանին ավելի վաղ (1801թ.) միացած Փամբակի և Շորագյալի միավորմամբ⁶:

Անդրկովկասյան նվաճված տարածքների հաջորդ վարչատարածքային բաժանման համար (1829 թվական) հիմք ծառայեցին մի շարք նոր պատմաքաղաքական իրադարձություններ, որ տեղի ունեցան տարածաշրջանում սկսած 1813 թվականից: Նախ Գյուլիստանի (1813թ.), իսկ հետո նաև Թուրքմենչայի (1828թ.) և Ադրիանապոլսի (1829թ.) պայմանագրերով Պարսկաստանը Ռուսաստանին էր զիջել Գյանջայի, Ղարաբաղի, Բաքվի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, երևանի, Նախիջևանի խանությունները, իսկ Թուրքիան՝ Ախալցխայի վաչաղությունը, և այդ տարածքների վրա վարչատարածքային սույն բաժանմամբ⁷ 1829թ. վերջերին ձևավորվում են ռուսական 7 նոր նահանգներ, ինչպես նաև Չայկական մարզը՝ բաղ-կացած երկու մասերից. դրանցից առաջինը ներառում էր երևանը, Նոր Բայազետը, Էջմիածինը, Սուրմալուն, նաև՝ Շարուրի տարածքի մի հատվածը, իսկ երկրորդը՝ Շարուրի մնացած մասը և ամբողջ Լախիջևանը⁸:

Վերը ասվածից դժվար չէ եզրակացնել, և այդ են հավաստում նաև պատմական աղբյուրները⁹, որ վերոհիշյալ վարչատարածքային բաժանումը ռուսական իշխանությունների կողմից գերազանցապես լուծել է մեկ առաջնահերթ խնդիր՝ 1813-1829թթ. Ռուսաստանին անցած անդրկովկասյան նոր տարածքների վրա վարչական նոր միավորների ձևավորման հրատապ հարցը և նպատակ չի հետապնդել կատարելու նախկինում արդեն ստեղծվածների ներքին վերածնունդներ կամ վերջիններիս կազմի մեջ մտնող տարածքների փոխադրումներ նոր ձևավորվող վարչական միավորների մեջ:

Ի դեպ, այս բաժանմանը հաջորդող տասնամյակը հիրավի նշանակալից եղավ Շիրակի պատմության մեջ՝ շատ բանով կանխորոշելով տարածքի տեղը Անդրկովկասի հետագա վարչատարածքային բաժանումների համակարգում: Նկատի ունենց մասնավորապես այն, որ մինչ այդ շատ նուր բնակեցված տարածքը, գերազանցապես արևմտահայության ներգաղթի պատճառով, շատ արագ համալրվեց հայ ազգաբնակչությամբ, որը 30-ական թվականների վերջերին արդեն բնակչության գերակշռող տարրն էր Շիրակում: Պակաս կարևոր նշանակություն չունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ 1837 թվականին ավարտվել էր Գյուլիստանի շինարարությունը, և Գյուլիստանի վերանվանվել էր Ալեքսանդրապոլ քաղաք¹⁰, որը կարճ ժամանակ անց ձեռք էր բերել գավառային քաղաքի կարգավիճակ:

¹ Կ. Ս. Սկիրբեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Չայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, եր., 1953, էջ 178:

² Պրոպո սեղեդությունների համաձայն Ցիցիանովին էր միանալու նաև Սելիք Արովն իր ցոխատով (տե՛ս ԱԿԱԿ, Ե. 1, Երևան, 1866, սր. 158.)

³ Ա. Օ. Ե. 2, Երևան, 1868, սր. 574:

⁴ Իրադրությունը Կովկասի և Ռուսաստանի մասին, Տարիքային փաստաթղթեր, տ. II (1801-1813 թթ.), Եր., 1907, սր. 117-118, առ. 276:

⁵ Պատմության անվան Մատենադարան, Այ. Երիցյանի արխիվ, րթ. 157, վավ. 9, էջ 6, տե՛ս նաև՝ Կոնստանդնուպոլիսի Երևանի պատմությունը (1801-1879թթ.), Եր., 1959, էջ 30:

⁶ Բոտո Վ., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. 1, СПб., 1885, стр. 360:

⁷ Историческая записка об управлении Кавказом, т. I, С. Эсалде, Тифлис, 1907, стр. 65:

⁸ Иваненко В.Н., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, стр. 241-242:

⁹ Историческая записка об управлении Кавказом, նույն տեղում:

¹⁰ «Кавказский календарь на 1852 год», Тифлис, 1851, стр. 273:

Տարածաշրջանում կուտակված բազմաթիվ ռազմաքաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, նաև ազգային ու հոգևոր խնդիրների ավելի նպաստակա հարմար լուծումների որոնման անհրաժեշտությունը հանգեցրեց Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր բաժանման, որն իրագործվեց 1840 թվականին: Այս գործում առաջնությունը պատկանում էր գեներալ Ի. Պասկևիչին: Վերջինս առաջարկում էր արմատապես փոխել Անդրկովկասի մինչ այդ գործող վարչատարածքային կառուցվածքը և բոլոր գրավյալ տարածքներից ստեղծել երկու նահանգ ու մեկ մարզ: Ընդ որում, Պասկևիչի նախագծի համաձայն, նահանգներից մեկը կոչվելու էր Վրացական, երկրորդի անունը որոշելու էր Ինքնակալ կայսրը, իսկ մարզը, ըստ նախագծի հեղինակի, պիտի անվանվեր Հայկական Երևան կենտրոնով և բաժանվեր չորս շրջանների՝ Փամբակ-Շորապյալի, Երևանի, Նախիջևանի, Կողբի:

Այս առաջարկը, որն ավելի առաջադիմական էր մասնավորապես հայաշատ տարածքները մեկ վարչական միավորի կազմում ներառելու տեսակետից, անհրաժեշտ պաշտպանություն չի գտնում, և ընդունվում է Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր կառուցվածքի վերաբերյալ սենատի անդամ բարոն Գանի ծրագիրը: Վերջինս անդամ էր ցարի հրամանով 1837 թվականին Անդրկովկաս ժամանած այն հատուկ հանձնաժողովի, որը պիտի զբաղվեր տեղաբնակ ժողովուրդների բարքերի ու սովորությունների ուսումնասիրությամբ: Այս աշխատանքին զուգահեռ բարոն Գանը լրջորեն զբաղվում էր նաև մեկ այլ՝ Անդրկովկասի նոր վարչատարածքային բաժանման նախագծի մշակմամբ: 1838 թվականին վերոհիշյալ հանձնաժողովն ուշադրության է արժանացնում Գանի սույն նախագիծը՝ առաջարկելով նրանում կատարել մի շարք էական փոփոխություններ: 1838 թվականի վերջերին հանձնաժողովը վերստին անդրադարձավ այդ նախագծին, որի վերամշակված տարբերակը զգալիորեն տարբերվում էր առաջինից², և չնայած ընդդիմախոսների բավականին զորեղ դիմադրությանը, այնուամենայնիվ այն հանձնաժողովի դրական երաշխավորությամբ ներկայացվեց ցարին: 1840 թվականի ապրիլի 10-ի իր հրամանագրով Նիկոլայ Ա-ը վավերացրեց Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր կառուցվածքը, որը կյանքի կոչվեց շատ կարճ ժամանակահատվածում՝ ռուսական Անդրկովկասը բաժանելով երկու հատվածի՝ Վրացա-իմերեթական նահանգի և Կասպիական մարզի:

Հատկանշական է այն, որ հենց 1840 թվականի վերոհիշյալ կառուցվածքային բարեփոխման շնորհիվ էր, որ Անդրկովկասում ի հայտ եկավ նոր վարչատարածքային միավոր՝ Ալեքսանդրապոլի գավառը³, որը ի թիվս տասը այլ գավառների (Թիֆլիսի, Թելավի, Գորիի, Բելոկանի, Քուրաթիսի, Ելիզավետպոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Ախալցխայի և Գուրիայի) մտավ Վրացա-իմերեթական նահանգի կազմի մեջ: Հարկ ենք համարում առանձնակի մշել այն հանգամանքը, որ անդրկովկասյան տարածքների վերածնունդը երկու հսկայական հատվածների և սրանց կազմում ընդհանուր հաշվով 18 գավառների առանձնացումը արմատապես փոխում էր Անդրկովկասի վարչատարածքային կառուցվածքը՝ հանգեցնելով նախկինում գոյություն ունեցած մի շարք միավորների լուծարման կամ նրանց տարածքային նկատելի ձևափոխումների: Ասվածի լավագույն վկայությունը հենց Ալեք-

սան-դրապոլի գավառն է, որը, որպես Վրացա-իմերեթական նահանգի կազմում վարչատարածքային միավոր, ձևավորվեց Փամբակ-Շորապյալի դիստանցիայի տարածքին նախկին Բորչալուի գավառի մի հատվածի (Լոռի) և Ախալքալաքի տեղամասի հավելումով:

Ընդամենը վեց տարի անց՝ 1846 թվականին իրագործվեց Անդրկովկասի հաջորդ թվով չորրորդ վարչատարածքային ձևափոխությունը: Սրանում, անշուշտ, էական դեր խաղաց 1844 թվականին Կովկասի փոխարքայության ստեղծումը: Թեև վերջինիս ստեղծման իրական պատճառները ոչ մի տեղ չեն նշվում, այնուամենայնիվ, այդ մասին ակնարկվում է Նիկոլայ Ա-ի մի նամակում, ուր փոխարքայության ստեղծումն Անդրկովկասում ներկայացվում է որպես ցարի կողմից «լիակատար վստահության նշան»՝ Կորոնցովին⁴: Իր փոխարքայության երկրորդ տարում արդեն Կորոնցովը իրականացրեց Անդրկովկասի նոր վարչատարածքային բարեփոխումը, որի համաձայն՝ 1846 թվականից ամբողջ երկրամասը տրոհվում էր նախկին երկուսի փոխարեն չորս նահանգների՝ Քուրաթիսի, Թիֆլիսի, Դերբենդի և Շամախու: Նահանգների քանակի ավելացումը փոխարքայի կողմից հիմնավորվում էր նահանգական իշխանությունները, ուստիլանական և դատական մարմինները բնակչությանն ավելի մոտեցնելու կենսական անհրաժեշտությամբ, մյուս կողմից՝ այն պատճառաբանությամբ, որ համեմատաբար ավելի փոքրածավալ վարչատարածքային միավորները շատ խոշորների համեմատությամբ առավել հեշտ կառավարելի են: Այս անգամ Ալեքսանդրապոլի գավառն իր Լոռի, Փամբակ, Ախալքալաք և Շորապյալ գավառակներով հայտնվեց նոր ստեղծված Թիֆլիսի նահանգի կազմում⁵:

Երեք տարի անց Անդրկովկասը հայտնվեց այս անգամ արդեն թվով հինգերորդ վարչատարածքային բաժանման փաստի առջև: 1849 թվականի հունիսի 9-ին փոխարքայի հրամանով Թիֆլիսի և Շամախիի նահանգների որոշ տարածքների միավորումով ստեղծվեց Երևանի նահանգը՝ իր Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառներով: Ընդ որում, Ալեքսանդրապոլի գավառից դուրս հանվեց Ախալքալաքի տեղամասը և առանձին գավառի կարգավիճակով միացվեց վերածնված Թիֆլիսի նահանգին: Չնայած դրան, ակնհայտ է, որ սույն վարչատարածքային բաժանումը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում Անդրկովկասի հայաշատ տարածքներն աստիճանաբար մեկ նահանգի մեջ հավաքելու, միավորելու համար, մասնավորապես նորաստեղծ Երևանի նահանգի մեջ առկա մեծ առկա մեծ Ընդի գավառի առավել հայաշատ մասը (Ձանգեզուրյան հատվածը)⁶, որը մինչև 1849թ. բաժանումը Շամախիի նահանգի գավառակներից մեկն էր:

Սակայն այսքանով չավարտվեցին Անդրկովկասի վարչատարածքային վերածնունդները 19-րդ դարում: Ընդհակառակը, 1859թ., ապա 1862 և 1868 թվականների իրագործվում են վարչատարածքային բաժանման նոր փորձեր, որոնցից առաջինը հանգեցնում է Դաղստանի, իսկ վերջինը՝ Ելիզավետպոլի նահանգների ստեղծմանը: Վերոհիշյալ երեք փորձերից թերևս միայն երկրորդն էր (1862 թ.), որ

¹ АКАК, т. 7, док. 4, Тифлис, 1878, стр. 37-38.

² Историческая записка об управлении Кавказом, том I, С. Эсанов, Тифлис, 1991, с. 11-12.

³ АКАК, т. IX, часть II, Тифлис 1884г., стр. 604-611, Биел Кавказский календарь на 1852 год, Тифлис 1851г., стр. 273.

⁴ Шахатурия А., Административный пердел Закавказского края, Тифлис, 1918г., стр. 85-86.

⁵ Улй մասին մանրամասն տես Մ. Զեալե, նշվ. աշխ., էջ 83-84:

⁶ Դ. Սարգսյան, Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնոաշխարհագրական բնութագիրը 19-րդ դարի վերջին, ԳԳ ԳԱԱ ԵՀԳԿ Գիտական աշխատություններ, հ. I, Գյումրի, 1998, էջ 141-143:

⁷ К столетию присоединения Грузии к России. Утверждение русского владычества на Кавказе, том XII, Тифлис, 1901, стр. 376.

որոշակիորեն առնչվում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի հետ: Բանն այն է, որ եթե տասներեք տարի առաջ գավառի սահմաններից հանվել էր Ախալքալախի տեղա-
մասը, ապա հիմա նրանից անջատվում է նաև Լոռին՝ միացվելով Թիֆլիսի նա-
հանգին:

1878 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմում տարած հաղթանակի
արդյունքում Կարսի և Բաթումի ձեռքբերումը պատճառ հանդիսացավ Անդրկով-
կասում երկու նոր մարզերի ձևավորման համար:

Այսպիսով, եթե նկատի ունենանք նաև 1896 թվականին Սևծովյան նահանգի
ստեղծումը Կուրանի մարզի ծովափնյա շրջանում, ապա կարելի է արձանագրել,
որ 19-րդ դարում Ռուսաստանի կողմից Անդրկովկասի գրավյալ տարածքների
վրա տեղի են ունեցել ընդհանուր առմամբ տասը վարչատարածքային բաժա-
նումներ, որոնց համակարգում 19-րդ դարի մարդաբափ ու կիսավեր Շորազյալի
սուլթանությունը ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական մի շարք կարևոր և
եական հանգամանքների բերումով 19-րդ դարի կեսերից դարձավ նոր ձևավոր-
ված Երևանի նահանգի հայաշատ գավառներից մեկը, որն արդեն 19-րդ դարի
վերջերին զբաղեցնում էր Երևանի նահանգի տարածքի 13%-ը (3680 կմ քառ)¹
հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից սահմանակցելով Թիֆլիսի նահանգին ճրգիվարի (Յոդամարգ) և Մեծ Ղարաքիլիսայի (Վանաձոր) տեղամասերով, հարավից էջ-
միածնի գավառին Աղ-բուլաղի (Լուսաղբյուր) տեղամասով, արևելքից Նոր Բայա-
զետի գավառին Գոռոմի ու Մեծ Ղարաքիլիսայի տեղամասերով և արևմուտքից
Կարսի մարզին՝ սահմանագիծ ջրբաժան ունենալով Ախուրյան գետը²:

ՌՈՒՔԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱՅՈՎԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՅԻ ԸՈՒՔՅ

19-րդ դարի վերջին քառորդում գնալով ահագնանում էր օսմանյան իշ-
խանությունների կողմից իրականացվող հայահալած քաղաքականությունը: Զաջ
հայտնի է, որ սուլթան Զամիդը հետամուտ էր հայության տնտեսական, հասարա-
կական և կրոնական միասնության քայքայմանը, արևմտահայության տարբեր
հատվածների անջրպետմանը, որով և ի զորու կլիներ լուծել իր առջև դրված
խնդիրները, այն է՝ հայերի տնտեսական իզոլության վերացում, ջարդերի իրա-
կանացում, ձուլում և բնաջնջում:

Կիլիկիայի և այլ շրջանների հայության միջև առաջին սեպը խրելու նպա-
տակով սուլթանը հարվածեց հայ եկեղեցուն, քանզի իրավամբ այն դիտում էր որ-
պես հայեցի կրթության և դաստիարակության, հայ մշակույթի, ավանդույթների,
կենցաղի և բարքերի պահպանման, հետևաբար՝ հայապահպանության կարևորա-
գույն գործոն: Զամիդն ամենագործուն մասնակցությունը բերեց Կիլիկիայի (Սսի)
կաթողիկոսի ընտրությանը, կամենալով Սսի կաթողիկոսությունը դուրս բերել

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ենթակայությունից: Դա կոպիտ և մինչ այդ չե-
ղած միջամտություն էր հայ եկեղեցու ներքին գործերին: Սուլթանի հիմնական
նպատակն էր լիովին առանձնացնել, մեկուսացնել Կիլիկիան, կրոնական ճնշման
հետ մեկտեղ առավել խստացնել քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հա-
լածանքները³: Անշուշտ, այս միջադեպը խոսում փաստ է՝ վկայող Աբդուլ Գամիդի
և նրա վարչակարգի կողմից ամենակոպիտ միջամտության մեծ մի օրինակը հա-
յերի ներքին կրոնական գործերին: Խնդիրն ավելի էր բարդանում նրանով, որ
Սսի կաթողիկոսական աթոռն օգտվում էր եկեղեցական որոշ իրավունքներից և
արտոնություններից, որոնցից զրկված էին Կ. Պոլսի պատրիարքարանին ենթա-
կա Աղթամարի կաթողիկոսությունն ու Երուսաղեմի պատրիարքությունը:

Ինչպես հայտնի է, 1440-1441թթ. Գրիգոր Մուսաբեկենց կաթողիկոսը
հրաժարվել էր տեղափոխվել Էջմիածին՝ հիմք դնելով «կաթողիկոսությանն տանն
Կիլիկիո» և հավակնելով համայն հայության հոգևոր հովվի կարգավիճակին: Այդ
պատճառով էլ, ինչպես նշել է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ի. Ջինովկը Ռուսաս-
տանի արտաքին գործոց նախարարություն հղած հաղորդագրությունում, Սսի
կաթողիկոսները բազմիցս փորձել են ոչ միայն դուրս գալ Կ. Պոլսի պատրիարքա-
րանի հովանավորությունից, այլև նույնիսկ համաձայնել են ջնջուցնել Էջմիածնի
ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերադասությունը: Մի բան, որ, հասկանալի պատ-
ճառներով, հրահրվում էր օսմանյան կառավարության կողմից:

Այդ կապակցությամբ դեսպանն իրավացիորեն նշում էր, որ Սսի կաթողի-
կոսության ինքնուրույնության հաստատմամբ օսմանյան իշխանությունները հե-
տամուտ էին կիլիկիահայերի և, ընդհանրապես, արևմտահայերի շրջանում էջ-
միածնի կաթողիկոսության, միաժամանակ՝ ռուսական ազդեցության թուլացմա-
նը⁴:

1871թ., Սկրտիչ խրիմյանի պատրիարքության օրոք, Կիլիկիո կաթողի-
կոս էր ընտրվել մարաշցի Սկրտիչ Քեֆսիզյանը, որի «կաթողիկոսությունը բոլորո-
վին ապարդյուն անցավ Կիլիկիայի համար և Սսի աթոռը բոլորովին քայքայման
վիճակի ենթարկեց»⁵:

1894թ., Մ. Քեֆսիզյանի մահից հետո, օսմանյան իշխանությունները որո-
շեցին միջամտել կաթողիկոսական ընտրություններին, պահել հարմար նկատելով
իրենց մտադրությունների իրականացման համար: Արժե նշել, որ Մ. Քեֆսիզյանը
մահացավ խիստ բախտորոշ ժամանակ, երբ նոր-նոր թափ էին առնում հայկական
կոտորածները: Իսկ աշխարհիկ իշխանության բացակայության պայմաններում ե-
կեղեցին ավելի էր կարևորվում հայ ժողովրդի համար, քանզի այդ ճակատագրա-
կան օրերին կարող էր հանդես գալ որպես համախմբող ուժ, բողոքել տիրող ա-
նարդարությունների և բնաջնջման քաղաքականության դեմ: Ուստի զարմանալի
չէ, որ օսմանյան կառավարությունը կիլիկիահայությանը զլխատելու և հայակր-
ծան ծրագիրն իրագործելու համար ոչ միայն ամեն կերպ ցանկանում էր խոչըն-
դոտել կաթողիկոսական ընտրությունները, այլև, օգտագործելով պատեխ աթոթը,
ընտրել այն հոգևոր գործչին, որը կլիներ իր հլու կամակատարը: Օգտագործե-
լով հոգևոր անիշխանությունը, օսմանյան վարչակարգն ավելի էր խորացնում առ-

¹ Մարտիան, նշվ աշխ., էջ 132-133:

² Խալսոբյան Թ. Խ., Սելիք-Բախշյան Ս. Տ., Բարսեղյան Գ. Խ., Գայաստանի և հարակից
շրջանների տեղանունների բառարան, Խ. 1, Եր., 1986, էջ 74-ի քարտեզ:

³ Գասպարյան Ռ., Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1999թ., էջ 7:

⁴ Նույն տեղում, էջ 8: Տես նաև Архив внешней политики России /Далее- АВПР/, ф. Канцелярия
МНВ, он. 470, г. 1900, № 27, л. 280.

⁵ Գրգուլու, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1820, ք. 1:

կա տարածայնությունները եկեղեցական և ազգային գործիչների միջև (հասկանալի է, որ նոր կաթողիկոսի ծագվող ընտրությունները լայն արծազանք էին գտել հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում, որոնք հաճախ փորձում էին ազդել ընտրությունների ընթացքի վրա՝ պաշտպանելով թեկնածուներից որևէ մեկին), որն իր հերթին բացասաբար էր անդրադառնում կիլիկիահայության միասնության վրա:

1890-ական թթ. ջարդերի ժամանակ և հետո, երբ, ինչպես նշել է ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանը, կիլիկիահայությունն առավել կարոտ էր հոգևոր միասնության, Կիլիկիո շընտրված կաթողիկոսը չէր կարող աճող ժողովրդի արյունածոր վերքերը, թեթևացնել վիշտն ու տառապանքը, բողոքել ահազանցող կամայականությունների, տնտեսական դաժան շահագործման դեմ, համախմբել իր հոտը, կազմակերպել երկրամասի վերաշինությունը: «Կիլիկիո աշխարհեն ող-լով են վշտահար կը լինին, բուրբեր, որ ոչ միայն կ'աղաղակեն սով է, ս ով է, այլ առավել անտերունջ և անհովիվ ժողովրդի կացությունը նկարագրում են», - գրել է ամենայնայնուց Մ. Գուլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանին իր 1899թ. փետրվարի 11-ի նամակում: Օգտագործելով այդ վիճակը, աշխույժ գործունեություն էին ծավալել միսիոներական կազմակերպությունները Կիլիկիայում տարածում էին իրենց նպատակներով և նյութական օժանդակությամբ Կիլիկիայում տարածում էին իրենց նպատակները և գաղափարական ազդեցությունը՝ օտարելով կիլիկիահայությանն ազդեցության եկեղեցուց: Ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու ելքը Մ. Խրիմյանը տեսնում էր կաթողիկոսի, թեկուզ՝ ոչ լավագույնի, ընտրության մեջ, ինչպես ինքն էր վարվել իր պատրիարքության օրոք՝ Մ. Քեֆսիզյանի պարագայում¹:

Ընդունված կարգի համաձայն՝ կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակը պետք է հաստատվեր և Կ. Գուլսի հայոց պատրիարքի, և հայոց Ազգային ժողովի կողմից, բայց, չհաստատելով Մ. Քեֆսիզյանի երկու անմիջական ժառանգորդներին, մասնավորապես՝ Գրիգորիս Ալեքսանդրյան եպիսկոպոսի ընտրությունը Ազգային ժողովի կողմից, Բ. Դուռը, ոտնահարելով ընդունված կարգը, պահանջեց թեկնածուների ցուցակը նախորդ ներկայացնել արդարադատության նախարարություն՝ հաստատման համար:

«... Կառավարությունը նպատակ ուներ Կիլիկիո կաթողիկոսությունը անկախ ճանաչել Ազգային պատրիարքարանե. զենք մը պետք էր ինձ կամ ինքնարան մը զոնե, որով կարենայի այս պատակտման դեմ առնիլ և պաշտպանվիլ», - ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ իր մտորումներն է կիսել Կ. Գուլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը²:

Կ. Գուլսի Ազգային վարչությունը որոշել էր կաթողիկոսական ընտրությունները կատարել 1895թ. գարնանը՝ Գրիգորիս եպիսկոպոս Յովհաննիսյանի նախագահությամբ, բայց, ինչպես նշել ենք, ներքին տարածայնությունների և հակասությունների պատճառով Բ. Դուռը չճանաչեց Գր. Ալեքսանդրյանի իրավունքները կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ, չարտոնելով նաև նոր ընտրությունների կազմակերպումը: Ընտրությունների ծագմամբ Աբդուլ Համիդը միտում էր վերջնականապես պառակտել հայ եկեղեցու միասնությունը՝ դրանից բխող բոլոր տեսանկյուններով: Ինչպես իրավափորձն նկատել է Մ. Օրմանյանը ամենայն հա-

յոց կաթողիկոսին հղված նամակում՝ «Այստեղ հարկ է ուշադրություն դարձնել կառավարության ընդհանուր դիմումին վրա, որ է Պատրիարքության ազդեցությունը նվազեցնել, և այս նպատակին հասնել Կիլիկիո կաթողիկոսությունը առանձին պատրիարքության վերածելով, Թուրքիո հայությունն երկփեղկելով և մայր թեմե անջատելով, ընդհանուր հայությունը ջլատել և յուր մասը ավելի կղզիացյալ և ավելի նկուկ կազմել»³:

Ընտրությունները թույլատրելու համար Բ. Դուռն առաջ էր քաշում հետևյալ պահանջները.

1. Անկախ ճանաչել Սսի կաթողիկոսությունը Կ. Գուլսի պատրիարքությունից.

2. Բացառել Կ. Գուլսի պատրիարքության մասնակցությունը և միջամտությունը ընտրություններին.

3. Կաթողիկոս ընտրել Կիլիկիո թեմի եպիսկոպոսներից մեկին.

4. Թեկնածուների ցուցակը նախորդ ներկայացնել իր հաստատմանը:

Օսմանյան կառավարությունը ոչ միայն անտեսեց Կ. Գուլսի հայոց պատրիարքի՝ իրեն ուղղված դիմումները վերոնշյալ պահանջները չեղյալ համարելու մասին, այլև, շրջանցելով պատրիարքարանին և անտեսելով Ազգային կենտրոնական վարչության ընդհանուր ժողովի ընդունած որոշումները՝ իրով կաթողիկոսական թեկնածու էր առաջադրվել Երուսաղեմի լուսարարապետ Սահակ եպիսկոպոս Խապայանը⁴, ձեռնարկեց ընտրությունների կազմակերպումը:

1900թ. հուլիսի 22-ին արդարադատության նախարարությունից պատրիարքին հայտնում են, որ Բ. Դուռն ընտրությունները կազմակերպելու և ընթացքին հետևելու համար Ադանա է ուղարկվելու կառավարության ներկայացուցիչ Բեհա բեյին:

Ժամանելով Ադանա՝ Բեհա բեյը նահանգապետ Բահրի փաշայի հետ համախորհուրդ անմիջապես մեկուսացնում է պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Սահակ եպիսկոպոսին և փետրվարի 14-ին Կիլիկիո կաթողիկոսական փոխանորդ Կիրակոս եպիսկոպոսին հայտարարում է, որ ինքն է նախագահելու առաջիկա ընտրական ժողովում՝ հանձնարարելով փութացնել ընտրությունները: Այլընտրանք չունեցող Կիրակոս եպիսկոպոսը հարկադրված ընտրությունները նշանակում է մարտի 10-ին⁵:

Այս ամենը հարուցեց Մ. Օրմանյանի դժգոհությունը և զայրույթը: Որպես բողոքի նշան մա 1900թ. մարտի սկզբին ներկայացրեց իր 2-րդ հրաժարական պատրիարքական աթոռից: Ցանկանալով ետ պահել Օրմանյանին՝ սուլթանը դադարեցրեց ընտրությունները և արդարադատության և կրոնի նախարար Աբդուրահման փաշային հանձնարարեց պատրիարքին փոխադարձ զիջումների ճանապարհով հակել հաշտության: Վերջինս անհաջողության մատնվեց, քանզի Մ. Օրմանյանը հաստատ էր իր որոշման մեջ. կամ սուլթանը վավերացնում է իր հրաժարականը, կամ՝ հրաժարվում Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատրիարքարանի ենթակայությունից դուրս բերելու ծրագրից: Դեռ ավելին՝ պատրիարքը միաժամանակ սուլթանից պահանջեց վերացնել հայերից զանձնվող անօրինական հարկերը և նրանց դեմ կիրառվող տարբեր ճնշիչ միջոցները: Մ. Օրմանյանը միամտորեն հույս էր տածում, թե հասարակական կարծիքը և արևելքի քրիստոնեությունը

¹ Եւսյն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 2:

² АВПР, ф. Канцелярия МИА, оп. 470, г. 1900, д. 27, л. 280:

Տե՛ս նաև ԳԳ ԳԳԳԳ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 10:

³ Եւսյն տեղում, ֆ. 57, ց. 1, գ. 355 ք. 3:

հանդես կզան իր արդար դատի պաշտպանության դիրքերում¹: Որպես պատասխան այդ ամենի՝ պատրիարքը Կիլիկիո կաթողիկոսական թեմերին (Ադանա, Մերսին, Մարաշ, Չալես, Այնթապ, Յոզղատ, Մալաթիա և այլն) և ամծամբ կաթողիկոսական փոխանորդ Կիրակոս եպիսկոպոսին հղած հեռագրում հրահանգում է չչեղվել պատրիարքարանի և Կենտրոնական վարչության պահանջներից²: Կարծես ապացուցելու համար իր գործողությունների իրավացիությունը, նա գրում է. «Բոլոր թուրքաբնակ հայերը մի ազգ կը կազմեն, որու գլուխն է Կ.Պոլսո Պատրիարքն, ինչպես և կը կազմեն մի եկեղեցի, որու միակ գլուխն է Ս. Էջմիածնի Չայրապետը և Կ.Պոլսո Պատրիարքը նրա լիազոր ներկայացուցիչն է ի թուրքիա, և պետք է որ եկեղեցվո և Ազգի միությունը պաշտպանվի Կ. Պոլսո Պատրիարքին ընդհանուր իրավասությամբ»³:

Իր խոհերը կիսելով Մ. Խրիմյանի հետ՝ Մ. Օրմանյանը 1900թ. ապրիլի 21-ին գրում էր. «Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատրիարքութեն զատելով, հայոց ազգն, եկեղեցին կը վտանգվին, և ինձ հնար չէ այս պատասխանատվությունը ընդունիլ, և եթե ընդունիմ ալ հնար չէ արժանավոր կերպով պաշտոնավարել և ոչ իսկ ինձ ժողովոյդան սեպել տալ»⁴:

Չաշվի առնելով աստիճանաբար ուժգնացող բախումներն ու հակամարտությունները, ինչպես նաև՝ Մ. Օրմանյանի հրաժարականը և, կանխազգալով դեպքերի հավանական զարգացումը ոչ ի նպաստ իր ցանկության, Աբդուլ Չամիդը կասեցնում է ընտրությունները՝ պատճառաբանելով, որ ոչ բոլոր պատգամավորներն են մեկնել Ադանա:

Ընտրությունների նոր օր է նշանակվում ապրիլի 3-ը: Ժողովի նախագահ է ընտրվում Կիրակոս եպիսկոպոսը, սակայն իրականում նախագահում էր Բեհա բեյը՝ ընտրությունների ընթացքը տանելով իր ցանկացած հունով: Զգալով, որ դեպքերը կարող են անցանկալի ընթացք ստանալ, Սահակ Խապայանն իր համախոհներով հրաժարվում է մասնակցել ընտրություններին՝ հիմնավորելով դա իշխանությունների կողմից ժողովի վրա գործադրվող ճնշումներով և պատգամավորների մի մասի բացակայությամբ: Ապրիլի 9-ին ժողովի աշխատանքներին մասնակցելուց հրաժարվում է և Կիրակոս եպիսկոպոսը, հայտարարելով, որ առանց պատրիարքարանի ներկայացուցչի ինքն իրավասու չէ անցկացնել ընտրություններ: Արդյունքում՝ «Կառավարությունը կը հայտարարե թե առանց ազգային միջամտութեան ընտրել տալու մտքն կը հրաժարի, պայմանաւ որ ընտրելիներու ցանկը նախարարութեան (արդարադատության - Ռ. Գ.) ներկայացուցի և զեղչեալ ցանկին վրայ միայն ընտրութիւն կատարուի»⁵:

Փաստերը վկայում են, որ Մ. Օրմանյանն ինքն էլ երբեմն ձգձգում էր ընտրությունները, ցանկանալով կանգ առնել այն թեկնածուի վրա, որը ոչ միայն կապահովեր հայ եկեղեցու միասնությունը և կընդուներ Կ. Պոլսի պատրիարքի գերադատությունը, այլև անձնապես նվիրված կլիներ իրեն: Իսկ իշխանությունները, համոզված, որ Բեհա բեյն իր ձեռքն է վերցրել ժողովի ղեկավարությունը և հարցը կլուծի ցանկալի կերպով, շտապեցնում էին ընտրությունները: Մայիսի 30-

ին արդարադատության նախարարությունը հրահանգում է Մ. Օրմանյանին՝ հանձնարարել պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Սահակ Խապայանի՞ կազմակերպել ընտրությունները և «որպեսզի հառաջ և հետո գրածներուն համեմատ ընտրելյած ցանկը Բ. Դռան ներկայացնել, ինչպես ուրիշ հոգևոր պետերու համար ալ սովորություն է»⁶: Հասկանալի պատճառներով՝ այդ պահանջին պատրիարքարանի կողմից ընթացք չի տրվում: Ի պատասխան՝ Բ. Դռան ավելի կոշտ դիրք է գրավում:

Ամիսները գլորվում էին՝ եական փոփոխություն չմտցնելով իրերի վիճակի մեջ:

Սեպտեմբերի 22-ին՝ որոշ զիջումների զնալու բովանդակությամբ նամակով արդարադատության նախարարություն է դիմում Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը. հուսալով շուտափույթ և դրական պատասխան: Սակայն նոյեմբերի 21-ի պատասխան նամակով Բ. Դռան զիջումների չգնալով և չհրաժարվելով թեկնածուների ցանկի սրբազման և հաստատման «պետական իրավունքից», ընտրությունները փաստորեն մտցնում էր փակուղի, կրկին պահանջելով, որ «ընտրելյաց ցանկը ընտրութունն առաջ յուր ըննութենն անցնի, որպեսզի յուր տեսության անհարմար նկատվողներ ցանկեն վերցվին»⁷: Ի վերջո, տեղի է տալիս Ազգային ժողովը, կան հոգնած լինելով մի քանի տարի տևող քաշքշուկից, կան զգուշանալով հարուցել սուլթանի զայրույթը, առաջնորդվելով նաև շուտափույթ կաթողիկոս ընտրելու հրամայականով՝ «խորհելով որ ավելի պատվավոր է ընտրութենն առաջ գեղչել տալ, քան ընտրութենն վերջ մերժվել»⁸:

1900թ. դեկտեմբերի 1-ին Կ. Պոլսում հրավիրված Ազգային ժողովի նիստում տեղի են ունենում սուր բախումներ: Գրիգորիս եպիսկոպոսն առաջարկում է համակերպվել և կատարել սուլթանի պահանջը՝ դա համարելով չարյաց փոքրագույնը: Երկար քննարկումներից հետո միաձայն ընդունված որոշման համաձայն՝ կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակը պետք է ներկայացվեր պատրիարքարանին, «այդ ցուցակը Բ. Դռան հաղորդել և անոր հանած անունները մեկ կողմ թողուլ. Պատրիարքարանի սրբադատության իրավունքն ալ գործադրել» և հաճելոց ցուցակը Կիլիկիո ընտրողական ժողովին դարձնել, որ անոր մեջեն կաթողիկոսը ընտրին և Պատրիարքարանի հաղորդին և Պատրարքան Բ. Դռան ներկայացվի, հրովարտակը (ընտրությունների հաստատման - Ռ. Գ.) ուղղվի և նախկին ձևով առնվի ու հանձնվի»⁹: Ընտրությունները վերահսկելու առաջնությունը վերստին վստահվում է Սահակ Խապայանին: Հուլիսի 30-ին մնալով նման որոշումից, արդարադատության նախարար Աբդուրահման փաշան խոստանում է անմիջապես ընթացք տալ ընտրություններին: Սակայն, իրավունք ստանալով կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակից հանել անցանկալիներին, օսմանյան իշխանությունները հաջորդ քայլով հետամուտ էին ներկայացվող ցուցակում ներառել այն հոգևորականներին, ովքեր չանսալով Մ. Օրմանյանի խորհուրդներին, կխորացնեին հակասությունները Կիլիկիո կաթողիկոսական աթոռի և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջև: Առաջիկա ընտրությունները հետաձգելու նպատակով հայտարարվում է, որ հարցը պետք է քննարկվի կառավարության նիստում՝ մեծ վեճիդ հալելի Ռիֆաթի առողջանալուց հետո: 1901թ. ապրիլի 17-ին հանդիպելով Մ. Օրմանյանին՝ Խա-

¹ АВПР, ф. Политархив, Азиатский департамент, г. 1909, л. 992, л. 465:

² Բարկեն Ա կաթողիկոս, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո (1441-16-ն մինչև մեր օրերը), Անթիլիաս-Լիբանան, 1990, էջ 776-777:

³ ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, g. 2, q. 1821, p. 13:

⁴ Նույն տեղում, p. 14:

⁵ Բարկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 778:

⁶ ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, g. 2, q. 1821, p. 28:

⁷ Նույն տեղում, p. 49:

⁸ Բարկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 778:

⁹ ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, g. 2, q. 1821, p. 49:

ունց փառասիրության», որը Մայր Աթոռի հետ «սերտ միություն և որդիական հնազանդություն կարողանա պահպանել»¹, դրանով ակնարկելով, որ իր ընտրության պարագայուն կհանդիսանա այդ «միության և որդիական հնազանդության» կրողը:

1901թ. հոկտեմբերի 20-ին 54 վճռական ձայնի իրավունքով 40 պատգամավորների քվեարկության արդյունքում ընտրվում են Կիլիկիո կաթողիկոսական գահի հավակնորդները: Նշենք, որ առավել քվե ստացել էր Սահակ Խապայանը: Թեկնածուների ցուցակում էր նաև Մ. Օրմանյանը: Քվեարկության արդյունքները պատրիարքարանի միջոցով ուղարկվում են արդարադատության և կրոնի նախարարություն: Հոկտեմբերի

23-ին Մ. Օրմանյանը խնդրում է «որ ըստ կանխավ համաձայնության հաճի նախարարությունը յուր կարծիքը հայտնել և հաղորդել ընտրելյաք մասին, որպեսզի ըստ այնմ ընտրողական ժողովը վերջնական ընտրությունը կատարե»²: Սակայն նախարարությունը նորից է սկսում ձգձգումների քաղաքականությունը: Ընդսմին՝ իշխանությունները կտրականապես դեմ էին Մ. Օրմանյանի թեկնածությանը, քանզի չէր ցանկանում, որ նա թողնի պատրիարքական աթոռը: Գուցե նաև այն պատճառով, որ վերջինս, հարկավ, հանդես կգար հայ եկեղեցու միասնությանը դիրքերում և, որպես անհատ և հոգևոր գործիչ, շատ հեռու էր կամակատար լինելուց: Նոյեմբերի 5-ին նա վարչապետ Սաիդ փաշային խնդրում է արագացնել հարցի քննարկումը: Նոյեմբերի 21-ին արդարադատության և կրոնի նախարարության խորհուրդը հաստատում է ներկայացված վեց եպիսկոպոսների թեկնածությունը, սակայն ուշացնում էր ընտրությունները սկսելու պաշտոնական հրամանը կամ համաձայնությունը³: Երկու օր անց, նոյեմբերի 23-ին արդարադատության և կրոնի նախարարությունը պաշտոնական գրությամբ տեղեկացնում է Մ. Օրմանյանին, որ «ընտրելյաք վեցանուն ցանկը նախարարաք ժողովին մեջ քննվելով տեսնվեցավ թե Պատրիարքության և Կաթողիկոսության միացումը սովորության հակառակ լինելով Ձեր անունը վերցնել հարկ եղավ և թե Գրիգորիս Հովհաննեսյան, և Վահրամ Մանկունի, և Հմայակ Դիմաքսյան եպիսկոպոսները ինչ ինչը արձանագրյալ պարագայից նկատմամբ կաթողիկոսության հարմար չտեսնելով, կը հանձնարարվի մնացած երկուքեն, այսինքն Սահակ Խապայան և Գեորգ Երեցյան եպիսկոպոսներեն մին ըստ օրինի կաթողիկոս ընտրել տալ»⁴:

1901թ. նոյեմբերի 21-ին Ազգային կենտրոնական վարչության համապատասխան որոշումից հետո Մ. Օրմանյանը հեռագրում է Ադանա, Սահակ և Կիրակոս եպիսկոպոսներին արտոնելով ընտրությունների անցկացումը:

Նոյեմբերի 29-ին, հինգշաբթի օրը, տեղի են ունենում Կիլիկիո Կաթողիկոսի ընտրությունները: Չայնեի մեծամասնությամբ /32կողմ, 27 դեմ/ Կիլիկիո կաթողիկոս է ընտրվում Գեորգ եպիսկոպոս Երեցյանը, որը գտնվելով Կ. Պոլսում և իմանալով իր ընտրության մասին՝ խիստ հուզվում և շփոթվում է, քանզի մի քանի օր առաջ Սահակ Խապայանին հղած նամակում հայտնել էր իր հրաժարականի մասին: Իսկ Սահակ եպիսկոպոսը «յուր և Գեորգ եպիսկոպոսի անուններուն միայն մնացած ըլլալուն պատճառով ոչ կրցեր է ինքն հրաժարական ներկայացնել և ոչ ալ Գեորգ եպիսկոպոսի հրաժարականին ուժ տալ և հարկավ յուր ընտրե-

լիությունը մղած չերևալու համար Գեորգ եպիսկոպոսի արժանավորագույն լինելը հայտարարած», - գրել է Մ. Օրմանյանը¹:

Մեկ-երկու օրվա տատանումներից և մտորումներից հետո Գեորգ Երեցյանը տալիս է իր համաձայնությունը և աստիճանաբար ձեռնամուխ լինում կաթողիկոսական պարտականությունների կատարմանը: Թվում էր, թե հաղթահարվել են բոլոր դժվարությունները, որ ամեն ինչ մնացել անցյալում, կրքերն աստիճանաբար սկսում են մեղմանալ, երբ Գեորգ եպիսկոպոսն ինչ-ինչ պատճառներով, որոնց մասին աղբյուրները լուրս են, դեկտեմբերի 13-ին անակնկալ ներկայացնում է իր հրաժարականը: Չուր են անցնում բոլոր հորդորները, համոզելու փորձերը²:

Կամենալով վերջ տալ երիցս չարչրկված հարցին և անորոշ դրությանը, որը ձեռնտու էր միայն օսմանյան իշխանություններին, Մ. Խրիմյանը 1902թ. հունվարի 12-ին Օրմանյան պատրիարքին հասցեագրած նամակում պատվիրում է Գեորգ Երեցյանին անհապաղ հարկադրել ընդունել կաթողիկոսությունը՝ սպառնալով «մինչև իսկ խարազանի սաստը»: Սակայն ամեն ինչ գուր էր և անօգուտ³:

Երկարատև քաջքուկներից և վեճերից հետո պատրիարքարանը նոր ընտրությունների թուլատրության խնդրանքով դիմում է օսմանյան կառավարությանը՝ արդեն Երուսաղեմ մեկնած Ս. Խապայանի փոխարեն պատրիարքական պատվիրակ նշանակելով Հակոբ-Աշոտ եպիսկոպոս Փափագյանին: Առաջնորդվելով հարցի շուտափույթ լուծման մտայնությամբ՝ Կիլիկիո կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս Բեքմեզյանը Մ. Օրմանյանին գրած նամակում առաջարկում է Սահակ եպիսկոպոսին անմիջապես հռչակել Կիլիկիո կաթողիկոս, հաշվի առնելով, որ նա էր միակ թեկնածուն: Սակայն, ինչպես ամենայն հայոց կաթողիկոսին հաղորդում էր Մ. Օրմանյանը՝ «դա օրինական և վավերական չէր»⁴:

Օգտագործելով ընձեռված հնարավորությունը, իշխանությունները վերստին ձգձգում էին ընտրություններն այն պատճառաբանությամբ, որ պատրիարքական պատվիրակի նշանակումը չի համաձայնեցվել արդարադատության և կրոնի նախարարության հետ: Փոխադարձ համաձայնությամբ պատրիարքական նոր պատվիրակ է նշանակվում Բիրեջիկի առաջնորդ Մովսես եպիսկոպոս Կյունրեքյանը: Հոկտեմբերի 1-ին Ազգային ժողովի կողմից հաստատված 6 թեկնածուներից բաղկացած ցուցակը ներկայացվում է արդարադատության նախարարություն: Հանելով Կեսարիո առաջնորդ Տրդատ եպիսկոպոս Պայանի, Սիկոմեդիայի առաջնորդ Ստեփան եպիսկոպոս Հովակիմյանի և Ռոդոսթոյի առաջնորդ Ներսես Առուշանյանի թեկնածությունները «անոնց մասնավոր պարագաները ի նկատի առնելով» և թողնելով Սահակ Խապայանի, Մովսես Կյունրեքյանի և Բրուսայի առաջնորդ Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոս Չամչյանի թեկնածությունները՝ իշխանություններն արտոնում են ընտրությունների անցկացումը: Դրան անմիջապես հաջորդում է Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոսի հրաժարականը, իսկ հոկտեմբերի 12-ին, Ադանայի ս. Աստվածածին եկեղեցում կայացած ընտրությունների ժամանակ «Մովսես եպիսկոպոս գովելի նախաձեռնությամբ կ'հայտարարե Սահակ եպիսկոպոսի քան զինքն արժանավորագույն լինելը, հարկավ ընտրողաց ալ այդ մասին համոզումը զգալով և կառաջարկե որ առանց քվեներու ցրում պատճառելու, միաձայնությամբ և համամտությամբ օրինակելի ընտրություն մը

¹ ԳԳՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 71:

² Նույն տեղում, ք. 60:

³ Նույն տեղում, ք. 60:

⁴ Նույն տեղում:

¹ Բարկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 780: Տես նաև Բյուզանդիոն, Կ. Պոլիս, 1901թ., N 67:

² ԳԳՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 71:

³ ԳԳՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 71:

⁴ Նույն տեղում, ք. 73: Տես նաև Բարկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 808-809:

**Հ.Յ.ԳԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆ ԼՁԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԴԱՅՔԱՐԻ
ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԱԿԵՅՄԱՆ ՃԱՆԱԳԱՐՎԻՆ
/1890-1895 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ/**

Հայկական հարցի լուծմանը հետամուտ քաղաքական կուսակցությունների ձևավորումը արդեն 1890-ականների սկզբին հանգեցրել էր նրան, որ հայ-ազատամարտի ղեկավարների մոտ «ի՞նչ անել» հարցադրմանը փոխարինել էր «ինչպե՞ս անել» բարդ, հաճախ անլուծելի թվացող զուխկոտորկը: Նման պայմաններում առաջին պլան էին մղվել ոչ թե պայքարի վերջնականատակները, այլ գործնական-կիրառական հարթության վրա դրանց հասնելու մարտավարական ուղիների փնտրտուքը:

Այդ պատճառով ասպարեզում առկա քաղաքական ուժերի մոտ տեղի էր ունենում իդեալի և իրականության բաղդատման և դրա հիման վրա պայքարի անմիջական եղանակների հստակեցման բարդ ու հակասական մի գործընթաց, որն առավել ամբողջական, ինչ որ առումով՝ դասական ձևով դրսևորվեց Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության առաջին ծրագրային բնույթի փաստաթղթերում, կուսակցության գործելակերպը հստակեցնող կանոնագրային նորմերում, առանձին ակտիվ գործիչների ելույթներում ու հայտարարություններում, ինչպես նաև պայքարի կոնկրետ փորձն ամփոփող ու հետագա գործունեության ուղիներ մատման շուրջ զանազան իրահանգների, նախագծերի և այլ վավերագրերի մեջ: Դրանցից ցայտօր գիտական շրջանառության մեջ են դրվել միայն երկուսը՝ «Հ.Յ.Դաշնակցության Մանիֆեստը»¹ և 1892թ-ին՝ առաջին ընդհանուր ժողովում ընդունված, այսպես կոչված բուն ծրագիրը կամ ծրագիր-կանոնագիրը², որի հետևանքով ուսումնասիրողների համար հնարավորություն չի ստեղծվել բացահայտելու համար Հ.Յ.Դաշնակցության խոսքից գործի անցնելու բարդ պրոցեսի հիմնական հանգրվանները:

Վերը նշված փաստաթղթերի լրացումն ու ամբողջացումն են հանդիսանում Վրաստանի հանրապետության Պետական կենտրոնական պատմության արխիվում պահվող «Հրահանգ իրոսակային խմբերին» վերնագիրը կրող վավերագիրը³, 1892-ի առաջին ընդհանուր ժողովում ընդունված բուն ծրագրի խմորատիպ օրինակի ռուսերեն թարգմանությունը⁴, ինչպես նաև Հ.Յ.Դաշնակցության տեղական կոմիտեների ու խմբերի գործունեության հիմնական սկզբունքներն ամփոփող մեզ հայտնի առաջին կանոնագրային բնույթի փաստաթուղթը՝ և այլ վավերագրեր ու հետաքրքիր արխիվային նյութեր:

Այս նորահայտ փաստաթղթերի և բազմաթիվ այլ սկզբնաղբյուրների հետազոտությունը թույլ է տալիս վեր հանել ազատագրական պայքարը գործնական հարթություն տեղափոխելու Հ.Յ.Դաշնակցության առաջին փորձերի ընթացքը: Այն ի տարբերություն 1880-ականների ազատագրական կազմակերպություն-

¹ Տե՛ս «Դիվան Հ.Յ.Դաշնակցութեան», հատ 1, Բոստոն, 1934, էջ 88-89, բնագիրը տես Հ.Յ.Դաշնակցության-քաղաքական կազմակերպությունների պատմության կ"ու, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 2:

² Տես Մեր ծրագիրը, «Դրոշակ» 1894, սեպտեմբեր, թիվ 11:

³ Տես Վրաստանի հանրապետության ԴԿՊԱ, ֆ. 17, ց. 2, գ. 706, ք. 283-284:

⁴ Տես Նույն տեղում, ֆ. 153, ց. 1, գ. 119, ք. 6-7:

⁵ Տես Նույն տեղում, ֆ. 153, ց. 1, գ. 135, ք. 53-54:

ների ու խմբակների հետապնդած տեղական-գավառական խնդիրների և Ս.Գ.Հնչակյան կուսակցության ազգային ու համամարդկային նպատակների միջև շուտով առաջ եկած խոր ճեղքվածքի, հանդիսանում էր տեսական հարցադրումները գործի վերածելու և իրականություն դարձնելու փաստորեն առաջին համակարգված քաղաքական հայտը՝ որը հայ ազգային-ազատագրական շարժման ընթացքում:

Ծրագրային մաքսիմալիզմին փոխարինող Հ.Յ.Դաշնակցության գործնական իրատեսությունը բխում էր այն միջավայրի ու պայմանների հաշվառումից, որը հարկադրում էր կուսակցության հիմնադիրներին խուսափել «հեռավոր անցյալի» կամ «հեռավոր ապագայի» գերին դառնալուց և առաջնորդվել մարդու և միջավայրի, իսկ լայն առումով՝ ազգի ու հայրենիքի միասնությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ քաղաքական պրագմատիզմով և «ղեկավարուել երկրի կուլտուրայով և նրա ազգային ու պատմական առանձնայատկութիւններով»⁵: Նման պայմաններում ծրագրային մաքսիմալիզմի և գործնական մարտավարության միջև առկա անորոշություններին Հ.Յ.Դաշնակցությունը հակադրում էր ծրագրային չափավորությունը և գործնական պայքարի որը զուևապակը ներառող ինչպես չափավոր, այնպես էլ արմատական բոլոր հնարավոր քայլերի զուգահեռ կիրառումը: Այդ առումով ինչպես Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության Հիմնադիր ժողովներում, այնպես էլ առաջին ընդհանուր ժողովում բանաձևված «Թիրքաց-Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատութիւն...»² պահանջը հանդիսանում էր սեփական ռազմավարությունը գործնական գետնի վրա կիրառելու համար անհրաժեշտ այն բանաձևը, որը թույլ էր տալիս չկաշկանդել կուսակցության մարտավարական քայլերի հնարավորությունները, բայց, միաժամանակ պահպանել ռազմավարական նպատակների հստակությունն ու անաղարտությունը: Բնական էր, որ նման քաղաքական գործելակերպ որդեգրած կուսակցության համար չէր կարող բացարձակ ու անխախտ մնալ նաև սկզբնական շրջանում որպես ծրագրային առաջադրանքների իրականացման հիմնական միջոց դիտվող ընդհանուր ապստամբության գաղափարը: Փաստերն ու վավերագրերը ցույց են տալիս, որ արդեն 1891-ին Արևմտյան Հայաստանում ընդհանուր ապստամբություն սկսելու համար Հ.Յ.Դաշնակցությունը ծավալել էր իսկայական աշխատանք: Սակայն շուտով հաշվի առնելով իր որդեգրած նպատակի անհամապատասխանությունը տվյալ ժամանակամիջոցում «երկրում» ստեղծված կոնկրետ պայմաններին, Հ.Յ.Դաշնակցությունը կյանքի կոչեց ավելի կոնկրետ, գործնական բնույթի քայլերի մի ամբողջ համալիր, որոնք սոսկ հեռանկարի առումով էին միտված ընդհանուր ապստամբության գաղափարի հատուկացմանը:

Արդեն 1892թ. ապրիլ անսին Հոնան Դավթյանի և Տիգրան Օքոնյանի կողմից գրված «Հրավեր ընդհանուր ժողովի հայ հեղափոխականներին» փաստաթուղթը բանաձևում էր «միջոց-տակտիկա» հանկացությունը՝ որպես սեփական նպատակին հասնելու մարտավարական ուղիների փնտրտուքի սկիզբ³: Բնական էր նաև, որ նման որոնումները պետք է հանգեցնեին կուսակցության մարտա-

¹ «Դրոշակ», 1891, թիվ 1:

² «Դրոշակ»-ի բուլցիկ թերթ, թիվ 1, էջ 1:

³ Տես Հրավեր առաջին ընդհանուր ժողովի հայ յեղափոխականներին, «Դիվան Հ.Յ.Դաշնակցութեան», հատ. 1, Բոստոն, 1934, էջ 95:

վարությունը կոնկրետացնող մեկ այլ փաստաթուղթ - հրահանգի ձևակերպմանը, որը կփորձեր ընդհանուր ապստամբության անօգուտ սպասումներից հոգնած 3.3.Դաշնակցության գործիչներին զինել գործնական պայքարի հստակ մարտավարությամբ:

Տիգրան Օզունյանի կողմից ընդհանուր ժողովին առաջարկվող այդ փաստաթուղթը սահմանում էր կուսակցության անելիքները միայն Արևմտյան Դաշատանում՝ չնանսավորեցնելով Անդրկովկասում և Օսմանյան կայսրությունից դուրս գտնվող այլ վայրերում առկա կոմիտեների ու խմբերի առջև դրվող խնդիրները: 1892թ. ապրիլի 30-ին Թիֆլիսից Ախալցխա՝ Ալեքսանդր Արապյանին ուղարկված «Չրահանգ հրոսակային խմբերին» վերտառությունը՝ կրող այդ վավերագիրը սահմանում էր «երկրում» գործող խմբերի նոր առաջադրանքները՝ ժողովրդի պաշտպանությունը թշնամիներից և ժողովրդի նախապատրաստումը ընդհանուր ապստամբությանը: Դրանով իսկ ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդիրը դիտարկվում էր որպես ավելի հեռավոր ավագած տեղափոխվող «ընդհանուր ապստամբություն» ռազմավարական նպատակի իրականացման միջոցներից մեկը: Դրա համար «Չրահանգը» նախատեսում էր 5-11 հոգուց բաղկացած ոչ մեծ խմբերի ձևավորում, որոնց ղեկավարելու էին խմբապետերը: Երանք իրենց հերթին պետք է կապ պահպանեին կուսակցության ներկայացուցիչ-գործիչների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրը պետք է իր ձեռքի տակ ունենար նման 2 խմբեր: Սահմանվում էր նաև ռազմական կարգապահություն՝ հրամանի կատարման պարտադիր լինելը, դավաճանության մեջ մեղադրվող խմբի անդամին մահապատժի ենթարկելու իրավունքը, առանց թույլտվության խուսմբը լքելու փաստի դիտարկումը որպես դավաճանություն և այլն:

Արևմտյան Դաշատանում գործելու համար նախատեսված այս մարտական բնույթի հրահանգներում կոնկրետացվում էին նաև հրոսակային խմբերի հավանական թիրախները՝ կառավարության անդամների՝ վալիների, մուքեսարիֆների, զայնագանների և ընդհանրապես՝ բոլոր ռազմական ու քաղաքական գործիչների ու հարկահավաքների, կառավարության գույքի, ունեցվածքի, շինությունների և հեռագրային գծերի, ինչպես նաև մատնիչների ու դավաճանների ոչնչացման մասին հստակ առաջադրանքների տեսքով:

Այսպիսով, դեռևս մինչև առաջին ընդհանուր ժողովը, որը հանդիսացավ Դաշ Յեղափոխական Դաշնակցության ձևավորման բարդ գործընթացի ավարտական փուլը և ամրագրեց պայքարի հեղափոխական մարտավարության հաղթանակը լիբերալ-ռեֆորմիստական ուղեգծի հանդեպ, 3.3.Դաշնակցությունը արդեն ուներ այդ մարտավարության առավել ընդհանուր գծերի մասին իր պատկերացումների համակարգը՝ որպես ժողովին ներկայացվող առաջարկություն-նախագիծ: Զուտ մարտական-հայրուկային գործողությունների մասին կոնկրետ առաջարկներից գատ 3.3.Դաշնակցության մարտավարությունը շուտով իր մեջ ներառեց նաև պայքարի այլ եղանակներ, որոնք սահմանվեցին հենց առաջին ընդհան-

ուր ժողովի կողմից և ամրագրվեցին նրա ընդունած ծրագիր-կանոնագրի կամ բուն ծրագրի մեջ: Դրանք էին պրոպագանդը, ժողովրդի հեղափոխականացումը, զինումը, ապագա ընդհանուր ապստամբության թատերաբեմի՝ Արևմտյան Դաշատանի ուսումնասիրությունը, դավաճանների ահաբեկումը և այլն, և այլն: Այսպիսով, «Չրահանգ հրոսակային խմբերին» առաջարկություն-նախագիծը հիմք դարձավ առաջին ընդհանուր ժողովի կողմից ընդունված մարտավարական առաջադրանքների ողջ համալիրի համար:

1890-ական թվականներն 3.3.Դաշնակցության կողմից Արևմտյան Դաշատանի դիտարկումը որպես պայքարի փաստորեն միակ թատերաբեմ, նախատեսում էր համապատասխան մարտավարության որդեգրում նաև «երկրից» դուրս գործող դաշնակցական կոմիտեների ու խմբերի կողմից: Ուստի բնական էր, որ կուսակցությունը պետք է փորձեր կանոնակարգել իր աշխատանքները նաև այդ գործելադաշտերում: հիմք ընդունելով տվյալ հանգրվանում վերջիններիս տրվող օժանդակող-սպասարկող գործառույթները: Նման խնդիրները հստակեցնելու համար առաջին ընդհանուր ժողովը անհրաժեշտ ժամանակ ու հնարավորություն չունեցավ: Թերևս դա է պատճառն այն իրողության, որ Արևմտյան Դաշատանից դուրս գործող կառույցների գործելակերպը հստակեցնող առաջին կանոնա-գրային բնույթի փաստաթղթի մասին առկա տեղեկությունները սկզբնավորվում են 1895 թվականին:

Մեր կարծիքով, դա կապված էր այն իրողության հետ, որ սկսած այդ թվականից, Թիֆլիսի Բյուրոյի հրավերով տեղի ունեցան մի շարք տարեկան «ընդհանուր» ժողովներ, որոնց սակայն մաս չկազմեցին ոչ Արևմտյան Դաշատանում և ոչ էլ Ռուսաստանյան կայսրությունից դուրս գործող դաշնակցական մարմինները: Այդ պատճառով, ավելի ուշ այդ ժողովները կոչվեցին Կովկասյան ռայոնական, շրջանային կամ շրջանական ժողովներ: Միանգամայն բնական ու տրամաբանական էր, որ հենց այդ ժողովներն էլ պետք է սահմանեին «երկրից» դուրս գործող դաշնակցական կառույցների աշխատանքների հիմնական սկզբունքները, քանզի նրանցում ներկայացված էին հենց նման տարածքներում գտնվող դաշնակցական կոմիտեները: Դրանով կարելի է բացատրել այն փաստը, որ 1895-ի Կովկասյան ռայոնական ժողովից անմիջապես հետո, Թիֆլիսից Ռուսաստանում գործող մարմիններին է ուղարկվում մի փաստաթուղթ՝ «Յեղափոխական նախագիծ» պայմանական վերտառությամբ²: Փաստաթղթի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն «երկրից» դուրս գործող կոմիտեների համար նախատեսված կանոնագիր էր, քանզի սահմանում էր ոչ թե կուսակցության անմիջական պայքարի մարտավարությունը, այլ այդ պայքարը իրենց վրա վերցրած խմբերին մարդուժով, զենքով ու ֆինանսական միջոցներով օժանդակող կառույցների աշխատանքի հիմնական ուղղությունները:

1895թ. ապրիլի 30-ին կրճատվում գտնվող ուսուցիչ Գրիգոր Թառումյանին ուղղված այս կանոնագրային բնույթի փաստաթուղթը ճշտում էր տեղական կոմիտեների նպատակները՝ ձևավորել խմբեր և հրահանագներ տալ նրանց ու միաժամանակ նշում, որ այդ խնդիրների իրականացման համար կոմիտեների

¹ Փաստաթուղթը ռուսերեն վերնագրված է «Инструкция тайкам, действующим наверху», որն անկասկած ցարական Օխրանկայի բարգմանիչների ձեռքով է գրվել: Սակայն հայերեն բնագրի բացակայությունը չի խանգարում հասկանալ, որ վերջինիս իրական վերնագիրը «Չրահանգ հրոսակային խմբերին» հասկացությունն է, քանի որ 1890-1891թ. փաստաթղթում 3.3.Դաշնակցությունն օգտագործում էր ոչ թե հայրուկային, այլ հրոսակային խմբեր բառակապակցությունը: Տես Ա.Սելեյան, երբ է հիմնում 3.3.Դաշնակցությունը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1936, թիվ 2, էջ 65:

² Ռուսերեն բարգմանության «Проект возстанія» ձևակերպումը, անկասկած ցարական զորքնախմբերի անփութության արդյունք է, քանզի բուն տեքստի մեջ նույնպես համալիր փորձվել են «ապստամբություն» և «հեղափոխություն» հասկացությունները:

³ Տես Վրաստանի հանրապետության ԴԿԴԱ, ֆ. 153, ց. 1, գ. 135, ք. 53-54:
⁴ Տես նույն տեղում, ք. 54:

գործունեությունը պետք է բաժանել երկու մասի՝ տեսական և գործնական: Դրանցից առաջինը կայանում էր հեղափոխական գաղափարների քարոզչության, խմբերի ձևավորման մեջ, որի համար կոմիտեները պետք է նախ և առաջ տարածեին կուսակցության օրգանը՝ «Դրոշակը»: Գործնական աշխատանքների տակ հմնակացվում էր նախ և առաջ դրամահավաքը, իսկ որպես կոմիտեի գործունեության հիմնական նպատակ էր դիտվում զենքի ու զինամթերքի հայթայթման խնդիրը: Դրա համար յուրաքանչյուր կոմիտե պարտավոր էր ունենալ իր զինապահեստը՝ երկու անձանց վերահսկողության տակ: Ձենքի ընդունումն ու առաքումը պետք է իրականացներ կոմիտեի ընդհանուր հաշվապահը: Նշվում էին նաև զենքերը Յայաստան ուղարկելու հիմնական տարրերակները՝ անմիջականորեն Ռուսաստանի վրայով կամ էլ Պարսկաստանում գործող կոմիտեի միջոցով՝ հանձնելու համար թուրքական սահմանների մոտ գործող խմբերին: Այսպիսով «Յեղափոխական նախագիծը», որն ամենայն հավանականությամբ 1895-ի սկզբին կայացած Կովկասյան ռայոնական ժողովի արգասիքն էր, հստակեցնում էր «երկրից» դուրս գործող կոմիտեների գաղափարական, կազմակերպական ու քարոզչական աշխատանքների հիմնական ուղղությունները և լրացնում՝ միայն Արևմտյան Յայաստանի պայմանների համար նախատեսված նախորդ կանոնա-գրային բնույթի փաստաթղթերում ամրագրված նորմերը:

Այսպիսով մեր ձեռքի տակ եղած ծրագրային բնույթի փաստաթղթերը, ինչպես նաև գործնական առաջարկություններն ու դրանց շուրջ առաջին ընդհանուր ժողովում կայացած բանավեճերի բովանդակության շուրջ հետազայում արտահայտված կարծիքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Գ.Յ. Դաշնակցությունը հայ իրականության մեջ գործող առաջին քաղաքական կազմակերպությունն էր, որը փորձ արեց ընդհանուր իդեալների մշուշապատ բարձրունքներից իջնել դեպի նրանց՝ իրականացման խորդուբորդ ճանապարհը, այսինքն՝ ռազմավարությունը դարձնել կյանքի կոնկրետ պայմաններին համապատասխանող, գործուն մարտավարություն: Այդ պատճառով, արդեն 1890-ական թվականների առաջին կեսին Գ.Յ. Դաշնակցությունը բախվեց հայ ազատամարտի հիմնական հակաբեզի հետ՝ ակնհայտ դարձավ իդեալի և իրականության միջև առկա խոր ճեղքվածքը: Արևմտյան Յայաստանը պատրաստ չէր ընդհանուր ապստամբության շուտափույթ իրականացմանը: Նման պայմաններում կարելի էր մնալ տեսական-գաղափարական հարցադրումների «բարձրունքի» վրա և Զնչակյան կուսակցության նման որպես նվազագույն ծրագիր բանաձևել Յայաստանի երեք մասերի ազատագրման խնդիրը, իսկ որպես վերջնականակալակ՝ սոցիալիզմի իդեալը և դրանից հետո ժնկից հրահանգներ ուղարկել հալածանքների ու ջարդերի պայմաններում օրհասի մատնված արևմտահայ գյուղացիությունը: Սակայն, քաղաքական արագ-մատիզմը և ամենակարևորը՝ պատասխանատվությունը հայրենիքի ապագայի հանդեպ, հարկադրում էին Գ.Յ. Դաշնակցությանը սկսել պայքարի նոր մարտավարության փնտրտուլք՝ կտրուկ կերպով իջեցնելով անմիջական քաղաքական պահանջների նշանոցը և առաջին պլան մղելով դրանց՝ իրականացման գործնական սրբաբարի մարտավարության հստակեցման խնդիրը: Այդ պատճառով, արդեն 1890-ական թվականների առաջին կեսին, Գ.Յ. Դաշնակցության մարտավարական առաջարկությունների ողջ զուևապնակն իր մեջ ներառեց պայքարի փաստորեն բոլոր հնարավոր մեթոդները՝ զենքից մինչև քարոզչություն և անգամ բանակցություններ հակառակորդի առանձին խմբավորումների հետ՝ ի նկատի ունենալով ողջ կոորդինացիայի ընդհանուր բարենորոգման հեռանկարները:

Նման խառը մարտավարության որդեգրմանը զուգահեռ, արդեն 1890-ական թվականների առաջին կեսին, Գ.Յ. Դաշնակցության ներսում սկսվեց սաղմ-նավորվել այն գաղափարը, որ արևմտահայությանը զինելու, նրա դիմադրական ոգին բարձրացնելու, հայրուկային խմբեր ձևավորելու և հայկական հարցի հանդեպ եվրոպայի ուշադրությունը գրավելու խնդիրների ողջ համալիրը իր հիմքում պետք է խարսխվի ժողովրդի կողմից ինքն իրեն օգնելու սկզբունքի՝ մենակի հոգեբանության ու գաղափարախոսության վրա: Իսկ դա նշանակում էր, որ մարտավարական բոլոր հնարքների միաժամանակյա կամ հաջորդական գործադրումը Գ.Յ. Դաշնակցության համար դարձավ այն յուրահատուկ դաժան քննաշրջանը, որի ընթացքում բյուրեղանում էր ստեղծված իրավիճակի հարթահարման ճշմարիտ ուղու մասին պատկերացումների նոր համակարգ: Դրա համար անհրաժեշտ էր կյանքի մեջ կիրարկված փորձի ամփոփումը և այլ կիրարկման գործընթացում թրծված սերնդի ինքնագիտակցության արթնացման նոր հանգրվանը: Այդ առումով 1890-ականների առաջին կեսին Գ.Յ. Դաշնակցության կողմից գործի դրված պայքարի մարտավարական զինանոցը արդեն 1890-ականների կեսերին հարստացվեց «երկրում» գործող ամենավառ դեմքերի, առաջին հերթին՝ Յրայրի (Արմենակ Դազարյան) և նրա համախոհների կողմից՝ որպես ազգ-բանակ դառնալու և դրա միջոցով սեփական ճակատագիրը ինքնուրույնաբար տնօրինելու անհրաժեշտության գիտակցում: Փաստերը և նորահայտ վավերագրերը ցույց են տալիս, որ Գ.Յ. Դաշնակցության մեծագույն մարտավարի մոտ ի հայտ եկած այդ գաղափարական առկայծունը, որը հաճախ փորձ է արվում դիտարկել որպես ընդդիմություն՝ կուսակցության ընդհանուր մարտավարությանը, իրականում բացառություն չէր, այլ հանդիսանում էր կուսակցության ներսում հասունացած գործիչների մի ամբողջ շերտի՝ փորձով ձեռք բերված փորձառության վկայություն: Եվ 1890-ականների կեսերին սկսված ջարդերը դառնում էին այն հանգրվանը, որ հրայրյան նույն մարտավարության կողմնակիցներ էր ծնուն նաև արևելահայ դաշնակցականների շրջանում: Այն որ Յրայրի մարտավարական արտակարգ ունակությունների ու հոտառության ծնունդը հանդիսացող նոր մտայնությունը բացառություն չէր Գ.Յ. Դաշնակցության ներսում, ապացուցվում է նույն օրերին Գ.Յ. Դաշնակցության հնագույն գործիչներից մեկի՝ Բագրատ վարդապետ Թավաթայանի՝ արևմտահայ գաղթականությանը օգնելու նպատակով Ալեքսանդրապոլում 1895-ի նոյեմբերի 12-ին արտասանած մի քարոզի միջոցով: Այն իր բովանդակությամբ պարզապես սեփական հոտին ուղղված հոգևորականի միխթարների խոսք է, այլ քաղաքական նոր պլատֆորմի ձևավորման գաղափարական ելակետ, որը ցարական իշխանությունների համար իր ունեցած վտանգավորության պատճառով առաջ բերեց հետաքննության մի ամբողջ շրջա՝ Ալեքսանդրապոլի ոստիկանությունից հասնելով մինչև Երևանի նահանգի ղեկավարությանն ու անգամ Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչին:

Ահա թե ինչ էր քարոզել դաշնակցական-վարդապետը Ալեքսանդրապոլում, ուր արդեն նրա շուրջն էր համախմբվել 1890-ական թվականներին Անդրկովկասում գործող ամենամարտունակ կառույցը՝ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն. «Եղբայրներ, հավատի ու արյան գծով ձեր ազգակիցների թուրքախոս մորթում են և նրանց մեջ եղած հարուստներին անգամ հասցրել են բռվառության, որի համար էլ այժմ Ձեր օգնության կարիքն է առաջացել և այն չպետք է մերժել: Մեզ հարկավոր է ձ օգնության խնդրանքով դիմել մի որևէ տիրակալի, քանի որ Աստուծոց բացի մենք որևէ այլ տիրակալ չունենք և միայն Աստուծուց պետք է աջակցություն խնդրենք և դրանից հետո՝ ինքներս աջակցենք մեկս մյուսին: Ահա, օրինակ, երբ

**ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՄՏ 1897Թ.
ՆԱՄԱՌՈՒՄԱՍՏԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԳ-ԱՆԱՄԱՐԻ**

Երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակի, ժողովրդագրության և հասարակական կյանքի այլ ոլորտների մասին հնարավորին չափ ճշգրիտ տեղեկություններ կարելի է քաղել մարդահամարի տվյալներից: Նման ամբողջական մարդահամար Ռուսաստանում անցկացվեց 1897թ. հունվարի 28-ին /հետրվարի 9-ին/: Այն նախապատրաստվել է անցկացվել էր համաձայն 1895թ. հունիսի 5-ին հրապարակված "Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи"¹ փաստաթղթի, որով հաստատվել էր մարդահամար անցկացնելու ծրագիրը և նպատակը՝ պարզել բնակչության քանակը, կազմը, տեղաբաշխումը: Մարդահամարի նյութերը հրատարակվեցին 1904-1905թթ. առանձին հատորներով՝ ըստ նահանգների: Անդրկովկասին վերաբերող բաժնում Երևանի, Բաքվի, Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի և Ջուբայիի նահանգների հետ միասին բազմակողմանիորեն ներկայացված է նաև Կարսի մարզը, որին վերաբերող նյութերն ամփոփված են երկու հատորում:² Առաջին հատորում հիմնականում փաստվել է մարզի ազգաբնակչության մի հատվածի՝ ռուսաիպատակներին վերաբերող տեղեկություններն ըստ մարդահամարի պահանջների: Երկրորդ հատորում բերված տվյալների սկզբունքն այլ է. ուսումնասիրության առարկա է դարձել մարզի առկա ողջ ազգաբնակչությունը:

Կարսի մարզը Ռուսաստանին է անցել 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում՝ 1878թ. Սան-Ստեֆանոյի և ապա Բեռլինի պայմանագրերով: Հյուսիսից այն սահմակից է Թիֆլիսի նահանգին, հարավից՝ Թուրքիային, արևելքից՝ Երևանի նահանգին, արևմուտքից՝ Բաթումի մարզին:³ 1883թ. հունիսի 27-ի վարչական բաժանումով մարզը վերջնականապես տրոհվեց 4 օկրուգի /գավառ/՝ Կարս, Կաղզվան / պատմական Արշարունիք/, Արդահան և Օլթի /Մվխտիք/ կազմված 14 տեղամասից կամ ոստիկանական շրջանից՝ ք. Կարս կենտրոնով⁴: Մարզի տեղամասերը տեղաբաշխվում էին հետևյալ կերպ՝

- Կարսի գավառ – Կարսի, Շորագյալի, Սողանլուի, Ալբաբայի
- Կաղզվանի գավառ – Կաղզվանի, Նախիջևանի, Խորասանի
- Արդահանի գավառ – Արդահանի, Գյուլի, Չըլդրի, Փոցխուրի
- Օլթիի գավառ – Օլթիի և Տաուսկերի կամ Թավուս-ճարի

Ռուսաստանին միացնելուց հետո ռազմաքաղաքական նկատառումներով մարզը կառավարում էր ռազմալեռնային վարչությունը, որն ավելի ուշ 1881թ. Կովկասի փոխարքայության վերացման հետևանքով վերափոխվեց Կովկասյան երկրամասի վարչության:

մարդ գտնվում է մահվան մահիճում, բժիշկ են հրավիրում, բայց բժիշկը ի վիճակի չէ միայն իր ուժերով փրկել մահացողին: Այդպես էլ մենք, հայերս, գտնվում ենք մահացողի վիճակում և այդ պատճառով հարկ չկա օգնություն սպասել, այլ պարտավոր ենք լուխ խնդրել Աստծուն, որպեսզի նա մեզ ուժ ու եռանդ հաղորդի՝ օգնություն ցույց տալու համար մեր եղբայրակիցներին: Այդ պատճառով խորհուրդ են տալիս Ձեզ օգնության խնդրանքով չդիմել ոչ մի տերության, քանի որ այդ տերությունները հետևում են միայն իրենց շահերին, իսկ մինչ այդ մեր եղբայրակիցներին մորթում են: Մեկ անգամ էլ են ասում Ձեզ, մի՛ դիմեք կողմնակի օգնության, այլ ինքներդ աջակցեք մեկը մյուսին և միայն սեփական ուժերով օգնություն տրամադրեք եղբայրներին¹:

Այսպիսով, 1890-1895 թվականների ընթացքում Հ.Յ.Դաշնակցությունը ոչ միայն փորձեց ճշտել հայ ազգային-ազատագրական շարժման ռազմավարական նպատակները, այլև սկսելով այդ նպատակները կյանքի կոչելու խիստ տարողունակ գործը, իր աշխատանքի ողջ ծանրությունը կենտրոնացրեց ամենաբարդ խնդրի՝ պայքարի մարտավարության հստակեցման վրա: Սկսված գործը՝ ազատագրական պայքարը, Հ.Յ.Դաշնակցությունը թույլ տվեց կիրառել այդ մարտավարության գրեթե բոլոր հնարավոր տարբերակները և այդ գործընթացում, կանոնագրային բնույթի փաստաթղթերի ու հրահանգների մեջ ամփոփել հետագա աշխատանքների նորմեր կամ էլ օգտակար խորհուրդներ բոլոր դաշնակցականների համար: Միաժամանակ, արդեն 1890-ականների կեսերին Հ.Յ.Դաշնակցության առավելապես պրակտիկ աշխատանքով զբաղված ականավոր դեմքերի շրջանում, ինչպես Արևմտյան Հայաստանում (Հրայր Դժոխք), այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում (Բագրատ վարդապետ Թավաքայան) սկսվեց ամրապնդվել ու բյուրեղանալ դեռևս կուսակցության Մանիֆեստում ամրագրված ինքնօգնության, հույսը սեփական ուժերի վրա դնելու մտայնությունը՝ որպես ազատագրական պայքարում նշանավոր նոր, առողջ ու կենսունակ միտում, որն իր վերջնական հաղթանակն արձանագրեց 1905-1906թթ. հայ թաթարական կռիվների և Հայաստանի առաջին հանրապետության ձևավորման շրջանում: Դրանով իսկ, Հ.Յ.Դաշնակցության ներսում սաղմնավորվեց պայքարի այն գործնական ու ճշգրիտ մարտավարությունը, որի արդյունքը դարձան հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետագա բոլոր նվաճումները:

¹ Государственный архив Российской Федерации, Департамент Полтавы, 5-ое делопр., ф. 102, оп. 132, 1896г., л. 137, ч. 1, л. 7.

¹ Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи. С. Петербург, 1895.
² «Л. 1» §Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г., под редакцией И.А. Тройницкого, т. 64, Карсская область, тетраль 1-ая, 1900г., тетраль 2-ая, 1904г.
³ 88и «Карта Кавказского края. Сост. штабс-капитаном Коппельевым. 1872г.»
⁴ Ա. Նախրյան, Կարսի մարզ/1878-1917/եր., 2000. էջ 24:

սի ռազմաժողովրդական վարչության: Կարսի մարզի տարածքը կազմում է 166307 վերստ²: Մարզի բնակչության ընդհանուր թիվը 296911 մարդ էր, որից առկա բնակչության թիվը կազմել է 290654 մարդ, իսկ ժամանակավոր բացակայել՝ 6257 մարդ:

Մարզում եղել են ռուսահպատակ 3179 և օտարահպատակ 869 ժամանակավոր բնակիչ՝ ընդհանուր թվով 4048 մարդ: Սրանք հիմնականում օտարահպատակ ձեռնարկատերեր էին և զոյության միջոցներից զուրկ արևմտահայ գաղթականներ, որոնք ժամանակավոր աշխատանք էին փնտրում մարզի տարածքում: Օտարահպատակներ կային նաև մշտական բնակչության կազմում՝ 21750 ջում: Օտարահպատակների կային նաև մշտական բնակչության կազմում՝ 21750 ջում: Ընդհանուր առմամբ Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով մարզում առկա է եղել օտարահպատակ 22619 մարդ կամ առկա բնակչության 7,78%-ը: 1877թ. համեմատ Կարսի մարզի բնակչության թիվն ավելացել է՝ 150-160000-ից հասնելով 290654-ի: Այս բավական բարձր ցուցանիշը արդյունք է հիմնականում բնակչության նեխանիկական աճի, որը պայմանավորված էր հետևյալով.

- Ռուսական ինքնակալության վերաբնակեցման քաղաքականությամբ:
- Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից ներգաղթածներով:

Մարզում Ռուսական զորքերի տեղակայմամբ:

1896թ. ռուս վերաբնակիչների թիվն այստեղ կազմում էր 14244 մարդ: Վերաբնակեցումը կատարվում էր Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարության 1879թ. մարտի 31-ի թիվ 1883 հրամանի հիման վրա՝ հիմնականում Անդրկովկասի և Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգների աղանդավորականների՝ ղուխուբորների, մոլոկանների հաշվին, որոնք ապահովվում էին հողատարածքներով և մեկ տարով ազատվում էին հարկերից:¹ Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթածներին, ապա առաջինը մարզում բնակություն հաստատեցին Ալաշկերտի հայերը՝ թվով 350 ընտանիք, ապա Կարինի և Բասենի շրջաններից գաղթած շուրջ 6000 հայ: Վերջիններս հիմնականում կենտրոնանում էին Կարսի մարզում: 1894-1896թթ. ընթացքում գաղթել էր 30-50 000 հայ: 1897թ. միայն Կարսի մարզում ապաստան էր գտել 20240 արևմտահայ գաղթական:² 1879թ. համեմատ մարզում հայերի թիվն ավելացել է 53960-ով՝ 19446-ից հասնելով 73406-ի: Մայր մարզում հայերի թիվն ավելացել է 53960-ով՝ 19446-ից հասնելով 73406-ի: Չարիքը կենտրոնացվում էին նաև քաղաքներում: Մարդահամարի տվյալներով մարզի քաղաքների բնակչության 43,9%-ը կամ 16616 մարդ հայ էր: Քաղաքային բնակչության ընդհանուր թիվը 37838-ն էր կամ մարզի բնակչության 13%-ը, որից 20805-ն ապրում էր Կարս քաղաքում:

Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի նյութերը հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրելու նաև ոչ տեղաբնիկների և տեղաբնիկների թվային հարաբերությունը: Ոչ տեղաբնիկների թիվը մարզում կազմում է 87638 մարդ / 30,2% /, որից ծնունդով այլ նահանգներից էր 47899 մարդ, այլ պետությունների՝ 39739 մարդ: Տեղաբնիկներից 198397-ը ծնվել է և ապրում էր նույն վայրում, իսկ 4619-ը ծնունդով այլ վայրերից էր:

¹ 1 վերստը = մոտ 1,0668 կմ

² Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., 2000, էջ 23:

³ Տես նույն տեղում, էջ 30: «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» Изд. 2-ое. 1898г., с. XIX.

Բնակչության խտությունը միջին հաշվով կազմում էր 17,48 մարդ 1 վերստ² -ի վրա: Մարզի բնակչությունը բաշխված էր անհամաչափ: Բնակչության 46,2%-ը կամ 134122 մարդ բնակվում էր Կարսի, 10,8%-ը կամ 31519 մարդ՝ Օլթիի, 20,3%-ը կամ 59230 մարդ՝ Կաղզվանի և 22,6%-ը կամ 65763 մարդ: Արդահանի գավառներում: Այս անհամաչափությունը պայմանավորված էր աշխարհագրական և բնակլիմայական գործոններով, ինչպես նաև սոցիալ – տնտեսական զարգացման մակարդակով: Մարզի բնակչությունը տեղաբաշխված էր հետևյալ կերպ.

Աղյուսակ թիվ 1¹

N	Նահանգներ և նահանգային կենտրոններ	Տարածքը քառ. վերստ	Բնակչությունը		Ընդամենը	Բնակչության հարաբեր. %
			ար.	իգ.		
1.	Կարսի ք. Կարս	5188.4 -	75452 14374	58690 6431	134142 20805	25.85
2.	Արդահանի ք. Արդահան	4960.1 -	34930 2962	30833 1180	65763 4142	13.26 -
3.	Կաղզվանի ք. Կաղզվան	3882.4 -	33344 7421	25886 3097	59230 10518	15.26 -
4.	Օլթիի ք. Օլթի	2599.8 -	16845 1633	14674 740	31519 2373	12 12 -
5.	Ընդամենը նահանգում	16630.7	160571	130083	290654	17.48
6.	Որոնց թվում և գավառ. կենտրոններում	-	26390	11448	37838	

Վերոհիշյալ աղյուսակից երևում է, որ մարզի թե՛ գավառական, թե՛ քաղաքային բնակչության մեջ գերակշռում է արական սեռի բնակչությունը: Յուրաքանչյուր 1000 տղամարդու հաշվարկով մարզում ապրում է 810 կին: Սա բնորոշ է տարիքային բոլոր խմբերի համար, բացառությամբ 100-109 տարեկան խմբի, սակայն միաժամանակ խիստ արտահայտված է 20-29 տարեկան խմբի մոտ: Տարիքային այս խմբում յուրաքանչյուր 1000 տղամարդուն հաշվվում է 491 կին: Քաղաքներում այդ թիվը նույնիսկ ավելի է նվազում՝ հասնելով 139-ի: Այս երևույթը խիստ բնորոշ է Հարավային Կովկասի գրեթե բոլոր մարզերի համար: Այն բացատրվում է մի կողմից զինված ուժերի տեղակայմամբ այս տարածքում, մյուս կողմից կանանց համար ստեղծված ծանր կենսապայմաններով:

Կարսի մարզը աչքի էր ընկնում բնակչության խայտաբղետ էթնիկ կազմով: Այստեղ բնակվում էին 20-ից ավելի ազգեր: Մեծ թվով ներկայացված էին հայերը /73406/, ռուսները /27856/, թուրքերը /65854/, քրդերը /42968/, հույ-

¹ Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.», под редакцией Н.А. Троицкого -ի հիման վրա:

ճեղք /32593/: Յուրաքանչյուր 1000 բնակչի հաշվով ազգաբնակչությունը բաշխվում էր հետևյալ կերպ.

հայեր	253
ռուսներ	96
թուրքեր	218
քրդեր	148
հույներ	112
այլ ազգեր	173

Ռուսների 2/3-ը բնակվում էր Կարսի շրջանում, 1/7-ը՝ Կաղզվանում, Արդահանում և Օլթիում նույն ձևով տեղաբաշխված էին լեռերը: Հույները համաչափ ներկայացված են բոլոր շրջաններում: Քրդերի մեծ մասը /գրեթե 3/7 բնակվել է Կաղզվանի և /2/7/ Արդահանի շրջաններում: Թուրքերը հիմնականում բնակվել են Արդահանի /426 -ը յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/ և Օլթիի շրջաններում /626-ը յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/: Կովկասյան թուրքերն ապրում էին բացառապես Կարսի և Արդահանի շրջաններում: Հայերը կազմում էին մարզի բնակչության գերակշռող մասը 73406 մարդ, որից 16616-ը բնակվում էր քաղաքներում, իսկ 56790-ը՝ շրջաններում: Հայերի թիվը համեմատաբար մեծ էր Կարսի /46715/ և Կաղզվանի / 21648 / շրջաններում: Օլթիի և Արդահանի շրջաններում այդ թվերը համապատասխանաբար կազմում էին 3125 և 1918 մարդ:

Բնակչության կազմը բազմազան էր նաև ըստ դավանանքի. 71123 մարդ հայ առաքելական էր, 1844 մարդ՝ հայ կաթոլիկ, 145852-ը՝ մահմեդական և 49295-ը՝ ուղղափառ:

Մարդահամարի նյութերն ամփոփ տվյալներ են հաղորդում նաև բնակչության դասային կազմի վերաբերյալ: Մարզում ներկայացված ամենամեծ սոցիալական խումբը կազմում էին գյուղացիները՝ 24383 մարդ, որից 48030-ը հայ, այնուհետև բավական մեծ թիվ են կազմում քաղքենիները՝ 15871 մարդ, որից 9347-ը հայ, ապա ազնվականները՝ 2866 մարդ, որից 240-ը հայ, հոգևորականները՝ 1332 մարդ, որից 619-ը հայ, համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում վաճառականները՝ 241 մարդ, որից 219-ը հայ:

Իբրև ռուսական կայսրության մի երկրամաս՝ Կարսի մարզում ցածր էր գրագիտության մակարդակը: Գրագետ էր բնակչության ընդամենը 10,8% -ը կամ 31339 մարդ, որից 28019-ը արական սեռի ներկայացուցիչ են „3320-ը՝ իգական: Այս թիվը համեմատաբար բարձր է լեռերի / 567 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով /, հրեաների /563 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/, ռուսների /416 մարդ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/ մոտ: Ամենափոքր թիվն ըստ գրագիտության յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով/ մոտ: Ամենափոքր թիվն ըստ գրագիտության կազմում են թուրքերն ու քրդերը՝ 0,6-4%: 73406 հայից գրագետ էր 7142-ը կամ 9,72%-ը, որից 2658-ը տիրապետում էր ռուսերենին, 4347-ը՝ այլ լեզուների: Գրագիտության տոկոսը բարձր է հիմնականում 10-39 տարեկան հասակի մարդկանց մոտ:

- Այսպես.
- 10-19 տարեկան - գրագետ է 6120 մարդ
 - 20-29 տարեկան - գրագետ է 16420 մարդ
 - 30-39 տարեկան - գրագետ է 3457 մարդ

Մյուս տարիքային խմբերում գրագետների թիվը աստիճանաբար նվազում է: Գրագիտության տոկոսը բարձր է Կարսի /18058 մարդ/ և Կաղզվանի /7041/, իսկ աստիճանաբար նվազում էր Արդահանի /4090/ և Օլթիի /2147/ գավառներում: Գրագիտության տեսակարար կշիռը համեմատաբար բարձր էր քաղաքային բնակչության մոտ, որը կազմում էր 38,8%-ը, իսկ գյուղական բնակչության մոտ՝ 6,6%: 1897թ. մարդահամարը փաստում էր, որ մարզում գրագիտության ամենաբարձր ցուցանիշը ազնվականներինն էր, այս դասի 2866 ներկայացուցիչներից գրագետ էր 1739-ը: Նրանցից 62-ը սովորել էին Ռուսաստանի տարբեր համալսարաններում, 16-ը ստացել էին բարձրագույն տեխնիկական կրթություն, միջին մասնագիտական հաստատություններ էին ավարտել 29 մարդ, իսկ 442-ը սովորել էին միջնակարգ հաստատություններում: Ազնվականներից 307-ը ունեին զինվորական միջնակարգ կրթություն:

Հոգևոր դասի 1332 մարդուց գրագետ էին 551-ը: Նրանցից 6-ը համալսարանական կրթություն ունեին, 28-ը սովորել էին միջնակարգ հաստատություններում:

Որոշակի թիվ էր կազմում պատվավոր քաղաքացիների, վաճառականների, քաղքենիների մեջ եղած գրագետների քանակությունը: Այն հասնում էր 5115-ի, որից համալսարանական կրթություն ունեին 105-ը, միջնակարգ մասնագիտական՝ 13-ը, միջնակարգ հաստատությունների շրջանավարտ էին 92-ը, զինվորական կրթություն էին ստացել 3-ը: Համեմատաբար նվազ էին այս թվերը գյուղացիական դասի մոտ: 243839 մարդուց գրագետ էին ընդամենը 22493-ը կամ 9,2%-ը: Համալսարանական կրթություն էին ստացել 2-ը, միջնակարգ կրթություն՝ 63-ը, զինվորական միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում են սովորել 12-ը:

Այսպիսով մարզում համալսարանական կրթություն ունեին ընդամենը 1-75 մարդ կամ մարզի բնակչության 0,06%-ը, միջնակարգ-մասնագիտական կրթություն 51 մարդ կամ 0,01%-ը, միջնակարգ կրթություն էր ստացել 625 մարդ կամ 0,2%-ը:

Մարզում քիչ էին դպրոցները, սակայն ռուսական տիրապետության շրջանում քաղաքներում և խոշոր գյուղերում բացվեցին մի շարք դպրոցներ և ուսումնարաններ, ուր ուսուցումը տարվում էր ռուսերենով, որը երկրամասի տնտեսական և քաղաքական յուրացման համար կարևոր նախապայման էր: Բացի պետական դպրոցներից, մարզում գործում էին նաև մասնավոր և շուրջ 14 եկեղեցա-ծխական դպրոցներ մոտ 985 աշակերտով, ուր ուսուցանում էին գրամանաչություն և տարրական գիտելիքներ:¹ Սրանք հիմնականում կենտրոնացված էին գյուղական վայրերում:

1883թ. մարզում աշակերտները կազմում էին բնակչության ընդամենը 1,7%-ը: Նոր դպրոցների հիմնումը իր հետ բերում էր աշակերտների թվի ավելացում: Այսպես 1885թ. մարզում կար 65 դպրոց և ուսումնարան՝ 1447 սովորողներով, 1900թ. հաշվվում էր 106 դպրոց 7131 սովորողներով:² Աշակերտների թիվն արդեն կազմում էր բնակչության 3%-ը: Այնուամենայնիվ, այս ցուցանիշները ցածր էին թե՛ մարզի բնակչության բանակի առումով, թե՛ Անդրկովկասի մյուս մարզերի համեմատությամբ:

¹ Հանրային Ա., նշվ. աշխ., էջ 129:
² Տես նույնը, էջ 128:

Մարդահամարի նյութերը հնարավորություն են տալիս գաղափար կազմելու նաև բնակչության ընտանեկան դրության վերաբերյալ: Բերված փաստերը վկայում են, որ բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներից մարզում ամուրի էին 164445 մարդ, ամուսնացած էին 113788 մարդ, այրի էին 12162-ը, ամուսնալուծված էին 148-ը, իսկ 111 մարդ ընդհանրապես տեղեկություններ չի նշել ամուսնական կարգավիճակի վերաբերյալ: Կարսի մարզը ազգաբային ծայրամաս էր, և բնակչության հիմնական մասը գյուղացիությունն էր՝ 243839 մարդ կամ ամբողջ բնակչության 83.9%-ը: Քանի որ այս խմբի մեջ էր մտնում նաև քաղաքային բնակչության այն մասը, որն զբաղվում էր գյուղատնտեսական արտադրությամբ, ուստի մարդահամարի ժամանակ 14405 քաղաքաբնակ հաշվառվել է որպես գյուղացի:

Դեռ 1878թ. մարզում կար 630 գյուղ՝ 12471 տնտեսությամբ, 1881թ. գյուղերի թիվն ավելացավ 81-ով, իսկ 1888թ. է ևս 103-ով, 90-ական թթ. այդ թիվը հասավ 129-ի: 1896թ. մարզի յուրաքանչյուր գյուղին հասնում էր միջին հաշվով 31 ծուխ: 1884-1900թթ. մարզի գյուղացիական ծխերի թիվն աճել է 3817-ով՝ 2-2578-ից հասնելով 26395-ի:³

Բնակչության կենսապահովման հիմնական աղբյուրը գյուղատնտեսությունն էր, որը մեծ մասամբ ներկայացված էր հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Դեռ 1879թ. մարտի 1-ին Կովկասյան բանակի և ռազմական օկրուգի գլխավոր հրամանատարության հրամանով Կարսում հիմնված ժամանակավոր հողային հանձնաժողովի կազմում հողօգտագործման և բաշխման 1883թ. նախագծի և 1887թ. վերանշակված նրա տարբերակով բաժնեհողի միավոր ընդունվեց ծխամատյաններում մշտական գրանցում ունեցող շուկայի, իսկ հողաբաժնի նորմա սահմանվեց նվազագույնը 1.52 դեսյատին, առավելագույնը՝ 12 դեսյատին:⁴ Երկրորդի այսպիսի տատանման պատճառները տարբեր էին՝ հողի որակը, ռելիեֆ, բնակչության զբաղմունք: Ամբողջ հողը համարվում էր պետական սեփականություն /բացառությամբ քրիստոնյա և մահմեդական հոգևոր հաստատություններին պատկանող հողային կալվածքների/ և պետական շինականներին տրվում էր մշտական հողօգտագործման համար արգելելով դրա վաճառքը, գրավադրումն ու նվիրատվությունը:

1897թ. մարդահամարի տվյալներով բնակչության 76.2%-ը զբաղված էր հողագործությամբ: 35499 մարդու համար հողագործությունը ինքնուրույն զբաղմունք էր, դրանով զբաղվում էին նաև գերդաստանների անդամների՝ թվով 186027 մարդ:

Անասնապահությունը ինքնուրույն զբաղմունք էր 3393 մարդու կամ բնակչության 5.9%-ը, նրանց հետ նաև նրանց ընտանիքների 13918 անդամների համար: Անասնապահությամբ, որպես տնտեսության գլխավոր շյուղի, զբաղվում էին հատկապես Արդահանի /17.5%/, Կաղզվանի /3.9%/, և Օլթիի /3.9/ գավառներում, ուր կային ընդարձակ արոտավայրեր և խոտհարքեր:

Ընդհանուր առմամբ մարզում 38913 մարդ ուներ ինքնուրույն զբաղվածություն՝ գյուղատնտեսություն, քոչվոր տնտեսության, ձկնորսության և որսորդության մեջ: Նրանցից 5146-ը միաժամանակ ունեին նաև լրացուցիչ արհեստագործական զբաղմունք: Համեմատաբար փոքր էր արդյունաբերության, արհեստների, պետական ծառայության, ինչպես նաև այլ ոլորտներում ընդ-

գրկվածների թիվը: Ընդհանուր առմամբ յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով տվյալներն այսպիսին էին

Աղյուսակ թիվ 2²

զբաղմունք	մարզում	քաղաքում	շրջան.
արհեստներ	81	368	38
մասնավոր ծառայուր.	27	85	19
արդյունահան.	824	237	911
վերանշակող արդյուն.	28	144	11
առևտուր	22	103	10
տեղափոխություն բեռնատեղափոխում	5	18	3

Կարսի մարզում հաշվվում էր 38175 տնտեսություն, որից 4816-ը քաղաքներում, որտեղ ընդգրկված էր 37838 մարդ, իսկ 33359-ը՝ գավառներում, որտեղ ընդգրկված էր 252816 մարդ: Այստեղ առաջատար էր Կարսի գավառը /17256/: Քաղաքների մեջ տնտեսությունների թվով առաջնային էր Կարսը /2676/, ապա Արդահանը /566/, Կաղզվանը /1216/ և Օլթին /358/: Դրանց խմբավորումն ու հաշվառումը կատարվել էր հետևյալ կերպ.

- Բազմանդամ տնտեսություններ՝ ըստ անդամների ազգագրության – թվով 3-7034-ն են, որից 4234-ը քաղաքում:
 - Մենատնտեսություններ – թվով 721-ն են, որից 353-ը քաղաքներում:
 - Տնտեսություններ՝ ըստ ոչ ազգակից անդամների, արտելներ – թվով 230-ն են, որից 116-ը քաղաքում:
- Պետական, հասարակական և այլ տիպի տնտեսություններ – թվով 190-ն են, որից 113-ը քաղաքներում: Գերակշռում էին 6-10 անձ ունեցող տնտեսությունները: Դրանք թվով 17225-ն էին: Երկրորդ տեղում էին 11 և ավել անձ ունեցողները, որոնք թվով 5771-ն էին:

Մարդահամարի տվյալները, ցավոք թույլ չեն տալիս ուսումնասիրել հայերի տնտեսությունների թիվը, ինչը, սակայն, չի նվազեցնում այս փաստաթղթի աղբյուրագիտական նշանակությունը, քանզի այն կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Ռուսական կայսրության հովանավորության ներքո արևելահայերի սոցիալական կառուցվածքի և զարգացման դինամիկայի վերաբերյալ:

Մարդահամարի նյութերի վերլուծության արդյունքում մենք հանգեցինք հետևյալ եզրակացության: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Արևելյան Հայաստանը /Կարսի մարզը ներառյալ/ կայսրության անբաժանելի մասն էր և այն աստիճանաբար ներառնվեց սոցիալ – տնտեսական զարգացման համեմատաբար բարձր ոլորտ: Տեղի էր ունենում մարզի տնտեսական յուրացում, բարեկարգվում էին մարզի հաղորդակցման միջոցները՝ բարեկարգվում էր Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Ասարիզամիշ-Էրզրում մայրուղին, կառուցվում թիֆլիս-Կարս երկաթգծերը: Մարզը դառնում էր ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող տարածաշրջան: Այդ հանգամանքի օգտին է խոսում այն փաստը, որ Կարսի մարզն ուսումնասիրվել է կայսրության մնացյալ նահանգների հետ միասին, սակայն արդյունքների առաջին վերլուծությունը թողարկվել է դեռևս 1900թ. / մինչդեռ մյուս նահանգների վերլուծությունը հրատարակվել է 1904-1905թթ.: Այնուհետև Կարսի

³ Տես նույնը, էջ 84:

⁴ Նույն տեղում, էջ 52:

² Կազմված է «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г.»-ի հիման վրա:

մարզին վերաբերող նյութերը գետեղվել են երկու հատորում, այսինքն դրանց վերլուծությունը որոշ ժամանակ անց հստակեցվել է, ելնելով մարզի կարգավիճակից: Բացի վերոհիշյալից, Կարսի մարզի նյութերում նախապես մշակված աղյուսակների կողքին գետեղված է նաև մարզի քարտեզը և տվյալներին վերաբերող մանրագծին վերլուծություն՝ կատարված Վ.Ի. Գրեբենշչիկովի կողմից: Այս առումով էլ 1897թ. Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի նյութերը - մեզ համար ծառայուն են կարևոր սկզբնաղբյուր Կարսի մարզի տնտեսական զարգացման, բնակչության կենսամակարդակի, սոցիալական կառուցվածքի, գարգացման դինամիկայի և կենսական այլ ոլորտների ուսումնասիրության համար:

ԱՐՄԱՆ ԱՆՀԱՅՅԱՆ

ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ԵՆՀԱՆԳԻ ԱՍՏԻՄԱՅԻ ԳԱՎԱՌԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎԱՐԳԱԳՎԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ 19-ՐԳ Գ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 20-ՐԳ ԳԱՐԻ ՄԵԶԵՐՆ

Սեքաստիայի (Սվազի) նահանգը (վիլայեթը) 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ վարչատարածքային միավորներից էր: Այն հիմնականում համապատասխանում էր պատմական Փոքր Հայքի տարածքին: Օսմանյան թուրքերը նահանգի տարածքը բռնագավթել էին դեռևս 15-րդ դարի առաջին քառորդին: Նահանգն իր կենտրոնի՝ Սեքաստիա քաղաքի անունով կրում էր Սեքաստիայի վիլայեթ անունը: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին այն հյուսիսից սահմանակից էր Կաստամունիի և Տրապիզոնի, արևելքից՝ Էրզրումի և Խարբերդի, հարավից՝ Հալեպի և Ադանայի, արևմուտքից՝ Անգորայի վիլայեթներին:

20-րդ դարի սկզբին Սեքաստիայի վիլայեթի տարածքը կազմում էր 83700 քառ. կմ և բաժանված էր 4 գավառի (սանջակի)՝ Սեքաստիա (կենտրոնական գավառ), Շապին-Գարահիսար, Եվրոկիա (Թոխատ) և Ամասիա: Ամասիան գտնվում էր վիլայեթի հյուսիս-արևմտյան մասում: Հյուսիսից սահմանակից էր Տրապիզոնի և Կաստամունիի վիլայեթներին, արևելքից՝ Եվրոկիայի սանջակին, հարավից և արևմուտքից՝ Անգորայի վիլայեթին: Գավառի տարածությունը տվյալ ժամանակաշրջանում կազմում էր 29450 քառ. կմ:¹ Գավառի վարչական կենտրոն Ամասիա քաղաքը (Ամառա, Էլմահիե) ընկած էր Պոնտական լեռների ստորոտին, Իրիս գետի ափերին:

20-րդ դարի սկզբին Ամասիայի գավառը տրոհվում էր 7 գավառակների (կազա)՝ Ամասիա, Մարզվան, Սիմ Հաջիգյուլ, Մեջիթ յոզլու (Ավխաթ Հաջիգյուլ), Վեզիր Զյոլբյուլ, Հավգա և Լատիկ:² Սրանից յուրաքանչյուրն ուներ իր գյուղատնտեսությունը (նահիեները) ու գյուղերը:

¹ ՀՀ պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 476, ց. 1, գ. 140, ք. 14, գ. 940 ք. 25, 46, գ. 530, ք. 12, ֆ. 439, ց. 1, գ. 483 ք. 1, ֆ. 193 ց. 1, գ. 258 ք. 1, ֆ. 398 ց. 1, գ. 14 ք. 104, այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿԱ, տե՛ս նաև Н.С.Соколовский "Очерки современной Грузии", Тифлис, 1923, էջ 187, «Ախա», 1930, փետրվար, թիվ 4, էջ 7-9:
² Սիմոնյան Գ. Հ., Հուշամատյան Պոնտական Ամասիո, Արևմտյան, 1966, էջ 13:

Այդ ժամանակ Ամասիայի գավառի բնակչությունը բաղկացած էր հայերից, թուրքերից, հույներից, քրդերից: Այստեղ բնակություն էին հաստատել նաև «թաթար», «կղբաշ», «ալիխ», «պեթբաշի», «գյուրջի (խլամացած վրացի)» և էթնոկրոնական այլ միավորներ:³

1878 թ. վիճակով հայերն ունեին 3 եկեղեցի՝ ս. Արևիկոյան, ս. Հակոբ, ս. Աստվածածին, 3 վարժարան՝ 409 աշակերտ և 108 աշակերտուհիներով: Հայերի թիվը հասնում էր 1207 ծխի (5605 մարդ, որից՝ բողոքականներ՝ 88-ը, կաթոլիկներ՝ 8-ը): Հույների թիվը մոտ 625 էր:⁴

Որոշ տվյալների համաձայն 1914 թ. դրությամբ Ամասիա քաղաքի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 12000 մարդ:⁵ Ամասիա քաղաքի հույն բնակչությունը 1000 հոգուց պակաս էր, և բոլորն էր թրքախոս էին:⁶

19-րդ դարի թուրք-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում այլ գավառներից և Արևելյան Հայաստանից բավականաչափ հայեր էին եկել Ամասիա: 1895թ. համիդեական ջարդերից հետո ի հաշիվ բազմաթիվ հայ գաղթականների նոր ներհոսքի, Ամասիայի հայ բնակչության թվաքանակն աճեց:

19-րդ դ. վերջին Ամասիայի սանջակն ուներ հետևյալ վարչական պատկերը:⁵

ա) Ամասիայի կազա

Ամասիայի գավառի գավառակներից գլխավորը (կենտրոնականը) համանուն Ամասիան էր՝ բաղկացած 160 գյուղերից և 4 նահիեներից՝ Եզինե բազար կամ Իյնե բազար, Ազ Ղաղ Հակկալա և Կելտիկլան կամ Կելտեկլան:⁶

Ազ Ղաղի (Սպիտակ լեռ) նահիեն կազմում էր Ամասիայի ողջ արևելյան հատվածը: Այս նահիեի կենտրոնը Աղվիրեն կոչված գյուղն էր: Եզինե բազար կամ Իյնե բազար նահիեն մեծամասամբ բնակեցված էր թուրքներն գաղթականներով: Հակկալեի նահիեն հայտնի է եղել Կոմա, Արղումա, Սուլու-օվա անուններով:⁷ Այս նահիեում, Ամասիայից Մարզվան տանող ճանապարհի վրա էր գտնվում Ղա-նի կոչված ուխտատեղը:

Կելտեկլան գյուղախմբի կենտրոնը Օրթա Գյոյ (Միջնագյուղ) կոչված գյուղն էր, որը գտնվում էր Ամասիայի սանջակի պրևնտյա՝ կողմում:⁸

Սիմ Հաջիգյուլ կամ Հաջիգյուլ կազան կոչվուս էրն նաև Սիմ Հաջիգյուլ (Հաջիքոյ)՝ (Գյումյուլչի): Այն բարեբեր, ջրառատ գավառակ էր: Գտնվում էր Ամասիայի սանջակի հյուսիս-արևմտյան կողմում, տարածվում էր Տավչան կամ Տաշան լեռան հարավում ընկած դաշտի մեջ: 20-րդ դարի սկզբին կազան ուներ 800

³ Լույն տեղում:

⁴ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարան (ԳԱԹ), Թ. Ազատյանի ֆոնդ, 12-րդ բաժին, գ. 10520. ք. 1, տե՛ս նաև Սրվանձտյանց Գ., Թորոս Աղբար, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 26:

⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 398, ց. 1, գ. 14, ք. 113 և ֆ. 476, ց. 1, գ. 83, ք. 16:

⁶ Սիմոնյան Գ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 14:

⁷ Լույն տեղում, էջ 48-55, տե՛ս նաև ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 560, ք. 5-7:

⁸ Սիմոնյան Գ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 13:

⁹ 1356թ. հետո վերոհիշյալ գյուղերը եկվոր թուրքմենների կողմից բռնագրավվել են տեղաբնիկ քրիստոնյաներից:

¹⁰ 11-րդ դարի վերջին այստեղ էին հաստատվել ավաթ գեղերը, սելջուկ-թուրքերը, թուրքմեններ ու էթնիկ այլ միավորներ:

տուն և 60 գյուղ, որոնք բաժանված էին 4 նահիենների՝ Չաման Յուզիվ, Սերայնգ, Կապկազգ, Չաջիգյուլ։¹

Որոշ տվյալների համաձայն 1913թ. այս կազան ուներ 2500 ծովս բնակչություն, որից 700-900 տունը՝ հայեր։ Վերջիններս զբաղվում էին առևտրով, երկրագործությամբ, արհեստով, կառնապանությամբ և այլն։²

Չայերի մեջ բացարձակ մեծամասնությունը առաքելականներ էին։³ 19-րդ դարի կեսին բողոքականները, հաստատվելով Մարզվան, Թոխատ, Խարբերո, Կեսարիա և այլ քաղաքներում, բացել էին իրենց դպրոցները։⁴ 1878թ. Սիմ Չաջիգյուլում ապրում էր 2317 հայ, որոնցից 62-ը՝ բողոքական։ 1892թ. ուներ 600 տնից ավել հայ բնակչություն, որոնցից մոտ 20 տունը՝ բողոքականներ։⁵ Կային նաև 8 տուն հույներ և զգալի թվով մահմեդականներ՝ թուրքեր ու քրդեր։⁶ Սիմ Չաջիգյուլում հայերն ուներին 1 եկեղեցի՝ Ս.Չակոբ, 2 վարժարան, որտեղ սովորում էր 220 աշակերտ։⁶

Սիմ Չաջի գյուղի հարևանությամբ գտնվող Գյումյուշ Մաղեն գյուղում 1878թ. կար 1282 հայ բնակիչ, որից 25-ը՝ հայ բողոքականներ։⁷

3-րդ կազան՝ Չավզան, ընդգրկում էր 4 նահիե (Չելիաս, Գամըք, Կիտիր-լու, Սեներա) 30 հազար բնակչությամբ։

Կազայի կենտրոն Չավզա քաղաքում, մշտական արտահոսքի պատճառով հայերի թիվը նկատելիորեն նվազել էր և 1914թ. կազմել ընդամենը 12 տուն։ Այստեղ կային նաև հույներ։ Չերքեզ գաղթականներն զաղթել էին 1880թ. Կովկասից։

Ըստ Կ.Ե. Գաբիկյանի, որն անձամբ շրջել էր Սեբաստիայի վիլայեթում, Չավզայի կազայի հայ բնակչության թվաքանակը 1914թ. դրությամբ հասնում էր 70 տան և 320 անձի։⁸

4-րդ կազան՝ Վեզիր Բյուփրյուն (Վեզիրի կամուրջ) էր՝ իր 200 գյուղերով, բաղկացած Ավլաղու, Կզլքսե, Գյոլ, Օրթազար, Գմաղան, Սամվալաք, Ղեյամ նահիեններից։ Գավառակի կենտրոնը Վեզիր Բյուփրյու փոքրիկ քաղաքն էր։ Վեզիր Բյուփրյուն (հռոմեական Անդրոնիպոլիսը, հունական Փաղենոնը, թուրքական Կետե Ղարան) 20-րդ դարի սկզբին 10-12 հազար բնակչությամբ հինավուրց քաղաք էր։

Դեռ 1878թ. Վեզիր Բյուփրյու կազայում հայերի թիվը հասնում էր 1280-ի, որոնցից 125 բողոքական էին, 280-ը՝ բոշա։⁹ Չույների թիվը հասնում էր 775-ի։

Չայերը Վեզիր Բյուփրյուն ուներին ս. Գևորգ եկեղեցի, 1 վարժարան, որտեղ սովորում էին 50 աշակերտ։¹⁰ 1900թ. «Բյուրակն» լրագրի հաղորդած տվյալներով Վեզիր Բյուփրյու գավառակը բաղկացած էր մոտ 200 գյուղերից։ Չամանուն

¹ Միմոնյան Գ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 51-52։

² Արեշեան Գ., Սիմ Չաջիգյուղի կրթականը, էջ 90-94, «Նոր Այգ», Մարզվան, 1913, թիվ 3-4։

³ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴ Акты Кавказской Археографической комиссии, Т., 1904, т. 12, с. 534-536.

⁵ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 238, ք. 64, 87։

⁶ Ուլմ, Ազատյան թորոս, XII բաժ., գ. 10520, ք. 4։

⁷ Նույն տեղում, ք. 5։

⁸ Գաբիկյան Կ.Ե., Եղեռնապատում Փոքրևն հայոց և Նորին մեծ մայրաքաղաքին Սեբաստիո, Կաստոն, 1924թ., էջ 597։

⁹ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 560, ք. 48, տե՛ս նաև Գ. Արվանձտյանց, Թորոս Աղբար, Կ. Պոլիս, հ. 1, էջ 24։

¹⁰ Ուլմ, Ազատ թորոսյան, XII բաժ., գ. 10520, ք. 5։

քաղաքի բնակչությանը մեջ հայերը շուրջ 1400 հոգի էին, 1100-ը՝ առաքելական, 300-ը՝ բողոքական։ Չույները ընդամենը 40-50 տուն էին։¹ Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող մի այլ աղբյուր վկայում է, որ մեծ եղեռնի նախօրյակին քաղաքն ուներ 500 տուն՝ մոտ 6000 բուրք, հայ, հույն, խառը բնակչություն։ Ամբողջ գավառակի բնակչությունը միասին հաշվվում էր 46000 մարդ։² Գաբիկյանը Վեզիր Բյուփրյու կազայի հայ բնակչության թիվը նույն ժամանակ ցույց է տալիս 600 տուն՝ 4800 անձ։³

Կարծում ենք, որ այս տվյալը անձամբ եղել է այս կազայում։ Ուստի կարող ենք եզրակացնել, որ 19-րդ դարի վերջին համեմատությամբ հայերի թիվն այստեղ զգալիորեն անել էր։

Այստեղի բնակիչների մեծ մասը թուրքացած նախկին քրիստոնյաներ էին։

5-րդ կազան Լատիկն (Լադիկ, Լարիք) էր, բաղկացած 4 նահիեններից՝ Չամիդ, Ղարա Ապտալ, Ամեդյուերա, Տոնաղլու։ Կազայի կենտրոնը Լատիկ գյուղաքաղաքն էր և առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ ուներ 500 տուն հայ և հոյն բնակիչ։⁴ Նշանավոր գյուղերից էր Տոնաղլուն, որը լիովին հայաբնակ էր։ Կազայի բնակչության թիվը հասնում էր 25000-ի։

6-րդ կազայի՝ Մեջիդ յոզյուի կենտրոնը նույնանուն գյուղաքաղաքն էր։ Կազան 20-րդ սկզբին ուներ 7 նահիե, 140 գյուղ՝ 50 հազար բնակչությամբ։ 1878թ. հայերի թիվը հասնում էր 197-ի, որից 80-ը՝ բողոքական։ Տեղասպանության նախօրեին հայերը կազմում էր 100-200 տուն՝ 1600 մարդ։⁵ Չայերը զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, առևտրով և արհեստով։ Այս քաղաքի բնակչության թվում էին նաև թաթար և քուրդ գաղթականներ։⁶

7-րդ կազայի՝ Մարզվանի համնուն կենտրոնը գտնվում էր Ամասիա քաղաքից դեպի հյուսիս-արևմուտք։ Մարզվան քաղաքի հայ բնակչության թվաքանակը 1878թ. կազմում էր 6496 մարդ, որոնցից 481-ը՝ բոշա, 481-ը՝ բողոքական ու կաթոլիկ։⁷ 1913-1914թթ. այն ուներ 20 թաղ, ուր ապրող 22000 բնակիչներից 12000-ը հայեր էին։⁸ Այս կազայի մեջ մտնող տեղաբնիկ քրիստոնյա ժողովրդի մի մասը կոտորվել էր, մի մասը փախուստի էին դիմել, իսկ մի մասն էլ՝ իսլամացել։ Ըստ տեղի ազգային գործիչների հաղորդած տվյալների, այդ ժամանակ հայ ազգաբնակչության թվաքանակը հասնում էր 14 000-ի։⁹ Ըստ այլ պաշտոնական հայկական աղբյուրի մինչև 1915 թ. Մեծ եղեռնը Մարզվանի կազայի հայ բնակչությունը կազմում էր 2500 տուն և 17500 անձ։¹⁰

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին այս գավառակում կային նաև զուտ հայաբնակ գյուղեր, որոնցից ենիջեքոյն ուներ 150 տուն 1250

¹ «Բյուրակն», Կ. Պոլիս, 1900թ., 17 հոկտեմբերի, թիվ 38, էջ 580-584։

² Միմոնյան Գ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 54։

³ Գաբիկյան Կ.Ե., նշվ. աշխ., էջ 597։

⁴ Միմոնյան Գ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 53։

⁵ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 110, ք. 77։ Տե՛ս նաև ԴԴ ՊԿՊԱ ֆ. 476, ց. 1, գ. 830, ք. 2։ Տե՛ս նաև Կ. Գաբիկյան, նշվ. աշխ., էջ 597։

⁶ Միմոնյան Գ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 54։

⁷ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 825, ք. 3, տե՛ս նաև Գ. Արվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 24։

⁸ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 398, ց. 1, գ. 14, ք. 113, ք. 118, տե՛ս նաև Արզումանյան Ս., Դայաստան 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 405։

⁹ Թոգիկյան Ս. Ս., Արևմտահայ աշխարհ, Ելու-Յորք, 1947, էջ 497։

¹⁰ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 483, ք. 10։

բնակիչ, որոնք զբաղվում էին երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ: Ամա-
սիայի գավառի հայաշատ բնակավայրերի մեջ արժանահիշատակ է Ջիլեն, որը
20-րդ դարի սկզբին ուներ 21000 հայ, թուրք, հույն և զնչու բնակիչ, որից հայերը
մոտ 4200 հոգի էին: Երկրագործությամբ էլ զբաղվում էին բրոյա, բամբակյա, մետաքսյա կտորե-
ղենի արտադրությամբ ու երկրագործությամբ:

Մի վիճակագրության համաձայն մինչև 1915թ. Ամասիայի սանջակի հայ
ազգաբնակչության թիվը հասնում էր 61580 մարդու:¹ Կարող ենք եզրակացնել,
որ այս ժամանակաշրջանում հայերը Ամասիայի գավառում մեծ թիվ էին կազմում:
19 դարի վերջին ու 20-րդ դարի սկզբին հայերը, տարածաշրջանի շատ գավառ-
ներում կազմելով մեծամասնություն, ծանրակշիռ դեր ունեին ինչպես ամբողջ
Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ Սեբաստիայի նահանգի տնտեսական կյան-
քում:²

Այսպիսով, Ամասիայի սանջակը 20-րդ դարի սկզբին ներկայացնում էր
հայաշատ մի գավառ, ուր հայերն ապրում էին իրենց ազգային-մշակութային
կյանքով:

ԱՆԱՏԻՑ ԽՈՍՐՈՒՄ

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄԱՐԹՅՈՒՆՈՒՄ 19-րդ ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

19-րդ դ. 2-րդ կեսին, հատկապես հայկական հարցի արժարծման և
ազատագրական պայքարի վերելքի շրջանում հպատակ ժողովուրդների
նկատմամբ Օսմանյան կառավարության ճնշումներն ու հալածանքներն ավելի
ուժեղացան:

1876թ. գաի բարձրացած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը շուտով ձեռնամուխ
եղավ հայերի զանգվածային կոտորածների իրականացմանը: Հայերի հետ
ջարդերին զոհ զնացին մեծ թվով այլ քրիստոնյաներ՝ այդ թվում ասորիներ:

Հայ և ասորի ժողովուրդների փոխհարաբերությունների մասին ՀՅԴ
կուսակցության խոշոր գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրել է. «Հայերի և
ասորիների հարաբերություններն այնքան սերտ էին միմյանց հետ, որ կարծես
տարբեր դավանանքի և բարբառի պատկանող մեկ ազգ լինեին՝ իրար հասկացող,
միմյանց լեզուն և մշակույթն ըմբռնող»:³

1891թ. սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով Արևմտյան Հայաստանում
ստեղծված «համիդիե» քրդական հեծելազորները շուտով սկսեցին իրականացնել
կոտորածներ: Ձանազան եղանակներով սուլթանը հպատակ ազգերի միջև
բշնամանք էր սերմանում: Եւ կարողացավ սեպ խրել հայերի և քրդերի,
ասորիների ու քրդերի հարաբերությունների միջև և նրանց զրդել միմյանց դեմ:

¹ ՀՀ ԴԿԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 144, ք. 18:

² «Արարատ», Վաղարշապատ, 1914, սեպտեմբեր, էջ 813-814:

³ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Կ. Բ., Պետրոս, 1983, էջ 18:

Թուրքական դաժան վարչակարգի դեմ ազատագրական պայքար է
ծավալվում Վանի վիլայեթի հարավային մասում՝ Ջուլիսերկում և Իրանի
սահմանի մոտ բնակվող ասորիների շրջանում:

19-րդ դ. 2-րդ կեսին Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա
բնակչության վիճակը գնալով վատթարանում էր: Դեռ 1854-1855 թթ. ռուս
զենեակ Մ. Լիխտոնինը, այցելելով Արևմտյան Հայաստան, գրում էր. «Հայերի,
ինչպես Թուրքիայի մյուս բոլոր քրիստոնյաների վիճակը շատ ողբերգական է, և
նրանք մշտապես գտնվում են անհանգիստ վիճակում»:⁴ Արևմտյան
Հայաստանում ապրող ասորիները ևս իրենց մասնակցությունն էին բերում
հակաթուրքական ազատագրական պայքարին, ստեղծում ֆիդայական-զինական
խմբեր: Վանի վիլայեթի Հաքյարիի սանջակի Ջելու նահիեի ասորական
զինվորական խորհրդի ղեկավար զնդապետ Նեմվրդ բեկն հայտնում էր, որ
իշխանությունների բռնություններին ընդդիմանալու համար, ապստամբության
կամ պատերազմի ժամանակ նա կարող է հակառակորդի դեմ հանել չորս զնդից
բաղկացած 160 հազարանոց լավ կազմակերպված զորք, որը 1880-ական թթ.
վերջին շատ ավելի լավ էր զինված, քան 1840-ական կամ 1860-ական
թվականներին: Բ. Դուռը նրանց հրացաններ էր բաժանել, քուրդ հրոսակներին
դիմադրելու համար, իսկ վառոդն ու զնդակը ասորիներն իրենց էին
պատրաստում: Ձորքի կազմում կային բազմաթիվ ասորի սպաներ, որոնք
զինվորական կորություն էին ստացել Ռուսաստանում: «Ոչ ոք չէր զարմանում
ասորիների զորքի ջանակի վրա, որովհետև վտանգի ժամանակ նրանք բոլորը մի
մարդու նման ոտքի էին կանգնում»:⁵

1889թ. «Արծազանք»-ը, ասորիներին անվանելով «Ասիայի
չեռնոգորցիներ», գրում էր. «Նրանք խիստ մեծահոգի են և, որպես պատերազմիկ
ցեղ, պաշտպան են կանգնած հալածված քրիստոնյաներին և մինչև իսկ
մահեծողականներին. այսպես, 1880թ. նրանք, կարելի է ասել, փրկեցին
Պարսկաստանը վերջնական ջնջումից՝ Շահի խնդրանքով մի քանի հազար
հրածիզ զորք հանելով և կոտորելով լեռների բոլոր ջրղեղները, դրանով իսկ
վերադարձնելով պարսիկներին այն մեծ հարստությունը, որ քրդեր խել էին
նրանցից: Այս բանի համար Շահը խիստ շնորհապարտ մնաց նրանցից և
«Առյուծի» շքանշան շնորհեց ասորիների հոգևոր առաջնորդ Մար-Շիմունին»:⁶

Թուրքական իշխանությունների և քրդական վերնախավի դեմ
ասորիների աչքի ընկնող ելույթներից էր 1888թ. Օգոստոս-սեպտեմբերին
բռնկված ապստամբությունը: Ապստամբների դեմ ուղարկվեցին թուրքական
զինված ուժեր: Ցավոք, թուրքական կառավարության հարուցած արգելքների
պատճառով, ժամանակի մամուլը չէր կարողացել արտացոլել այդ
իրադարձությունները⁷: Ուստի այդ մասին մանրամասներ չեն պահպանվել:

⁴ Генерал армян в Османской империи, сб. документов и материалов под ред. проф. Г. Герсисьяна, Ер., 1966, с. 5.

⁵ Արծազանք, N 24, 1889 25 հունիսի, էջ 358:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Պատյան Կ. Զ., Արևմտյան Հայաստանը, Արևմտահայերի սոցիալական-քաղաքական
վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնապետության դեմ, Եր.,
1901 էջ 179:

**ՍՈՅՒԱԼ-ԳԵՄՈՒԿՐԱՏԱԿԱՆ ԲԱՆԿՈՐԱԿԱՆ
ՀԱՅ ԿԱԶՄԱՆԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒՍԱԿԱՆ ԱՄԱՋԻՆ
ՆԵՂԱՓՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Հայկական ավանդական կուսակցություններից հնչակյաններն առաջինն էին, որ տեսնելով բանվորական շարժման օրավուր աճը, այն դիտեցին, որպես մի նոր ու կարևոր ուժ: Մյուս կողմից ուժեղ էր մտավախությունը նոր գաղափարախոսության հանդեպ, այն պատճառով, որ վերջինս կարող էր բացասական դեր կատարել հայ իրականության մեջ, քանզի կոչ էր անում մղել դասակարգային պայքար:

Ռ. Խանազատի «Նոր գործունեություն» հոդվածում կարդում ենք. «Մեր դատը ռուսական տերության կողմից նկատված է իբրև Ռուսաստանի ներքին դատ: Այս հանգամանքը ավելի կշիռ է ստանում և նրանից, որ ռուսական պետության հպատակ են այսօր երկու միլիոն հայ, որոնց աշխարհագրական դիրքը շարունակությունն է Թուրքիայի Հայաստանի:

Եվ այսպես հայտնվում է, որ թուրքահայ դատի լուծումը այլև ուղղակի կերպով կապված է այսօր քան առաջ ռուսական քաղաքականությունից: Այո, մենք գտնում ենք մի նոր գործունեության առաջ: Մենք չենք ուզում հեղափոխական գործունեությունը մանավանդ երկար տատանումից հետո դատապարտել կատարյալ մահվան... թող չկրեքք երկյուղ այս նոր ընդարձակ ասպարեզից, որ բացվում են գործի առաջ ներկայումս, ընդլայնում են հասարակական պարտականությունների սահմանը, բերելով մեկ առջև նոր գործունեություն, իր վսեմ պահանջներով ու բեղմնավոր արդյունքներով»:

1903-1905թթ. հիմնված «Վերածնունդ» և «Ապագա» պարբերականները դրական դեր են կատարում հնչակյան կուսակցության և ՌՄԴԲԿ մեծնցման գործընթացում:

Փոփոխական եղավ Հ. Յ. դաշնակցության վերաբերմունքը հեղափոխական շարժման նկատմամբ, մասնավորապես սոցիալիզմի տեսության: 1904 թվականին կայացած Հ. Յ. դաշնակցության ընդհանուր ժողովը քննության առնելով «Ներ-Այրկովկասի քաղաքական իրավիճակը կայացնում է հետևյալ որոշումը. «Ներ-Այրկովկասի դաշնակցությունը իր վրա առնելով ներկայիս կովկասահայ տարրի ինքնակաշտպանության գործը, որոշեց հանձնել այդ կովկասի Պատասխանատու պարտականության գործը, որոշեց կանգնել այդ կովկասի «կհանձնարարեն ի մարմնին, որին և կովկասյան գավառական կոմիտեներից «կհանձնարարեն ի հարկի օգնել համերաշխություն հաստատելու կովկասի մեջ կռիվ մղող ուրիշ կազմակերպությունների հետ»:

Չնայած կուսակցական գործիչների ու մտեցունների տարբերություններին, աստիճանաբար քաղաքական ասպարեզ եկան նոր գաղափարների ու սկզբունքների հետևորդներ, ինչպես բանվորության շրջանում, այնպես էլ մտավորականության շարքերում: Նրանց առաջին համաստեղության մեջ մտան Գևորգ Ղարաջյանը Ա. Տ. Արկունդը, Արշակ Զուրաբյանը /Բոգդան Կունյանցը/, Միքայել

¹ «Հնչակ», 1903թ., մայիս-հունիս:
² Ա. Յովհաննիսյան, «Դաշնակցությունը և նրա հակառակորդները», Թիֆլիս, 1907թ., էջ 168:

Բագրատյանը, Ստեփան Շահումյանը, Արամայիս Երզնկյանը, Գարեգին Կոզիկյանը /Խսալ եմ/, Մելիք Մելիքյանը: 1903թ. մարտից մինչև կողմն անցան Հովհաննես Բենկազատ-Յուզբաշյանը, Ղազար Տեր-Ղազարյանը, Սարգիս Տեր-Գասպարյանը /Ա. Կասյան/, Բախչի Իշխանյանը և քաղաքական այլ ուժեր: Այսպիսով, հայ իրականության մեջ ևս ձևավորվեց մարքսիզմի հետևորդների, առաջին կրողների անդրամիկ խումբը: Առաջին հայ մարքսիստները հիմնականում մնացին ՌՄԴԲԿ-կազմի մեջ, սակայն հանդես եկավ քաղաքական գործիչների մի նոր խմբակցություն, որի անդամները նախկին հայ քաղաքական կուսակցությունների և հիմնականում ՀՀ Դաշնակցության կուսակցության նախկին անդամներն էին, վերջիններս նորովի էին տեսնում պատմական պատկանելիությունը ՌՄԴԲԿ-ը ամբողջապես, թե որոշակի սկզբունքային հարցերում՝ նկատի ունենալով հայ միջավայրի յուրօրինակությունը, սպեցիֆիկությունը: Եվ այսպես, Գևորգ Ղարաջյանի, Պողոս Փիլսոյանի, Գարեգին Կոզիկյանի, Տ. Իսախանյանի, Բախչի Իշխանյանի, Ալ. Ծատուրյանի /Ալ. Ռուբենի/, Դավիթ Տեր-Դանիելյանի /Դ. Անանունի/, Միքայել Բաղդասարյանի ջանքերով հայ իրականության մեջ հիմք դրվեց Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությանը: Պատմագիտական գրականության մեջ կազմակերպության ստեղծման վայրը հաճախ նշվել է Ժնևը, սակայն իրականում, հիմնավայրը հանդիսանում է Բաքուն, դա ժամանակին արվել է ապահովության և ցարական ոստիկանության հալածանքներից խուսափելու նպատակով: Սկսած 1904 թվականից կազմակերպության գործունեությունը և նրա օրգան «Սոցիալիստ»-ի հրատարակությունը տեղափոխվում է Ժնև:

1903թ. կազմակերպության հիմնադիրները հրատարակում են նորաստեղծ միության Մանիֆեստը, ուր ասվում էր, որ ստեղծված կազմակերպության հիմնական նպատակը՝ հայ-պրոլետարիատի կազմակերպումն ու դաստիարակումն է, նրա մղած կռիվի ղեկավարումը: Բնականաբար, սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության հանդես գալը միանշանակ էր կարող ընկալվել արդեն առկա քաղաքական ուժերի կողմից: Ինչպես արդեն նշվել է, նորաստեղծ կազմակերպության հիմնադիրները, հիմնականում իրենց քաղաքական կուսակցությունների վարած գործունեությունից դժգոհ գործիչներ էին, որ նորաստեղծ կազմակերպության մեջ ձգտում էին կենսագործել իրենց այն նպատակներն ու ձգտումները, որոնք անավարտ էին մնացել նախկինում: Չհասնելով կազմակերպվել ու ամրանալ, նրանք ստիպված էին տրոհվել ու թուլանալ, դառնալ անկազմակերպ: Լավ գիտակցելով տեղի ունեցող պառակտման վտանգավորությունը, նորաստեղծ կազմակերպությունն իր առջև դնում էր նպատակ և իր պարտքն էր համարում «խլել գոնե փոքրիկ մի գունդ հայ բանվորությունից, որը զգալով իր դասակարգային շահագործումը կդառնար առաջապահ մարտիկը իր դասակարգի»: Կազմակերպության Մանիֆեստի այս դրույթը հետագայում դարձավ մի ինքնատիպ մեղադրական, թե իբր «սպեցիֆիկները» ցանկանում էին մարքսիզմի անվան տակ հայ բանվորներին կազմակերպել նեղ ազգայնական սկզբունքով, մեկուսացնել նրանց Հայաստանի և Անդրկովկասի պրոլետարական մասսաների հետ համատեղ պայքար մղելուց, հեռու պահել նրանց հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատների իմտերնացիոնալիզմի քաղաքականությունից:

¹ Հ. Գ. Վերդանյան, Հայ-բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունների դիրքորոշումը, Եր., 1975թ., էջ 61:

Չնավորման փուլում նորաստեղծ կուսակցությունը մտադիր էր զբաղվել հիմնականում գաղափարական, տեսական հարցերով, քանզի բանվոր դասակարգ հասկացությունը գործնականում գոյության իրավունք նվաճել էր, բայց դեռևս տեսական հիմնավորում չէր առաջել հայ իրականության մեջ: Նա ապրում էր սաղմնային հասունացման շրջան: Գործը բարդանում էր նրանով, որ հայ բանվորության ճնշող մեծամասնությունը, հանգամանքների բերումով, կենտրոնացած էր ոչ թե բուն Հայաստանում, այլ Անդրկովկասի խոշոր արդյունաբերական կենտրոններում, ապրելով ու ճնշվելով այլ ազգի բանվորների հետ:

Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության առջև ծառայած խնդիրներն ու նպատակները իրենց արտացոլումը գտան կազմակերպության ծրագրի և կանոնադրության մեջ: Այս փաստաթղթում նշվում էին նոր կազմակերպության գործունեության հիմնական ուղղությունները, նրա ստրատեգիան ու տակտիկան: Ասվածի վկայությունն է կազմակերպության «Ծրագրի» ներծակն բաժին¹, ուր փաստվում է. «Ընդունելով գիտական սոցիալիզմը այնպես, ինչպես եվրոպական ժողովուրդների սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները/ գերմանական բանվորական կուսակցություն/ - մենք ծրագրի մեջ կդնենք այն կետերը, որոնք ուղեցույց լինեին, մանավանդ ներկայումս, հայ պրոլետարիատի համար»: Կազմակերպել հայ բանվորներին Կովկասում, ճանաչել նրանց կաիրքները, տալ նրանց ձեռքը այդ կարիքներին համապատասխան պահանջներ և ցույց տալ այն ուղին, որ հայ պրոլետարիատը պիտի անցնի, որպեսզի կարողանա իրագործել իր այդ պահանջները.- այն է սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության դերը և անելիքները»²:

Կազմակերպության ծրագրը և ՌՄԴԿ ծրագիրը համահունչ էին իրենց ոգով և նպատակներով: Երկու ծրագրերում էլ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններին էր վերապահվում բավորության կազմակերպման ու դաստիարակման դերը: Հետագայում դրսևորվեցին տարբերություններ և հակադրություններ ազգային և հողային հարցերում:

Իրենց գաղափարները բանվորական լայն խավերին հասցնելու նպատակով կազմակերպությունը հիմնեց իր սեփական մամուլը ի դեմս «Սոցիալիստ»-ի, որը լույս տեսավ Բաքվում 1903 թվականին, հետագա տարիներին նրա հրատարակչությունը տեղափոխվեց Ժնև: Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին, ժողովրդական լայն զանգվածները հայ իրականության մեջ դասակարգային շահերի ու պայքարի անհրաժեշտության բավարար գիտակցություն չունեին, ուստի սպեցիֆիկների հարկավոր էր ուղղություն տվող, կողմնորոշող ուժ: Այս գործում մեծ դեր էին տանում մարքսիստական ուղղվածության «Կյանք», «Գործ» շաբաթաթերթերի հրատարակումը Թիֆլիսում: Մասամերի հետ կապը չկտրվեց նաև հեղափոխության պարտությունից հետո: Ստոլիպինյան ռեակցիայի տարիներին կազմակերպությունը լույս ընծայեց «Նոր կյանք» երկշաբաթաթերթը:

Այս իրավիճակում կենսական անհրաժեշտություն էր դառնում զանգվածների մեջ տարվող բացատրական աշխատանքն այն ուղղությամբ, որ սոցիալ-դեմոկրատիայի ուսմունքը, երբեք չի ուտահարում ազգային ազատագրության իր շեղումները և ձգտումները, այլ ընդհակառակը, դրանց իրականացման համար մղում է ավելի կազմակերպված ու հետևողական պայքար: Բանվորական հայ

¹ Տե՛ս «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ծրագրի նախագիծը», ԳԳ ԳԵԿԳԿԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 44, ք. 1-12:

² Նույն տեղում, էջ 1:

կազմակերպությունը հեղափոխության նախարակից սկսած իր առջև խնդիր էր դրել հայ բանվորությանը քաղաքականապես և գաղափարապես հասունացնելու և համառուսական հեղափոխական շարժմանը մասնակից դարձնելը: Այս նպատակին հասնելու ամենակարճ ճանապարհը՝ այն պարզ ճշմարտության ըմբռնումն էր և ընդունումը, որ թուրքական սուլթանիզմից բացի քանի կանգուն է ռուսական ցարիզմը, չի կարող իրականանալ հայերի ազատագրության և անկախության վերականգման բաղձալի հույսը:

«Դարսակզբին բոլոր հասարակական և քաղաքական կազմակերպությունների գործնական փորձաքարը հանդիսանում էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդիրը», գրում էր ժամանակի անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչներից մեկը՝ Դավիթ Անանունը¹:

Գտնված էր շահերի համամասնության բանալին, ՍԴԲԿ-ը այս տեսանկյունից էլ կանխատեսում էր իր հետագա գործունեությունը: - «Հայ բանվոր դասակարգը ենթակա լինելով միապետությանը, ինչպես պրոլետարիատը ամուղջ Ռուսաստանում, պիտի ամենայն ռեառիվ գործակցի հեղափոխությանը»²:

Առաջին ռուսական հեղափոխությունը ոչ միայն խթան դարձավ ցարիզմի լծի տակ հեծող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի խորացման և իմաստավորման համար, այլև ստիպեց միապետությանը հրաժարվելու իր երբեմնի անսահմանափակ իշխանության ընծեռած հնարավորություններից: Ինքնակալական մեխանիզմը առաջին անգամ զգաց կործանման ռեալ վտանգը: հետևանքը դարձավ խուսանավումների և զիջումների խորամանկ քաղաքականություն: Շուտով ալեկոծ կայսրությունը ստանում է Ա. Վիտտեի հոկտեմբերի 17-ի «Մանիֆեստը»-ը որը հեղինակի իսկ կարծիքով, տվյալ իրադրության մեջ ինքնակալության պահպանման միակ միջոցը կարող էր դառնալ: Այս փաստաթղթի լույս աշխարհ գալու իրական և բուն պատճառը՝ տատանվող միապետական կարգերի գոյությունները ու հոգևորը երկարացնել էր: Նրանում, ժողովրդին շնորհված «արտոնությունների» մեծ մասը այդպես էլ մոռաց բոլոր: Սոցիալ-դեմոկրատական բոլոր կազմակերպությունները և հայկականը նույնպես, ճիշտ գնահատելով պահի քաղաքական կարևորությունը տվեց «Մանիֆեստի»-ի իրական գնահատականը: - «Ռուս բանվորների հարծակլումը աշխարհ բերեց հոկտեմբերի 17-ի «Մանիֆեստը»-ը: Ցարը հարկադրված էր տալ այդ «պոչվոր սահմանադրությունը», բայց մենք պետք է իմանանք, որ չկա ժողովրդավարության մի դասակարգ, որ իրավունք ունենա պահանջելու սահմանադրության խտսումների կատարումը, որը կարող է մնալ, որպես մեռյալ տառ, չնայած կան շատ ուժեր, բայց կա մեկը, որ պատրաստ է իր ձեռքը ամեն ժամանակ վերցնել իշխանությունը, դա բանվորական խավն է, որի մասնակցությունը ստեղծեց հոկտեմբերի 17-ը: Համառուսական պրոլետարիատը ըստ ամենայնի վերջ կտա բյուրոկրատական, ինքնակալական ռեժիմի գոյությանը և այսպիսով կապահովի բուրժուազիայի դասակարգային տիրակալությունը»³:

Հայ բանվորական կազմակերպության անդամներն ընդօրինակելով մենչևիկներին պաշտպանում էին բուրժուազիայի հեգեմոնիայի գաղափարը, քանզի համոզված էին, որ պրոլետարիատի հեգեմոն դերը կհեռացնի բուրժուա-

¹ Տե՛ս Անանուն, «Ռուսահայերի հասարակականգաղափարներ», հ. 3, էջ 99-100:

² Տե՛ս «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպության «Ծրագրի» նախագիծ», ԳԳ ԳԵԿԳԿԱ, ց. 7, գ. 44, ք. 7:

³ Նույն տեղում, էջ 12:

գիային հեղափոխությունից, որը բնականաբար շատ կթուլացներ հեղափոխության բափը: Կազմակերպության անդամները գտնում էին, որ պրոլետարիատի համար, հեղափոխության վերելքի շրջանում, ռեալ և գործուն դաշնակից կարող է դառնալ կադետական բուրժուազիան: Ի տարբերություն ՌՄԴԿ-ի հայ կազմակերպությունը գյուղացիությանը չէր համարում այնքան հեղափոխական, որ նրան դարասկզբի հեղափոխության մեջ վստահեր պրոլետարիատի դաշնակիցը լինել: Կազմակերպության օրգան «Չայն»-ում այս մոտեցումը պարզաբանվում էր հետևյալ կերպ. «Լենինը զորում է միշտ ընդդեմ բուրժուազիայի և կարծում է, որ դրանով կարող է գյուղացիությանը բերել պրոլետարիատի հեղափոխական գիտակցությանը, բայց ինչու է Լենինը ցանկանում տանել հեղափոխությունը մինչև ընդդեմ քաղաքային բուրժուազիայի, միթե գյուղացիությունը բուրժու է»¹:

Կազմակերպությունը ՌՄԴԿ-ի հետ համամիտ չէր նաև այն հարցում, ըստ որի բուրժուազիայի հեռացումն ու մեկուսացումը հիմնական նախապայման կստեղծեր հանպատրաստից սոցիալիստական հեղափոխությանը անցնելու համար: Ցավոք սրտի, նրանք չէին ուզում ընդունել, որ բացի բուրժուազիայի առկայությունից. «խոչընդոտող դերից», կային ուրիշ շատ արգելքներ սոցիալիստական հեղափոխությանը անմիջապես անցնելու ճանապարհին: Դրանիցի ամենակարևորը կայանում էր Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման հետամնացության, ֆեոդալիզմի և կապիտալիստական արտադրության յուրօրինակ միախուսվածքի առկայությունը էր: Ինչպես կարծում էին նրանք, հասարակական և տնտեսական զարգացման այս մակարդակը չէր կարող պատվար դառնալ Ռուսաստանին նոր հասարակարգ մուտք գոծելու համար: Դա կազմակերպության անդամները գտնում էին, որ պատմությունը պիտի զարգանա իր բնականոն ընթացքով՝ նախորդած փուլի տնտեսական ու քաղաքական բավարար հիմքի վրա: Հեղափոխության վերելքի շրջանում, կազմակերպության անդամները համամիտ չէին բոլշևիկյան տակտիկայի հետ, քանզի վերջիններս հեղափոխության հաղթանակը կապում էին զինված ապստամբության հետ: Կազմակերպության «Չայն» օրգանը այս կապակցությամբ գրում էր. «Լենինին թվում է, թե ռուսական հեղափոխությունը հաղթանակող կլինի այն ժամանակ, երբ նա կսկսվի զինված ապստամբությամբ: Նրան թվում էր, որ մնացած բոլոր ճանապարհները հեղափոխական չեն, և եթե հեղափոխությունը ընթանա, կանգ առնելով ներկայացուցչական հիմնարկների վրա դի արդեն կնշանակի հեղափոխության պարտությունը»²:

Սա բնավ էլ չէր նշանակում, որ սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը չէր ընդունում հեղափոխական ուղին, և կոչ էր անում պայքարել միայն ռեֆորմների համար, այն էլ կադետական բուրժուազիայի ղեկավարության, իսկ «մեղադրանքի» համար կազմակերպությունը հետագայում բազմիցս ենթարկվել է անարդարացի քննադատության/ այլ նրանք գտնում էին, որ այդօրինակ մեծ հեղափոխության տակտիկան ու ստրատեգիան պետք է լինեն նկուն, բազմաբնույթ, նրանք պետք է ճիշտ տեղաբաշխել քաղաքական ուժերը ու ռեալ գնահատել նրանց հնարավորությունները կոնկրետ պատմական պահին, մեծ պայքարի ճանապարհին անհրաժեշտության դեպքում չխուսափել նույնիսկ հակառակորդի կողմից կատարված զիջումներից, որոնք վերջնարդյունքում կարող են ծառայեցնել հեղափոխության շահերին: Դրա ապացույցները տվեց հեղափոխության զարգացման ընթացքը: Երբ ցարիզմը տեսավ, որ «Մանիֆեստ»-ը

չկարողացավ արմատական բեկումն մտցնել հեղափոխության ընթացքի մեջ և կործանման վտանգը մնում էր, նա գնաց մի նոր խոշոր զիջման՝ ի դեմս Պետական Դումայի, որպես օրենսդրական, խորհրդակցական, ներկայացուցչական հիմնարկի: Սոցիալ-դեմոկրատական հայ կազմակերպությունը ճիշտ կողմնորոշվեց այս նոր երևույթի նկատմամբ: Կազմակերպության կետրոնական կոմիտեն իր «Պետական Դումա» շրջաբերականում, ուղղված բանվորներին, գրում էր. «Հեղափոխական պրոլետարիատի վճռական հարվածների տակ, ցարիզմը կործանվելով բոլոր իրավունքները հետագա գոյատևման համար, զրկվելով ներքին և արտաքին հիմքերից, քայքայվելով բարոյապես և ֆինանսապես, որպեսզի երկարաձգի իր գոյությունը, որի վախճանն անխուսափելի էր, հաղթանակած պրոլետարիատի ամրանալուց հետո որոշեց Պետական Դումայի տեսքով ինքնատիպ «նվեր» մատուցել:

1906թ. հրավիրվում է Ռուսաստանի բոլոր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների չորրորդ համագումարը, որ պետք է միասնական տակտիկական գիծ մշակվեր Դումայի նկատմամբ: Դա կազմակերպությունը ուշ է ստանում հրավիրագիրը, սակայն խորհրդատուական ավարտից հետո ծանոթանալով նրա ընդունած որոշումներին, հավանություն է տալիս նրանց և խնդրում է զետեղել իրենց ստորագրությունը այդ ծանուցման տակ³:

Սակայն քաղաքական իրադրության հետագա ընթացքը ստիպեց հեղափոխական ուժերին այլ տեսանկյունից քննության առնել ստեղծված իրավիճակը: Դա կազմակերպությունը բազմիցս անդրադառնալով Դումայի խնդրին, եկավ այն ճիշտ եզրակացության, որ մեխանիկական մեթոդներով կամ բոլորով չի կարելի հարված տալ ցարիզմի քաղաքականությանը, և եթե մասնակցություն չցուցաբերվի դումայի աշխատանքներին, ապա հնարավոր չի լինի պարզել նրա բուն էությունը: Դումայական տակտիկական պահանջում էր ավելի խելամիտ, կշռադատված մոտեցում: Եվ աստիճանաբար բացարձակ մերժման քաղաքականությունից անցում է կատարվում հակադիր գործելակերպի: 1906թ. նոյեմբերին տեղի ունեցավ կազմակերպության 13 անդամների խորհրդակցությունը կայանալից Պ. Դումայի պատգամավորների ընտրություններին մասնակցելու նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը մշակելու համար: Այստեղ մեկ անգամ ևս արձանագրվում է, որ սա ոչ թե կամովին զիջում է ցարի կողմից, այլ ելք է կառավարության համար իր համար ստեղծված անելանելի դրությունից դուրս գալու համար: Որ նա դիմել է հերթական ստոր ու խարդախ միջոցի, համոզվելու համար այն բանում. «Իբրև թե, այսուհետև ժողովրդի ձայնը պետք է լինի գերակշռողը» և նա չինքնվիկներին առաջ մղելով Դուման սարքեց..., բայց նա հիասթափվեց, երբ տեսավ, որ իր արվեստարար շարժումները չկարողացան ժողովրդի ներկայացուցիչներին կասեցնել Դումայում անդամ լինելուց: Կայացվում է որոշում անպայման մասնակցել դումայական ընտրություններին, փաստարկները հետևյալն էին.

1/ Զգնալով, կամ չմասնակցելով Պ. Դուման կանցնի զուտ չինքնվիկների ձեռքը, նրանք էլ իրենց նպատակներին հասնելու համար, տեղը ու տեղը կխեղդեն հակաբյուրոկրատական շարժումները:

¹ «Չայն», N3, 1907:

² «Չայն», N 3, 1907թ.:

³ Sbu նույն տեղում, ֆ. 8, գ. 29, ք. 1-2: "Совершение СДРАО об итогах межпартийного совещания с демократических партий и организаций о выработке единой тактики по отношению к Гос. Думе":

պատվիրակը Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության շարքերից էր, որը կարող էր մեծ դժգոհություն առաջ բերել ռուսական կառավարական շրջանակներում. դաշնակցականները ռուսական կառավարության կողմից ենթարկվել էին հալածանքների՝ մեղադրվելով հեղափոխականության և անջատողականության մեջ:

Պ.Նուբարի առաքելության հաջողության համար շատ էական էր, որ նա ոչ մի կապ կամ առնչություն չուներ Ռուսաստանի հետ: Հակառակ դեպքում դա կհարուցեր թուրքական և եվրոպական պետությունների կասկածները, թե եվրոպայում հայկական պատվիրակությունը ռեժենալու գաղափարը ներշնչվել էր Ռուսաստանի կողմից՝ այն իր շահերին ծառայեցնելու համար: Այս իրողությունը հենց նույն նկատառումով, ձեռնառու էր նաև ռուսական կառավարությանը:

Շնորհիվ իր քաղաքական չեզոքության, հայացքների չափավորության և ունեցած անառարկելի հեղինակության՝ Պ.Նուբարը կարողացավ իր շուրջը համախմբել հայ կուսակցական, քաղաքական, ազգային տարբեր շրջանակների ներկայացուցիչներին և միահամուռ ջանքերով աշխատել ի նպաստ թուրքահայոց խնդրի լուծման: Նման համերաշխությունն ու համախմբվածությունը, որը բացառիկ երևույթ էր հայ իրականության մեջ, միայն կարող էր հանդիսանալ գործի հաջողության գլխավոր գրավականը:

Պ.Նուբարի հեղինակության, իր ստանձնած առաքելության ամենահարմար թեկնածուն լինելու և այդ իմաստով նրա հետ կապվող հույսերի մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ նրա անունը եղել էր Թիֆլիսի Ազգային Բյուրոյի կազմած հարմարավոր անձերի անվանացուցակում, որոնք, իր կարծիքով, կարող էին լինել կաթողիկոսի պատվիրակներ եվրոպայում¹: Պ.Նուբարին եվրոպայում պատվիրակ նշանակելու խնդրանքով կաթողիկոսին դիմել էին նաև եգիպտահայ գաղութի ներկայացուցիչները²:

Նշված բոլոր արժանիքների կողքին Պ.Նուբարն ուներ միայն մեկ պակասություն: Թուրքահայ լինելով հանդերձ՝ նա ապրում էր իր հայրենիքից դուրս՝ կտրված արևմտահայ իրականությունից և գրեթե մոտիկից լավ ծանոթ չէր այնտեղ տիրող կացությանը: Այդ պակասը լրացնելու համար, իր ամբողջ գործունեության ընթացքում Պ.Նուբարն աշխույժ նամակագրական կապեր հաստատեց արևմտահայ գործիչների հետ, ծանոթացավ Թուրքահայաստանին վերաբերող փաստաթղթերին, վավերագրերին, ինչպես նաև իրեն շրջապատեց թուրքահայոց խնդրին գիտակ անձնավորություններով:

Պ.Նուբարի՝ որպես կաթողիկոսի պատվիրակի նշանակումը եվրոպայում, բացառիկ դրական արձագանք գտավ հայ ազգային շրջանակներում և մամուլում: Դաշնակցության հայտնի գործիչ Մ.Վարանդյանը, բարձր գնահատելով Պ.Նուբարի արժանիքները, նշում էր, որ «պատմական մոմենտը գտել է իր համապատասխան մարդուն և այդ մարդն է՝ Պողոս Նուբար Փաշան»³: «Կաթողիկոսը դրանից աւելի լաւ ընտրութիւն չէր կրնար ընել»,- գրում էր «Հնրակ» թերթը⁴: Իսկ «Կոչնակ» թերթը ընդգծում էր, որ «մեր ազգին համար մեծ

բարեբաղդութիւն մ'է որ Նուպար Փաշա կը նախագահէ այսօր Հայ ճակատագրին»⁵:

Հայկական բարենորոգումների հարցը եվրոպայում պաշտպանելու համար, զևորդ ե կաթողիկոսն՝ իր կողմից պատվիրակ նշանակելու փաստը, անհրաժեշտ համարեց տեղեկացնել ռուսական կառավարությանը: 1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին նա Մետրոպոլիտի Գլխավորությանը պատգամավորություն ուղարկեց Վերոնցով-Դաշկովի մոտ՝ նրան փոխանցելու իր՝ կայսր Նիկոլայ 2-ին ուղղած խնդրագիրն, ինչպես նաև իմանալու ռուսական կառավարության վերաբերմունքը թուրքահայոց խնդրի նկատմամբ: Հանդիպման ժամանակ պատգամավորները հայտնում են փոխարքային Պ.Նուբարի նշանակման մասին, նշելով, որ նա պետք է աշխատի եվրոպայում Ռուսաստանի նախածեռնությանը և վերահսկողությանը Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով խոստացված հայկական բարենորոգումներն իրականացնել տալու ուղղությամբ⁶: Իր հեթոթին Վերոնցով-Դաշկովն այս մասին գրում է արտգործնախարար Ս.Սազոնովին. «Ազգային ժողովի, Պատրիարքի և ամբողջ հայ ժողովրդի լիազորությանը կաթողիկոսը՝ Բալկանյան խնդիրները լուծելու համար հրավիրված կոնֆերանսում, հայկական բարենորոգումների հարցը պաշտպանելու առաքելությունը դրել է շատ հռչակավոր հայ գործիչ Պողոս Նուբարի վրա»⁷: Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման Ս.Մանդելշտամին Պ.Նուբարի առաքելության վերաբերյալ տեղեկություն տալիս է նաև Ազգային Վարչության անդամ Ոսկան Մարտիրոսյանը, ավելացնելով, որ այդ «հանդիսանում է Պետերբուրգում կաթողիկոսի անունից Մետրոպոլիտի կաթողիկոսի վարած բանակցությունների քննական արդյունքը»⁸:

Ռուսական կառավարության վերաբերմունքը Պ.Նուբարի առաքելությանը դրական էր: Հայերի բարենորոգումների իրականացման խնդրանքով եվրոպական տերություններին դիմելը, ձեռնառու էր Ռուսաստանին՝ ցույց տալու համար, որ, նախածեռնությունն այդ խնդրում իր ձեռքը վերցնելով, նա ոչ թե հետապնդում է իր շահերը, այլ ձգտում է հասնել արևմտահայության անտանելի կացության բարելավմանը: Բացի այդ ռուսական կառավարությունը դեմ չէր նաև հետազայում օգտագործել Պ.Նուբարի գործունեությունը՝ հայկական հարցում իր քաղաքականությունը տերությունների մոտ պաշտպանելու համար:

Կաթողիկոսական կոնդակը Պ.Նուբարը ստանում է 1912 թ. դեկտեմբերի 2-ին Փարիզում, ուր նա գտնվում էր ընտանիքով: Գիտակցելով հանդերձ իրեն ստանձնած առաքելության բարդությունն ու պատասխանատվությունը՝ նա տալիս է իր համաձայնությունը: Կ.Պոլսի նախկին պատրիարք Մ.Օրմանյանին ուղղած նամակում նա գրում էր. «Չվարանեցայ ընդունել այս ծանր պաշտօնը գոր կը նկատեն ի գլուխ հանելիք հայրենասիրական պարտականութիւն մը»⁹:

Սակայն Պ.Նուբարը ստանձնած առաքելությունը միայնակ չէր զլուխ բեռնելու: Նրան աջակցելու և հայկական հարցը ավելի պատշաճ ներկայացնելու համար ստեղծվելու էր պատվիրակություն նրա գլխավորությամբ՝ կազմված

¹ Ի ԳԱՄ Պատմության ինստիտուտ, Լեոյի անձնական արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 211, ք. 3:

² Վ Սալեզեան, Նամբուս վրայ /Յուշաբար/, Բարիզ, 1950, էջ 137:

³ «Յուսարբեր», Կահիրե, N 121, 1913:

⁴ «Յուշակ», Փարիզ, N 1, 1914:

⁵ «Կոչնակ», Նիւ Եոթը, N 17, 1913:

⁶ Գ Գ Պ Կ Պ Ա, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, ք. 41:

⁷ Գ Գ Պ Ա, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1172, ք. 6:

⁸ Ս. Երևոսյան, Հայկական հարցի արժարձումը 1912 թ., «Պատմա-բանասիրական լիսնդես», N 1, Երևան, 1992, էջ 201:

⁹ Ե. Օստան, Նշվ. աշխ., էջ 50:

աշխարհիկ և հոգևորական անձանցից: Վերջիններիս ընտրության իրավունքը կաթողիկոսը վերապահում է Պ.Նուբարին:

Հաշվի առնելով, որ առաջիկայում Լոնդոնում հրավիրվելու է խաղաղության կոնֆերանս՝ Պ.Նուբարն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում պատվիրակության անդամների ընտրությանը: Թեկնածուներ շատ կային, սակայն նրանցից պետք էր ընտրել լավագույն և այդ պաշտոնին համապատասխան անձնավորություններ: Հիմնական չափանիշը, որով Պ.Նուբարն առաջնորդվում էր թեկնածուներն ընտրելիս, այն էր, որ վերջիններս անպայման լինեին թուրքահայեր: Այս իմաստով Պ.Նուբարին խորհուրդ էր տվել նաև Ազգային Պատրիարքարանը: Սրա հիմնական նպատակն էր թուրքական կառավարությանը ցույց տալ, որ արևմտահայության կացության բարելավման վերաբերյալ դիմումները տերություններին արվում են թուրքահայ պատվիրակների կողմից և, որ ամենակարևորն էր, այդ դիմումներն ու ընդհանրապես պատվիրակության կազմության գաղափարը ոչ մի պետության և, հատկապես, Ռուսաստանի կողմից ներշնչված կամ հրահրված չէ: «Ազգային Պատվիրակությունը, հետագայում գրում էր Պ.Նուբարը, կազմվեց բացառապես օսմանյան հպատակներից՝ բացառելով Ռուսաստանի հայերին, որպեսզի մեկընդմիջտ փարատվի անջատողական քաղաքականության անեն կասկած»¹:

Որպես իրեն խորհրդական և աջակից, Պ.Նուբարն առաջին հերթին Փարիզ է հրավիրում Կ.Պոլսի նախկին պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանին: Պ.Նուբարի այս ընտրությունը պայմանավորված էր Մ.Օրմանյանի մեծ հեղինակությամբ, եվրոպայի, հատկապես Անգլիայի ղեկավար և մտավորական շրջանակների հետ ծանոթությամբ, թուրքահայոց խնդրի և նրանց կացության քաջատեղյակությամբ, ինչպես նաև Բ.Դռան հանդեպ ունեցած լոյս վերաբերմունքով: Բայց Մ.Օրմանյանին վիճակված չէր անդամակցել Պ.Նուբարի գլխավորությամբ կազմվելիք պատվիրակությանը: Դրա առաջին պատճառը նրա ամբաստանյալ դիրքն էր, քանի որ ազգի կողմից նա մեղադրվում էր իր պատրիարքության ընթացքում /1896-1908/ համիդյան ռեժիմին գործակցության, ուխտադրության և անձնական դիրքի չարաշահման մեջ: Բացի այդ Մ.Օրմանյանի մեկնումին դեմ էր Ազգային Պատրիարքարանը, որը գտնում էր, որ թուրքական կառավարության դժգոհությունն ու կասկածները չհարուցելու համար, Կ.Պոլսից ոչ ոք չպետք է մասնակցեր տերությունների ուղղված դիմումներին:

Մ.Օրմանյանի փոխարեն որպես պատվիրակության եկեղեցական անդամների թեկնածուներ էին դիտվում նաև Կ.Պոլսի Ապահովության Հանձնաժողովի նախագահ, նախկին պատրիարք Ե.Դուրյանը, կաթողիկոսի դիվանապետ Բագրատ Եպիսկոպոսը, կաթողիկոսի տեղապահ Հուսիկ արքեպիսկոպոսը, Մայր Աթոռի մատենադարանապետ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը²: Սակայն Ե.Դուրյանի եվրոպա մեկնելը կհարուցեր թուրքական կառավարության դժգոհությունը: Ինչ վերաբերում է մյուս թեկնածուներին, ապա նրանք նախ չէին տիրապետում ֆրանսերեն լեզվին, որի իմացությունը շատ անհրաժեշտ էր եվրոպայում գործելու համար, և բացի այդ նրանք բոլորն էլ ռուսահայեր էին, որոնց նշանակումը, ինչպես նշվեց, համարվել էր աննպատակահարմար: Պատվիրակության և եկեղեցական անդամի պաշտոնը ստանձնելու հրավերներ եղան նաև Վիեննայի

Մխիթարյան Միաբանության արքահայրեր Գ.Մեճկիշյանին և Գովրիկյանին¹: Սակայն ի վերջո ընտրությունը կանգ առավ Եվրոպայի Հայոց Առաջնորդ Գևորգ Եպիսկոպոս Ութուջյանի վրա:

Իր նշանակումից անմիջապես հետո, Պ.Նուբարը դիմեց նաև ՀԲԸ Միության փոխ-նախագահ Յաղուբ Արթին փաշային՝ հրավիրելով անդամակցել իր գլխավորած պատվիրակությանը: Վերջինս սիրով ընդունում է այս հրավերը: Որպես պատվիրակության աշխարհիկ անդամների թեկնածուներ ընտրվեցին նաև Մինաս Չերազը և Հարություն Մոստիշյանը: Հ.Առաքելյանի, Ա.Հարությունյանի և Լորիս-Մելիքովի թեկնածությունները չընդունվեցին՝ ռուսահպատակներ լինելու պատճառով:

Պ.Նուբարի՝ Պատվիրակության անդամների ընտրության հիմնական չափանիշներն էին, բացի թուրքահայ լինելուց, նաև՝ ազգասիրությունը, քաջատեղյակությունը թուրքահայոց խնդրին, ինչպես նաև եվրոպական ղեկավար շրջանակներում ունեցած ծանոթություններն ու կապերը: Հաշվի առնելով, որ խաղաղության կոնֆերանսը գումարվելու էր Լոնդոնում Պ.Նուբարը կարևորում էր, որպեսզի այդ կապերն ու ծանոթությունները հատկապես լինեին անգլիական ղեկավար շրջանակներում: Այսպես, Հ.Մոստիշյանն ու Գ.Ութուջյանն անգլիաբնակ էին, ապրում էին համապատասխանաբար Լոնդոնում ու Մանչեստրում և ունեին բազմաթիվ ծանոթ պետական գործիչներ և պառլամենտի անդամներ, իսկ Յաղուբ Արթին փաշային գիտեին Անգլիայի քաղաքական և հատկապես գիտական և մտավորական շրջանակներում:

Իր կողմից ընտրված պատվիրակության անդամների անվանացուցակը Պ.Նուբարը 1913 թ. հունվարի 1-ին հեռագրում է կաթողիկոսին՝ հաստատման համար: Կաթողիկոսը հունվարի 2-ի պատասխան հեռագրում հաստատում է ընտրությունը, իսկ հունվարի 4-ին Փարիզ է ուղարկում Պ.Նուբարի պատվիրակության անդամների՝ Յաղուբ Արթին փաշայի, Գ.Ութուջյանի, Հ.Մոստիշյանի և Մ.Չերազի պատգամավորներ նշանակվելու մասին կոնդակները:

1913 թ. հունվարի 13-ին Պ.Նուբարի հրավերով Ազգային Պատվիրակության ընդհանուր քարտոզարի պաշտոնը ստանձնում է ՀԲԸ Միության Կենտրոնական Վարչական Ժողովի առենադաիր Վահան Մալեգյանը:

Ազգային Պատվիրակության եվրոպական տարբեր երկրների հայկական գաղութների և հայասիրական կոմիտեների հետ կապեր հաստատելու և նրանց գործունեության ուղղության միասնությունն ապահովելու համար 1913 թ. հունվարի 14-ին Պ.Նուբարի գլխավորությամբ կազմվում է հատուկ Բյուրո, որի անդամներ են դառնում Վ.Մալեգյանը, Հ.Առաքելյանը, Ա.Չոպանյանը, Պ. Եսմերյանը, Հ.Թնկյանը, Ս.Ավաճյանը²:

1913 թ. հունվարի 27-ին Պ.Նուբարի ստորագրությամբ հրապարակվում է Ազգային Պատվիրակության շրջաբերականը, որտեղ պարզաբանվում էր վերջինիս պաշտոնի էությունը, այն է՝ «եվրոպական պետություններից պահանջել այն քարտեզորդականների իրագործումը, որոնք Բ.Դուրը հանձն առած էր գործադրել Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով»³:

¹ Դ Գրականության և Արվեստի Թանգարան, Վ.Մալեգյանի ֆ., գ. 742, ք. 1:

² Դ Գ Կ Դ Ա, ֆ. 57, ց. 5, գ. 20, ք. 13:

¹ Վ.Մալեգյան, նշվ. աշխ., էջ 313:

² Դ Գ Ա Ա, Վ.Մալեգյանի ֆ., գ. 714:

³ Դ Գ Ա Ա, Վ.Մալեգյանի ֆ., գ. 738:

Կազմակերպչական բնույթի աշխատանքներն ավարտելուց հետո՝ Ազգային Պատվիրակությունը՝ առանց ավելորդ ժամանակ կորցնելու, անցնում է իր ստանձնած առաքելության կատարմանը:

Սակայն Պ.Լուբարի գլխավորած պատվիրակությունը չմասնակցեց Լոնդոնի կոնֆերանսին, քանի որ այն հրավիրված էր կարգավորելու միայն բալկանյան խնդիրները: Ուստի ստեղծված պայմաններում Ազգային Պատվիրակության գործունեությունը հիմնականում ուղղվեց եվրոպական հասարակական կարծիքի և ղեկավար շրջանակների վերաբերմունքը թուրքահայոց խնդրին ի նպաստ դարձնելուն:

ՄԱՐԻԱՄ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՒՐԱԳՐ ԵՎ ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐԱԳՈՒՄՆԵՐԸ (1912-1914 թթ.)

Հայկական բարենորոգումների խնդիրը, որ ամրագրվել էր 1878թ. Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով և ենթադրում էր Օսմանյան կայսրության պարտավորվածությունը՝ հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումներ իրականացնել, հայերի անվտանգությունն ապահովել և իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին պարբերաբար տեղեկացնել կոնգրեսի մասնակից տերություններին, այդպես էլ մնաց թղթի վրա: Սակայն հայ հասարակական միտքը չէր դադարում հավատալ բարենորոգումների իրագործման հնարավորությանը: Իսկ տեղավ մեկ մի շրջան՝ 20-րդ դարակազմի 10-ական թվականները, երբ բարենորոգումների գործադրման պահանջը հայ ազգի համար օրհասական պահի հրամայական էր:

Համիդյան բռնատիրությանը փոխարինած երիտթուրքերի սահմանադրական հռչակված վարչակարգի պայմաններում հայերը շարունակվում էին ենթարկվել տեղահանությունների, կոտորածների ու բալանի: Երիտթուրքական իշխանությունների բարեփոխման ու խոհեմությանն ապավինելն այլևս անիմաստ էր, և ազգային ու քաղաքական գործիչները հայկական հարցի լուծումը կապում էին երրորդ ուժի միջամտության ու աջակցության հետ:

Այդ գործիչների թվում էր նաև Գրիգոր Զոհրապը, որը Արշակ Զոպանյանի վկայությամբ՝ «ինքնաբեր ու կարևոր աշխատակցություն մը բերավ այդ գործին»²:

Այս անգամ հայերի քաղաքական հայացքն ուղղված էր դեպի Ռուսաստան:

Զոհրապը հայ-ռուսական բարեկամական հարաբերությունների կողմնակիցն էր ու պաշտպանը: Նրա խորին համոզմամբ՝ հայկական քաղաքականության անկյունաքարը «ռուսական պաշտպանությունը» պետք է լիներ: Այսպես է հիմնավորում իր տեսակետը. «Մեր գլխավոր հենարանը հայկական հարցում Ռուսաստանն է՝ հարևանության իրավունքով և շահագրգռվածության աստիճանով... Խորավային բաց ծով դուրս գալու առաջխաղացման ճանապարհին

² «Անտիխոս», Փարիզ, 1930, ր.3, էջ 8:

Ռուսաստանի միակ բարեկամը, առավել հուսալի պատվարը հայերն են»³: Զոհրապի խոսքերը ոչ միայն խորիմաստ են, այլև խիստ արդիական:

Սակայն հայտնի է, որ այդ շրջանում Պոլսում ոչ բոլորն էին ցարական Ռուսաստանի համակիրները: Ռուսաստանն էլ իր հերթին առանձնապես հետաքրքրություն չէր ցուցաբերում դեպի արևմտահայերի ճակատագիրը:

Զոհրապը մտերիմ կապեր ունենալով Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանատան հետ՝ ջանաց շահել վերջինիս շահագրգռվածությունը հայկական հարցում և դրական վերաբերմունքը արևմտահայերի նկատմամբ: Իսկ ցարիզմի դեմ ըմբոստ իր հայրենակիցներին բացատրում էր Ռուսաստանի հետ բարիդրացիական կապերի անհրաժեշտությունը:

Օրագրություններից մեկում (10 հունվարի, 1914թ.) նշում է. «Այդ միջոցին դաշնակցականները ատելի ցարին դեմ կմղեին իրենց սաստիկ պայքարը: Իմ խրատներս չէին արգելել զանոնք, բայց կսկսեին արդեն մտածել»⁴:

Զոհրապը մեծ հույսեր էր կապում «դրացի և քրիստոնյա հզոր պետության» հետ, քանի որ համոզված էր. «հայությունը բնաշինք ըլլալե ուրիշ ապագա-չի կրնար ունենալ թուրք կառավարության մը տակ»:

Կ. Պոլսում 1909-1912թթ. Ռուսաստանի դեսպան Ն. Չարիկովին նա բազմաթիվ դիմումներ է անում «բառնալու համար թյուրիմացությունները ու կասկածնին հայ ժողովուրդին և ռուս կառավարության և ժողովուրդին միջև»: Այս, «individual (անձնական-Մ. Գ.) պատասխանատվություն ստանձնելով»՝ Զոհրապը դեսպանին համոզում է «այն աստիճան, որ ան ալ ռուս շրջանակները, մեծ ու փոքր, համոզե և մեզի դարձնե զանոնք»⁵:

Հայտնի է, որ բարենորոգումների շուրջ տարվող բանակցությունները սկզբնապես չեն եղել պաշտոնական բնույթի, և ինչպես Զոհրապը, այնպես էլ հայ մյուս գործիչները ստիպված էին աշխատանքներ տանել թուրքական իշխանություններից գաղտնի՝ ապահովության համար:

Օգտագործելով անձնական կապերը և շփումները՝ Զոհրապը գործում էր թե՛ «անձնական պատասխանատվությամբ», և՛ թե՛ հանդես գալիս որպես Պատրիարքարանի լիազոր ներկայացուցիչը բանակցային ողջ գործընթացում: Նրա անվան. հետ է կապվում հայկական կողմի բազմաթիվ փաստաթղթերի խմբագրումը, իսկ երբեմն էլ ուղղակի կազմումը, պաշտոնական նամակների պատրաստումը:

Երբ բարենորոգումների գործադրման հայկական պահանջը պաշտոնական բնույթ ստացավ, Զոհրապը ակամայից ստանձնեց վստահելի միջնորդի դեր՝ մի կողմից՝ պաշտոնական թուրքիայի և Պատրիարքարանի ու Ազգային վարչության, մյուս կողմից՝ վերջինիս և երրորդ ուժը ներկայացնող Պոլսի ռուսական դեսպանատան միջև:

1912թ. հոկտեմբերի 2-ին կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն դիմում է ռուսական ցարին՝ խնդրելով աջակցել Արևմտահայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու⁶:

³ Զ. Կիրակոսյան, «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը», Ե., 1967, էջ 82:

⁴ «Պատմա-բանասիրական հանդես» (ՊԲՀ), եր., 1990, էջ 216:

⁵ Նույն տեղում, էջ 204:

⁶ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 6, եր., էջ 170-171:

Հայտնի է, որ թուրքական կառավարությունը միտումնավոր կերպով կեղծում էր վիճակագրությունը՝ հաստատելու համար, որ հայերը միայն աննշան փոքրամասնություն են կազմում և անհիմաստ է հատուկ նրանց հաճար բարեփոխումներ անցկացնել:

Հայերի թվաքանակի մասին Պատրիարքարանի ներկայացրած տվյալների և Սեբաստիան և Բարենորոգումների ծրագրում ընդգրկելու առիթով ռուսական դեսպան Մ. Գիրսն իր տարակուսանքն է հայտնում Ձոհրապին: Վերջինս հավաստում է, որ « Թուրքիայի ազգաբնակչության մասնավորապես հայերի, վերաբերյալ բոլոր տվյալները վստահության արժանի չեն»: Իսկ որոշ ժամանակ անց տեղեկացնում է, որ ձեռնարկել է հայաբնակ վեց նահանգների «տնտեսական և մտավոր վիճակագրության» պատրաստումը¹⁵:

Լույս է տեսնում «Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական և ազգագրական տեսակետից և հայերի դրությունը» ֆրանսերեն ուսումնասիրությունը, որը հերքում է թուրքերի առարկությունը այն պատճառաբանությամբ, թե հայերը նահանգում փոքրամասնություն են կազմում: Եւ խնդիրը ներկայացնում է կրկնակի տեսանկյունով. «Որևէ ժողովրդի կարևորությունը չափվում է ոչ միայն թվաքանակով, այլ նաև, և հատկապես՝ տնտեսական հզորությամբ, մշակույթի մակարդակով»¹⁶: Տեղեկագիրն ուղարկվում է դեսպանատներին, հայկական կոմիտեներին, թերթերի խմբագրություններին:

Հայկական հարցին միջազգային հանրությանը ծանոթացնելու նպատակով Ձոհրապը Փարիզում Մարսել Լեար կեղծամվամբ, տպագրում է «Հայկական հարցը փաստաթղթերուն լույսին տակ» ֆրանսերեն գրքույկը¹⁷: Նրանում հանգամանորեն ներկայացված էր Հայկական հարցի նախապատմությունը, պատճառները՝ թե ինչու թուրք կառավարությունը ի վիճակի չէ բարենորոգումներ իրագործել: Հեղինակը նաև առաջադրում էր խնդրի լուծման ճանապարհը՝ «Եվրոպացի նահանգապետ մը, հայերի մասնակցությունը հանրային պաշտոններու, ապակենտրոնացում»: Հայկական խնդրի լուծման գրքում մատնանշված եղանակները համահունչ էին Բարենորոգումների այն ծրագրի կետերին, որը Ռուսական դեսպանատան ջանքերով հաստատվեց 1914թ. հունվարի 26-ին¹⁸:

Այդ օրը Պոլսում ռուսական դեսպանատան խորհրդական Կոնստանտին Գուլկևիչը և Թուրքիայի վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան ստորագրում են հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագիրը:

Ձոհրապը համաձայնագրի առիթով իր գոհունակությունն է հայտնում Ա. Չոպանյանին. « Վեց ամսե վեր առաջին անգամ ըլլալով ուրախ եմ »¹⁹:

1914թ. մայիսի է10-ին ներքին գործերի նախարար Թալեաթը Բարենորոգումների ընդհանուր քննիչներ Հոֆի և Վեստենենկի հետ կնքում է համաձայնագիր: Քննիչները պատրաստվում են մեկնել իրենց նշանակման վայրերը²⁰:

¹⁵ Ա. Շարուրյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 386:

¹⁶ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 1991, ք. 1, էջ 117:

¹⁷ Գր. Ձոհրապ, «Հայկական հարցը փաստաթղթերուն լույսին տակ», Պեյրուք, 1957, էջ 27:

¹⁸ Ջ. Կիրակոսյան, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերուն», Ե., 1972, էջ 339-341:

¹⁹ «Անահիտ», Փարիզ, 1930, ք. 3, էջ 12:

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, էջ 534:

«Ոգևորությունն այնքան մեծ էր և վարակիչ էր, - գրում է ակնմատեսը, - որ Ձոհրապն իսկ ցանկություն հայտնեց ընկերանալ քննիչներուն»²¹:

Սակայն այդ ոգևորությունը երկար չտևեց, քանի որ 1914 թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Հայկական Բարենորոգումների ծրագիրը կատարվեց նախապատրաստական ծանր աշխատանքների բարեհաջող ավարտի և հաստատման փուլում: 20-րդ դարի սկզբին արևմտահայերի համար ստեղծված բացառիկ հայանպաստ պայմանները, որ տևեցին մի կարճ ժամանակահատված, ոգևորեցին հայ գործիչներին, մղեցին ինքնամոռաց նվիրվել հայկական խնդրի լուծման դժվարին գործին:

1914թ. ռուս-թուրքական պայմանագրի հաստատումից հետո նրանցից ոչ մեկը չէր կարող պատկերացնել, որ վերահաս պատերազմը ոչ միայն այնքան պասված բարենորոգումների ծրագրի իրագործումը անհնարին կդարձներ, այլև կհանգեցներ արևմտահայության բնաջնջման ծրագրի գործադրությանը երիտթուրքերի կողմից, և իրենցից շատերը դառնալու են հայ դատի նահատակներ: Դատ, սկզբում որի դատապաշտպանը, ապա զոհը դարձավ ժամանակի մեծանուն գրող, հրապարակախոս, հայտնի փաստաբան, ազգային, հասարակական-քաղաքական գործիչ Գրիգոր Ձոհրապը, որի այդ շրջանի գործունեությանը, գաղափարներին ծանոթանալը շատ հետաքրքիր է, կարևոր ու նաև ուսանելի:

ԼՈՒԻՍԵ ԱՄԻԶՆԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԺԱՂԱՔԻ ԹԱԳԵՐԻ ԵՎ ՓՈԳՈՑՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՉԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տեղանունների անվանաբանության հարցը վերջին շրջանում ավելի ու ավելի հաճախակի է հայտնվում հայ ազգագրագետների, աշխարհագետների, հնագետների, պատմաբանների ու լեզվաբանների ուշադրության կենտրոնում, որն առաջին հերթին պայմանավորված է բնակավայրի, դրա թաղերի ու փողոցների աշխարհագրական վայրերի համակողմանի ուսումնասիրության անհրաժեշտությամբ: Յուրաքանչյուր գիտություն տեղանունների անվանաբանության խնդրին անվանաբանությունը լուծում է իր հետաքրքրության տեսանկյունից: Ազգագրական առումով անվանաբանությունը լուծում է մի շարք կարևոր խնդիրներ՝ կոնկրետ եթնիկական ընդհանրությունների տիպաբանության կենցաղամշակութային առանձնահատկությունների բացահայտման, էթնոժողովրդագրական տեղաշարժերի, ինչպես և սոցիալ-քաղաքական կյանքի բազմապիսի հիմնահարցեր:

Տեղանունների անվանաբանության մեջ առանձնակի տեղ ունի բնակավայրերի, մասնավորապես քաղաքների թաղերի ու փողոցների հետազոտության խնդիրը: Ուշ միջնադարյան ժամանակաշրջանի հայկական քաղաքների անվանաբանության հիմնահարցը՝ ստեղծված սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական

²¹ «Անմ», 1934, էջ 78:

ճանրագույն պայմանների հետևանքով, առանձնանում է ինքնատիպ գծերով: Կրանցից առավել հատկանշականն օտար տիրապետությունների բացասական ազդեցությունն է և ռազմաավատատիրական համակարգի առկայությունը: Պատահական չէ, որ ինչպես պարսկական, այնպես էլ դրան մախորդած օտար տիրապետության պայմաններում, առանց այն էլ սակավաթիվ քաղաքները կորցնում էին իրենց ազգային ինքնատիպ գծերը, տեղանունների ազգային ավանդական անվանումները: Այնպես որ, համաշխարհային գիտության մեջ քաղաքների տեղանունների ուսումնասիրության չափորոշիչներն այս դեպքում կարող են ոչ միայն տիպական չլինել, այլև դառնալ անգործածելի, որի պատճառով հաճախ հարկ է լինում դիմել հետազոտության այլ եղանակների: Այդ հանգամանքը նկատելի է հատկապես երևան քաղաքի համար՝ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

Հայտնի է, որ բիայնական ժամանակաշրջանում էրբունի քաղաք-ամրոցի հիմնադրման վերաբերյալ սեպագիր արձանագրություններից հետո երևանի մասին գրավոր հիշատակությունները կցկտուր են և նույնիսկ առանձին դարաշրջաններ շարունակում են մնալ իբրև երևանի պատմության սպիտակ էջեր, հանգամանք, որ հուշում է այդ ժամանակահատվածներում, երևանի եթ ոչ իբրև բնակավայրի չգոյությունը, ապա հաստատապես գյուղական բնակավայր լինելու իրողությունը:

Երևանի որպես Արևելյան Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոնի մասին կարելի է խոսել միայն XV դ., երբ այն սկսեց վերելք ապրել կարակոյունլու ցեղերի առաջնորդ Ջվանշիրի իշխանության օրոք: Ստացվեց այնպես, որ երբեմնի հիմնվուրց հայկական քաղաքը, թեև այդ ժամանակահատվածում ևս լինելով գերազանցապես հայաբնակ, իր քաղաքային կենցաղի մեջ ձեռք բերեց օտար տարրեր, որն արտահայտություն գտավ թաղերի, ավելի ուշ՝ փողոցների անվանակոչման մեջ:

Երևանի տեղանունների մասին առաջին կանոնավոր հիշատակությունները թերևս վերաբերում են XVI-XVII դդ.: Քաղաքի թաղերի, առավել ևս փողոցների անունների գործածությունն սկսվում է այդ ժամանակաշրջանում: Այդ հանգամանքը պայմանավորված է ընդհանրապես քաղաքային կյանքի աշխուժացմամբ, երևանի պարագայում՝ Արևելյան Հայաստանի ամենաազդեցիկ վարչական միավորի համանուն խանության քաղաքական, վարչատնտեսական կենտրոնի վերածմամբ:

Երևանի կանոնավոր փողոցների մասին պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում (XVI դ.-XIX դ. սկիզբ/ խոսելը դեռ վաղ է: Սակայն թաղերի հարցում հետզհետե նկատվում է որոշակիություն: Թուրք պատմագիր Իբրահիմ Ֆելեկին խոսելով XVI դ. 80-ական թթ. պարսկա-թուրքական պատերազմների ժամանակ, նկարագրում է Ջաֆեր Փաշայի կողմից երևանի ավերումը և երևանցիներին անդրադառնում քաղաքի նկարագրությանը: Հիշատակվում են բերրի, ոսկեգոծ և գեղեցիկ կառուցված պալատները, գեղազարդ և ոսկեփայլ երանգներն ու ծածկերը:

Չրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն /1655թ./ նկարագրում է երևան բազմաթիվ ու բերրի, ևս կազմել է դրա հատակագիծը, որի վրա նշված են քաղաքը և ամրոցը /բերդը/, քրիստոնյա հայերի թաղը, Երկերեսանի կոչվող եկեղեցին,

Նույն տեղանունն ապրումները Նարտանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին էլ է երևան, 1961, էջ 46-47.

ժողովարանը, Ջանգու գետը, Քարե կամուրջը, քարավանների մեծ ճանապարհը, Ամրոցը, որ շինել է Շահ-Սեֆիդը, գետակը, որ բխում է լեռներից, Մեծ Հրապարակը, Թավրիզի և Թիֆլիսի ճանապարհները: Այս հատակագծում չկան կոնկրետ թաղերի անվանումները: Պետք է ենթադրել, որ դրանք ունեցել են անուններ, սակայն Տավերնիեն ձեռնպահ է մնացել դրանց կոնկրետ հիշատակումներից: Հատակագծից երևում է, որ ասվածը վերաբերում է արդեն գոյություն ունեցող Կոնդ և Շահար թաղերին: Ավելի հստակ ու ճիշտ է ներկայացնում երևանը Ֆրանսիացի մեկ այլ ուղեգիր՝ Շարդենը /1673/: Նա ևս մանրամասն նկարագրում է թերըը, եկեղեցիները, գետերը, այգիները, հրապարակները, սակայն չի անդրադառնում թաղերի անվանումներին: Հայ պատմիչներ Աբրահամ Երևանցու, Աբրահամ Կրետացու, Սիմեոն Երևանցու և այլոց հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ թեև թաղերը պաշտոնական անուններ չեն ունեցել, սակայն քաղաքի տարբեր նշանավոր տնտեսական, վարչական, հոգևոր կառույցների, շենքերի, հրապարակների, արհեստավորական շարքերի անուններից հաճախ շրջակա տարածքները ընկալվել են որպես առանձին թաղեր. այսպես, Մեղրանի /հրապարակ/, Ղանթարի /Երևանի մեծ կշեռք/, եկեղեցու, Դանդիների (դարբինների) անուններով հաճախ բնակչությունն անվանել է ամբողջ թաղեր: Նույն սկզբունքով, ավելի ուշ՝ XIX դ. առաջացել են փողոցների անունները:

Ազնադրյուրների տեղեկությունների համադրությունից պարզվում է, որ 30 կմ շրջագիծ ունեցող այգեշատ երևանը բաժանվել է երեք խոշոր մասի՝ մահալի, որոնք փաստորեն ինքնուրույն ընդարձակ թաղեր էին՝ Հին քաղաքը, Կոնդը, Քարհանքը: Վերջիններս իրենց հերթին կազմված են եղել առանձին ենթաթաղերից: Հին քաղաքը կամ պարզապես քաղաքը, պարսկական տիրապետության շրջափուլում կոչվել է Շահար /պարսկերեն՝ քաղաք/: Այն գրավել է քաղաքի հյուսիս-արևելյան մասը /ներկայիս «Մոսկվա» կինոթատրոնի շենքի շրջակայքը/ և քաղաքի ամենաբարեկարգ թաղն է եղել: Կոնդը երևանի ամենահին և հայաբնակ թաղերից էր՝ միաժամանակ հանդիսանալով դրա պատմական կորիզը: «Կոնդ» անվանումը տիպական է այն առումով, որ հասարակ անունը դառնում է հատուկ տեղանուն: Այն գրավում է քաղաքի արևմտյան բարձրադիր մասը և այդ անունը էլ ստացել է իր բարձր դիրքի պատճառով:

«Կոնդ» բառը հայերեն նշանակում է ներկայանձիգ կամ բոլորակ բլուր: Պարսիկներն այն թարգմանեցին և վերանվանեցին «Թափարաշ»: Ըստ Հովի. Շահխաթունյանցի, «Թաղ քաղաքիս է Կոնդ անուննեալն, գոր այլազգիք կոչեն Թեփեպաշի»: ² Հիմնական բնակիչները հայերն են եղել: Այստեղ հետաքրքրում բնակչություն հաստատեց 100 տուն հայ բոշա: Կոնդում էին ապրում նաև Մեխրե-Աղամալյանները, որոնք պարսկական տիրապետության շրջանում ստացան ազնվականական տիտղոս:

Երրորդ թաղը կոչվել է Քարհանք, որը գտնվել է քաղաքի հարավ-արևելյան մասում: XVII դ. սկզբներին այստեղ բնակչություն են հաստատում պարսկական արշավանքներից ճողոպրած մեծ թվով մախիջևանցի բուրքեր: Այսինքն՝ թաղը հիմնականում մահմեդականացած էր: Այստեղ կային երկարով հարուստ աղբյուրներ, որից էլ կոչվել է թաղի անունը՝ Դանիր-Բուլաղ՝ երկաթաղբյուր:

² Տես Հովի. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն կլարաւալ, հ. 2, Էջմիածին, 1842, էջ 146:

ազգագրական տարբեր մարզերի, քաղաքների անվանումներով՝ Սպահանցոց, Ղարաբաղցոց թաղ և այլն:

6. Թաղերի ու փողոցների անվանումների առաջացման մյուս կարևոր եղանակը քաղաքային կյանքի կենցաղային, հասարակական կարևոր վայրերի անունների ընդօրինակումն ու ընդհանրացումն էր. Սեյդան /Բրապարակ/, Ղանթար /շուկա/, Բաղնիք և այլն:

7. Երևանի անվանաբանության հետ առնչվող այս առանձնահատկությունները պահպանվեցին նաև XIX դ. առաջին կեսին և սկսեցին էական փոփոխություններ կրել միայն դարի երկրորդ կեսից՝ ռուսական վարչաքաղաքական համակարգի հաստատմամբ:

ՄԱՆՈՒԿ ՍՏՔԱՆՅԱՆ

ՍՈՅԻԱԼ-ԳԵՄՈՒԿՐԱՏ ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆ ԼՈՍԱԶԻԻ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԵՒՆՕՐՅԱԿԻԵ

Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում և ազգային քաղաքականության մեջ դրական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Ընդհակառակը, էլ ավելի վատթարացավ երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ծայրահեղորեն սրվեցին ազգամիջյան հարաբերությունները:

Ստղծված պայմաններում հնչակյան կուսակցությունը որոշակի փոփոխության ենթարկեց իր ծրագրային դրույթներն ու խնդիրները: Կուսակցությունն այդ ժամանակահատվածում նպատակահարմար համարեց հայկական անկախ պետություն ստեղծելու ծրագրային պահանջի փոխարեն բավարարվել ինքնավար Հայաստան ստեղծելու պահանջով: Հասկանալի է, որ ծրագրային այդ փոփոխությունները ամենակին չէին կարող ազդել երիտթուրքերի՝ հնչակյանների հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի վրա, ընդհանրապես փոխել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նկատմամբ իրենց դիրքը: Նրանք շարունակեցին հայա-հալած գործողությունները, որոնք այս անգամ հատկապես ցայտուն դրսևորվեցին նրանց կազմակերպած Ադանայի հայկական սարսափելի կոտորածների ժամանակ:

Հայտնի արևելագետ եռնեստ Վերների բնութագրմամբ Ադանայի հայության նկատմամբ իրագործված կոտորածները, որոնց զոհ գնաց ավելի քան երեսուներեց հազար հայ «հանդիսացավ զլխավոր փորձ՝ ամբողջ արևմտահայության ցեղասպանության իրագործման համար»¹: Երիտթուրքերի իշխանության տարիներին հնչակյան գործիչների՝ Ստեփան Սապահ-Գուլյանի, Համբարձում Պոյաճյանի /Մեծն Մուրատ/ մասնանշած՝ արևմտահայությանը և Թուրքիայում բնակվող մյուս ոչ թուրք ժողովուրդներին վերաբերող կենսական խնդիրները ոչ միայն մնացին չլուծված, այլև նրանց վիճակը գնալով ավելի ու ավելի վատթարացավ:

¹ Werner E. Die Armenierquell 1915/1916-ein armenisches Greuelmarchen?, (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft), XXI Jahrgang, 1973, Heft 2, Berlin, S 29.

1911 թվականի սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 9-ը Սալոնիկում տեղի ունեցավ «Իթթիհաթ վե թերաքքի» /«Միություն և առաջադիմություն»/ կուսակցության չորրորդ համագումարը, որին մասնակցում էին երիտթուրքական գրեթե բոլոր ակտիվ գործիչները՝ ենվերը, Թալեթը, Հալիլը, Սաղըքը, Նազըմը, Հիա Գյոք Ալպը և այլք: Համագումարը, ղեկավարվելով պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ, հատկապես Նազըմի և Թալեթի պնդմամբ առաջ քաշեց կայսրության հպատակ ժողովուրդներին ծուլելու, թուրքացնելու խնդիրը:

Յո.Լեփսիուսը մեջբերում է կատարում Սալոնիկի համագումարի ընդունած որոշումից հետևյալ հատվածը. «Վաղ թե ուշ թուրքական տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդները պետք է թուրքացվեն, սակայն արագացման համար դա անհրաժեշտ է իրագործել զենքի միջոցով... Կայսրության մյուս ազգությունները արժանի չեն ուշադրության... նրանք կարող են պահպանել իրենց կրոնը, բայց ոչ իրենց լեզուն: Թուրքական լեզվի պարտադիր լինելը՝ կարևոր միջոց է թուրք ազգի մեջ ծուլելու համար»²:

Հանգամանորեն վերլուծելով երիտթուրքերի քաղաքականությունն ու գործողությունները արևմտահայության նկատմամբ, Յո.Լեփսիուսը գրում է, որ Սալոնիկում ընդունված ծրագրով «հայ զինվորական ծառայողները պետք է ասիտանազոկվեին, իսկ հայ մտավորականների նկատմամբ պետք է կիրառվեին հալածանքներ»³:

Կարևոր է այն հարցը, թե այդ ժամանակ ինչ դիրքորոշումներ ունեին հնչակյանները և հայ քաղաքական մյուս կուսակցությունները իթթիհաթական վարչակարգի նկատմամբ:

1907 թվականի դեկտեմբերի 27-29-ը Փարիզում տեղի ունեցած Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համագումարում հիմք դրվեց երիտթուրքերի ու դաշնակցության դաշինքին, որը պահպանվեց մինչև 1913 թվականը: Սահմանադիր-համկավար և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունները ևս աջակցում էին երիտթուրքերին: Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը 1908-ի սեպտեմբերի 12-ին հրապարակած իր պաշտոնական հայտարարության մեջ համերաշխության և համագործակցության ջերմ ցանկություններ էր արտահայտում իթթիհաթականների նկատմամբ: Հայտարարության մեջ գրված էր, որ իթթիհաթականները «դեռ երեկ հրեշավոր բռնակալության մը դեմ արհաբար մաքառեցան ու այսօր ազատության անհողողոդ ախտանը մնալ կշարունակեն անխտրական զնահատելի ոգով»⁴: Այդ հայտարարության մեջ իթթիհաթականների կողմից իրագործված հեղաշրջումը Վերակազմյալների կողմից բնութագրվում էր, որպես «համերաշխ ու հավաքական շարժում, Վերակազմյալները երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո հրաժարվեցին Հայաստանի ազատագրության գաղափարից և կանգնեցին Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանման դիրքերում: Փաստաթղթում ընդգծված էր, որ «Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցություն»

¹ Shu Gyro-Kryzhin B. История революции в Турши. М., 1973, с. 200.

² Lepsius J., Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei. Tempelverlag in Potsdam, 1916, S. 220.

³ Lepsius, Deutschland and Armenien 1914-1918.

⁴ Samuilid diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. XVII.

⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, Ֆ.282, գ.1, գ.2, ք. 1:

ըն որևէ անջատողական ձգտում և նպատակ չունի»¹: Այսպիսով, վերակազմալուծումները հանդես էին գալիս արևմտահայերի «կրոնական և կրթական առանձնաշնորհունները»² պաշտպանելու օգտին:

Փաստորեն հայ քաղաքական կուսակցություններից միայն ՀՅԿ-ն Կուսակցությունը սկզբունքորեն հրաժարվեց երիտթուրքերի հետ ամեն տեսակի հարաբերություններից ու համագործակցությունից:

1911 թվականի նոյեմբերի 21-ին ստեղծվում է իթթիհափն ընդդիմադիր «Յուրիեթ վե իթիլաֆ»/«Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցությունը, որի շուրջը համախմբվում են երիտթուրքական վարչակարգի նկատմամբ հունական և բուլղարական ընդդիմադիր կազմակերպությունները: 1912 թվականի փետրվարի 3-ին հնչակյան և իթիլաֆ կուսակցությունների միջև կնքվում է համագործակցության պայմանագիր³: Այդ փաստաթղթի ստորագրումը պայմանավորված էր նրանով, որ իթթիհաֆը իր գործողություններով խափանում էր Արևմտյան Հայաստանում անցկացվելիք բարեփոխումները, իսկ հնչակյանները չէին ցանկանում ընկնել երիտթուրքական ծուղակի մեջ: Իրենց հայատյաց քաղաքականությամբ ու գործողություններով երիտթուրքերը կտրականապես մերժում էին Արևմտյան Հայաստանում նախատեսվող բարեփոխումների իսկ գաղափարը⁴: ՀՅԿ-ն 1912 թվականները հույսեր ունեցին, որ իթիլաֆականների հետ սերտ հարաբերություններ հաստատելով կարող են համատեղ ուժերով պայքարել իթթիհաֆականների քաղաքականության ու գործողությունների դեմ: Համաձայնագրի տեքստում նշված էր. «Օսմանյան պետության բաղկացուցիչ ազգությունների քաղաքական իրավունքները ամբողջությամբ պետք է պաշտպանվեն և լիովին պետք է մերժվի մեկ ազգի քաղաքական ստորադասումը մյուսի կողմից»⁵: Մեր կարծիքով իթիլաֆականների հետ համագործակցելու հնչակյանների որոշումը ճիշտ էր, քանի որ նրանք դաշինքի մեջ մտան այն քաղաքական ուժի հետ, որը պայքարում էր բացահայտ հայատյաց քաղաքականություն վարող իթթիհաֆի դեմ:

Հնչակյանները սերտ համագործակցության մեջ են մտնում թուրք իշխան Աբախեդդինի հետ, որը Ս.Սապահ-Գուլյանի հետ հանդիպման ժամանակ ասել էր. «Ես ուղղակի գարմացած եմ՝ ինձ հետ էլ շատ եվրոպացիներ: Հայ ազգը ինչպես կարող է հարգանք պահանջել, երբ Ադանայի կոտորածից հետո էլ, դեռ մեծամասնությամբ, իթթիհաֆի կողմն է բռնում:

Դաշնակազմակազմները ինչպես սեղմեցին իթթիհատական արյունոտ, եղեռնագործ ձեռքը և նրանց հետ համաձայնություն կնքեցին: Հայ ազգը, որը անհաշտ դիրք պիտի բռնեք, ընդհակառակը՝ ամենից ավելի զիջող, տեղի տվող եղավ...: Սա ուղղակի զարհուրելի է և շատ վատ վկայական մի ազգի համբավի համար...:

Այս շրջանի մեջ հայ ազգի պատիվը փրկեցին միայն Ս. Դ. Հնչակյանները⁶:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ԳԿԲՓ ԿՊԱ, ֆ. 4045, դ. 167, ք. 1:

⁴ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1929)

Материалы Политического архива МИД Кайзеровской Германии. Ереван, 1995, с. 134-135, под редакцией Вардгеса Микаеляна.

⁵ ՀՀ ԳԿԲՓ ԿՊԱ, ֆ. 4045, դ. 167, ք. 1:

⁶ Ս. Սապահ-Գուլյան, Պատասխանատուները, (Բ. կպագրություն), Բեյրութ, 1974, էջ 290:

Հնչակյանները առարկում են իշխանին, ասելով, որ պետք չէ իթթիհատի հետ համագործակցության մեջ մեղադրել ողջ հայ ժողովրդին, որ հայության մեծ մասը առեւտրյամբ է լցված իթթիհատի նկատմամբ:

Այն ժամանակ, երբ հայրենիքի և ժողովրդի ճակատագրով լռջորեն մտահոգված հայ քաղաքական միտքն ստեղծված ծանրագույն կացությունից դուրս գալու ելքեր էր որոնում, միջազգային իրադարձությունը գնալով բարդանում էր: 1912 թ աշնանը բալկանյան չորս երկրները՝ Չեռնոգորիան, Սերբիան, Հունաստանը, Բուլղարիան պատերազմ սկսեցին թուրքական բռնակալության դեմ նպատակ ունենալով վերջնականապես վերացնել Բալկաններում Օսմանյան կայսրության ձեռքում մնացած ոչ մեծ տիրույթները: Պատերազմն ավարտվեց Բալկանյան պետությունների հաղթանակով: Պատերազմին մասնակցություն ունեցավ հայ կամավորներից բաղկացած մի վաշտ՝ Անդրանիկի ու Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ:

Ելնելով հայության չափազանց ծանր վիճակից և զգալով արյունահեղ պատերազմի մոտալուտ շունչը, հնչակյաններն իրենց կենտրոնական վարչության անունից 1913թ. հունվարի 30-ին Փարիզում հանդես եկավ Եվրոպայի տերություններին ու ժողովուրդներին ուղղված կոչով, ուր ասվում էր, որ Հնչակյան կուսակցությունը, որ իր հիմնադրման օրից քսանհինգ տարիներ շարունակ հանդիսանում է հայ ժողովրդի շահերի և արդարացի ձգտումների արտահայտիչը, խիստ բացասաբար է տրամադրված ցանկացած նվաճողական իմպերիալիստական պատերազմի նկատմամբ, այն համարելով ոճրագործություն:

«Մենք կրում ենք մեր սրտերում անհաշտ և անսահման առեւտրյուն դեպի այն պատերազմները, որոնց նպատակն է՝ հափշտակություն, նվաճում և մի ազգի տիրապետությունը մյուսի վրա»¹, ասված էր կոչի մեջ:

Նախապատերազմյան շրջանում հնչակյանների դիրքորոշումները ցայտուն արտահայտություն են գտել 1913թ. Կոստանցայուն (Ռումինիա) տեղի ունեցած կուսակցության 7-րդ պատգամավորական ժողովում: Ժողովի պատգամավորները գտնում էին, որ երիտթուրքերը ոչ մի դրական տեղաշարժ չեն արձանագրել հայ ազգաբնակչության կյանքում: Ավելին, նրանց վարած ծայրահեղ հետադիմական քաղաքականությունը, ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ խտրականությունը և վայրագություններն էլ ավելի են սրել երկրի ներքին հակասությունները:

Հաշվի առնելով, որ կայսրությունում լեզալ քաղաքական գործունեություն ծավալելու հնարավորություն չկար, ժողովը որոշեց անցնել անլեզալ գործունեության: Պատգամավորական ժողովն առաջ քաշեց Հայաստանի ինքնավարության պահանջը: 7-րդ պատգամավորական ժողովը հստակություն մտցրեց հայ իրականության մեջ գործող քաղաքական մյուս կազմակերպությունների հետ Հնչակյան կուսակցության հարաբերությունների հարցում: Ժողովը իր բոլոր կառույցներին, բոլոր ղեկավար մարմիններին հանձնարարեց որևէ հարաբերություն կամ համագործակցություն չունենալ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ:

¹ Պատմութիին Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության, 1887-1962 Ա. հատոր, Պեյրութ, 1962, էջ 362:

կան 2-րդ խմբին հանձնարարեց կենտրոնանալ Դուբազ գյուղում Կըզլ-Գյադուկից հարավ, թուրքերի կողմից ուժգին կրակի տակ առնված դիրքերը պաշտպանելու համար: Ամրանալով այս դիրքերում, խումբն իրականացրեց պահակային և հետախուզական ծառայություն: Գեներալ Աբազի կողմից գորաջողակտի կազմում մինչև 1914թ. դեկտեմբերի 13-ը, հայկական 2-րդ կամավորական խումբը մասնակցեց 9 մարտերի: Նոյեմբերի 22-ին, 24-ին, 28-ին և դեկտեմբերի 7-ին՝ Դուբազի շրջանում և Տիմոխնում, դեկտեմբերի 10-ին՝ Դերեկի շրջանում, իսկ դեկտեմբերի 11-ին, 12-ին և 13-ին կրկին Տիմոխնում²: Խումբը ստեղծված դիրքերը շուտափույթ բողեց սարիզամիշյան դեպքերի հետ կապված, ռուսական բանակի ընդհանուր նահանջի մասին հրամանի համաձայն: Այդ նահանջի ժամանակ, չափազանց ծանր պայմաններում, հայկական 2-րդ կամավորական խումբն ուղարկվեց թիկունք՝ հանգստի և համալրման: Այի շարք մարտերում հասնելով հաղթանակի, միայն 1914թ. հոկտեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբերի 13-ը, 24 օր տևած կռիվներում, խումբը ունեցել էր մարդկային զոհեր, տվել էր 13 սպանված և 29 վիրավոր³:

Կամավորական 2-րդ խմբի թիկունք վերադառնալուն պես ավարտվում է Կովկասյան ճակատում նրա գործունեության առաջին շրջանը (այդ խմբի մասնակցությունը մարտական գործողություններին կարելի է պայմանականորեն բաժանել երեք շրջանի, որոնցից 1-ինը տևում է մինչև 1915թ. հունվար, 2-րդը՝ 1915թ. ապրիլից մինչև հուլիս և 3-րդը՝ 1915թ. սեպտեմբերից մինչև 1916թ. հունիս): 1915թ. ապրիլին հայկական 2-րդ խումբը վերակազմավորվեց, համալրվեց և մտավ Վարդանի Ասարգիս Մեհրաբյանի/ գլխավորած Արարատյան զորաջոկատի մեջ:

1915թ. ապրիլի 15-ին 2-րդ կամավորական խումբը Արարատյան զորաջոկատի կազմում (1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ խմբեր, 2300 հետևակ և 500 հեծյալ կամավորական) Վարդանի ընդհանուր հրամանատարությամբ դուրս գալով Երևանից ուղևորվեց դեպի Էջմիածին, որտեղ Գևորգյան ճեմարանի բակում, Ամենայն Դայրից կաթողիկոս Գևորգ V-ի մասնակցությամբ, տեղի ունեցավ զորաջոկատի երդման հանդիսավոր արարողությունը: Էջմիածնից զորաջոկատը ուղևորվեց Իգդիր՝ Չինգիլի լեռնանցքի ուղղությամբ: Ապրիլի 21-ին հասնելով Կըզլդուզ, Արարատյան զորաջոկատը ներգրավվեց գեներալ Նիկոլակի գլխավորած Բայազետի ռուսական զորաջոկատի կազմում: Այդ զորաջոկատին Կովկասյան բանակի հրամանատարի՝ ապրիլի 24-ի հրամանով կարգադրված էր անցնել թուրքերի գրաված Տափարիզի կիրճը (Բայազետից դեպի հարավ) և, ճեղքելով թուրքական զորքերի դիմադրությունը, բացել Վան տանող ճանապարհը: Այս խնդիրը իրականացնելու նպատակով, դեռևս ապրիլի 23-ի հրամանի համաձայն, Բայազետի զորաջոկատը բաժանվեց 3 զորաշարայան: Զորաջոկատի աջ շարայանը, որի հիմքը կազմում էր հայկական 2-րդ կամավորական խումբը՝ 1022 մարդ, որոնցից 678-ը արևելահայեր էին, իսկ 344-ը՝ արևմտահայեր, Դրոյի գլխավորությամբ, հանձնարարվեց եղած ուժերով ապրիլի 24-ին դուրս գալ Զուրավա գյուղից և շարժվել Սարին-գյոլ լճի ուղղությամբ, ապա ետ շարժել հակառակորդին Սարին-գյոլ և Դասին-գյոլ լճերի մոտից: Առաջին ընդհարումը հակառակորդի հետ 2-րդ խումբը ունեցավ 1915թ. ապրիլի 24-ին Բյալասարում,

² Տես Գայաստանի Գեներալտայության Պետական Կենտրոնական Պատմության Արխիվ (այսուհետև ԳԳՊԱ), գ. 16, ք. 3:
³ Նույն տեղում, գ. 3, ք. 8:

երկրորդը՝ Դասին-գյոլում ապրիլի 25-ին, երրորդը՝ ապրիլի 28-ին՝ Բայազետասոյի մոտ⁴:

1915թ. մայիսի 1-ին, գեներալ Նիկոլակը հրահանգեց Վարդանին անմիջապես «շարժվել դեպի Վան, այնտեղ պաշարված հայերին ազատագրելու համար»: Նույն օրը, կատարելով զորաջոկատի հրամանատարի հրահանգը, Արարատյան զորաջոկատը՝ 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերով, ապավինելով միայն սեփական ուժերին (Բայազետի զորաջոկատի մնացած զորամասերը կրճեղ զրավելու համար ուղարկվել էին գեներալ Աբազի տրամադրության տակ, վերջիններիս համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս Ջեվան-Դարասիի գինված ջոկերը), առանց հրանոթի և գնդացրի, շարժվեց առաջ՝ Վանի ուղղությամբ և քրդերի հետ ունեցած երկարատև, թե՛ մարտերից հետո գրավեց Վանի մոտ գտնվող Քոսուր, Շևեջար, Դերկաշեն, Փանգ և մի շարք այլ գյուղեր: Գեներալ օրը՝ մայիսի 2-ին, Արարատյան զորաջոկատը, ընդունելով համապատասխան մարտական կարգ (2-րդ խումբը ծախս թևում, 4-րդը՝ կենտրոնում, իսկ 3-րդը՝ աջ թևում), շարունակեց իր առաջխաղացումը և արյունահեղ կռիվներից հետո հասավ մինչև Թիմարի շրջան: Այստեղ հայկական 3-րդ խումբը քրդերի հետ ունեցած թեթև կռիվներից հետո գրավեց Աստվածածին գյուղը և շարժվեց ավելի խորը՝ դեպի հարավ: Մինևնույն ժամանակ 4-րդ հայկական խումբը թշնամու հետ ունեցած մի քանի թեթև ընդհարումներից հետո շարժվեց Արթավե և Պողոս գյուղերի ուղղությամբ և դուրս եկավ Արչակ լճի արևմտյան հատված, Քըզլջա գյուղի մոտ: Գայական 2-րդ խումբը նույն օրը երեկոյան գրավեց Գասփիշատ գյուղը (Վանա լճի հյուսիսին): Քրդերը, որոնք դիրքեր էին բռնել Տանիկ-Զեյթյա-բիկ-Ածբուլաղ գծի վրա, չկարողանալով լուրջ դիմադրություն ցույց տալ հայ կամավորներին, նահանջեցին և դիրքեր գրավեցին Խոշաբում: Թշնամու այս ճակատի դիմադրությունը ճեղքվեց հայկական 4-րդ կամավորական խմբի արագ առաջխաղացմամբ: Գայ կամավորները, ներխուժելով հակառակորդի ուժերի կենտրոն, փախուստի մատնեցին թշնամուն: Խոշաբի գրավմամբ որոշվեց նաև Վանի ճակատագիրը: 1915թ. մայիսի 3-ից 4-ը Վանի շրջակայքում քրդերի հետ տեղի ունեցան մի շարք կարճատև, բայց արյունահեղ մարտեր, որից հետո, Արարատյան զորաջոկատի 2-րդ և 4-րդ հայկական կամավորական խմբերի հեծյալ զորամասերը Խեչոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ մոտեցան Վանի մատույցներին և մայիսի 5-ի երեկոյան առաջիններից մտան Վան: Գեներալ Նիկոլակի՝ Բայազետի զորաջոկատի մյուս զորամասերի հանդիսավոր մուտքը Վան քաղաք տեղի ունեցավ մայիսի 6-ին:

Վանի ազատագրումից անմիջապես հետո հայկական 2-րդ խումբը Վանից անցավ Շատախ, և այն գրավեց մայիսի 12-ին: Շատախում ապրիլի սկզբից, տեղի հայ բնակչությունը վանեցիների օրինակով ապստամբություն էր բարձրացրել թուրքերի դեմ և երկու ամիս էր անընդհատ, անհավասար մարտեր էր մղում թուրքական ոստիկանական (ժանդարմերիայի) զոկատների և քրդերի դեմ:

Մայիսի 16-ից 20-ը Սքանգ, Գյավաշ, Կառևառ և Առինջ գյուղերի մոտ տեղի ունեցած կռիվներից հետո, խումբը Գասան դաշտի վրայով հասավ մինչև Մոկս: Վերոհիշյալ ուղղություններով հայկական 2-րդ խմբի՝ Մոկսին մոտենալու պահին, քաղաքից հասան լուրեր թուրքերի դեմ Մոկսի հայ ազգաբնակչության ապստամբության մասին: Ապստամբությունը բռնկվել էր մայիսի սկզբներին և աստիճանաբար զարգանալով, մայիսի կեսերին հասել էր իր գագաթնակետին,

⁴ Նույն տեղում, գ. 16, ք. 3:

իսկ Վանից և Շատախից նահանջած թշնամու մեծ ուժերի կուտակման հետևանքով, Մոկսի ապստամբների դուրսը մայիսի վերջերին դարձել էր օրհասական: Հայկական 2-րդ խումբը Շոկանց գյուղի մոտ թուրքական ոստիկանական ջոկատների և քրդերի հետ տեղի ունեցած կռիվներից հետո, հաղթահարելով անանցելի լեռները և կիրճերը, մայիսի 18-ին մտավ և գրավեց Մոկսը: Առաջինը քաղաք մուտք գործեց Մետրոպի գլխավորած հայկական վաշտը:

Մայիսի 22-25-ը ընկած ժամանակահատվածում թշնամին մեծ ուժերով փորձեց շրջանցել խմբին թիկունքից, նպատակ ունենալով կտրել Շատախի և Ախթամարի ճանապարհը, սակայն ջախջախվեց և ետ շարտվեց:

Հունիսի 2-ին 2-րդ կամավորական խումբը գրավեց Սպարկերտը: Սպարկերտի հայ բնակչությունը՝ մոտ 4000 մարդ, գաղթեց սկզբում Մոկս, ապա՝ Վան: 1915թ. հունիսի կեսերին, Դրոն հիսուսի հասնող հեծյալներ թողնելով Գիրանի դաշտում, և մեկ հետևակ ջոկատ Շատախում, ևս մի վաշտ էլ Մոկսում, 3/4 վաշտով, այսինքն հինգ ջոկատով և մեկ հեծյալ խմբով միանալով 1-ին, 3-րդ և 4-րդ հայկական խմբերին, մի շարք կատաղի կռիվներ տվեց Սորբի և Դառվանի շրջաններում⁵: Այնուհետև, շտաբի հրամանով հայկական 2-րդ խումբը շտապ վերադարձավ Բերկրի-Վալա, այստեղ մի քանի օր կարողացավ դիմադրել թշնամուն, որը հարձակումներ էր գործում Արճեշի կողմից: Այդ ժամանակ 2-րդ հայկական խումբն ապահովեց նաև Բերկրիի ճանապարհով Արևելյան Հայաստան անցնող 200.000 հայ գաղթականության անվտանգությունը: Բերկրիից նահանջելով, մեկ օր անց Դրոն հեծյալ մի խմբով կրկին վերադարձավ Բերկրի-Կուրի կամուրջը և այստեղից Արևելյան Հայաստան հասցրեց մեծ քանակությամբ հայ որբերի: Միայն 1915թ. ապրիլից մինչև հուլիս ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած կռիվներում հայկական 2-րդ խումբը ունեցավ 39 սպանված և 76 վիրավոր⁶:

Վանա լճի հարավային շրջաններն ազատագրելուց հետո 2-րդ կամավորական խումբը անցավ դեպի Մուշ և Բիթլիս, որտեղ ակտիվ մասնակցություն ունեցավ այդ շրջանում ծավալված ռազմական գործողություններին՝ Մուշի և Բիթլիսի համար մղված կռիվներին և վերջիններիս ազատագրմանը: Սակայն, 1915թ. հուլիսի 16-ին, մարտական գործողությունների թեժ պահին, ելնելով կասկածելի մարտավարական նկատառումներից, Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը ռուսական բոլոր զորքերին և զորաջոկատներին հրամայեց թողնել նախկինում գրավված տարածքները, ինչպես նաև Վանը և նահանջել: Ռուսական զորքերը, լքելով ճակատը և Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքները, նահանջեցին դեպի Արևելյան Հայաստան: Նահանջող զորքերի մեջ էին նաև հայկական կամավորական խմբերը: Համատարած նահանջի ալիքները 1915թ. հուլիսին 2-րդ խմբին բերեց Իզդիր:

Ռուսական զորքերի ընդհանուր նահանջը, որը ծանր անդրադարձավ Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես Վանի շրջանի հայ բնակչության վրա, ճակատագրական նշանակություն ունեցավ նաև հայկական կամավորական խմբերի համար: Վարդանի գլխավորած Արարատյան զորաջոկատը, որը փայլուն ավարտեց Վանի օպերացիան և հերոսական հաղթանակներ ունեցավ մայիսի 10-ից հուլիսի 19-ը Վան-Բիթլիսի ուղղությամբ շուրջ երկու ամիս տևած մարտական գործողություններում՝ վերջնականապես կազմալուծվեց:

⁵ ՏՆ, ս 77 ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 1, ք. 1-18:
⁶ ՏՆ, ս նույն տեղում, գ. 16, ք. 3-5:

Արյունահեղ կռիվների և մեծ զոհողությունների գնով ձեռք բերված մարտական հաղթանակների կորստից հուսալքված ու ճնշված հայ կամավորականները՝ հատկապես արևմտահայերը, թողնելով զինվորական ծառայությունը, սկսեցին ցրվել: Կամավորներին խմբերը վերադարձնելու ռուսական հրամանատարության ու հայոց ազգային Բյուրոյի ջանքերը արդյունք չտվեցին: Կամավորների շարքերը շարունակեցին անդադար նստահանել և 1915թ. օգոստոսին, հայկական բոլոր չորս խմբերում, եղած մոտ 4000 կամավորականներից մնացել էր ընդամենը 1200 մարդ⁷: Չնայած դրան, ազգային Բյուրոն, որը ևս խիստ հիասթափված ու հուսալքված էր ռուսական հրամանատարության անսպասելի գործելակերպից, որոշեց անկախ ամեն բանից, վերականգնել հայկական կամավորական խմբերը և շարունակել Թուրքիայի դեմ պայքարի գործը: Ազգային Բյուրոյի այդ որոշմանը մեծապես նպաստեցին նաև նոր ձևավորված 6-րդ և 7-րդ հայկական կամավորական խմբերի առկայությունը, որոնք արդեն պատրաստ էին ռազմաճակատ մեկնելու: Համալրվեց նաև 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերի անձնակազմը:

1915թ. աշնանը և 1916թ. ձմռան ամիսներին ռուսական Կովկասյան բանակը նորից անցավ վճռական գործողությունների Թուրքիայի դեմ: Այդ մարտական գործողություններին մասնակցեցին նաև հայ կամավորները, որոնք, ինչպես միշտ, գործում էին ռուսական զորքերի առաջագործը: Հայկական 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 7-րդ կամավորական խմբերը, Կովկասյան 4-րդ կորպուսի կազմում, 1915թ. հոկտեմբերի 9-ից մինչև 1916թ. փետրվար ամիսները, թեժ ու արյունահեղ մարտեր մղեցին թշնամու թվապես գերազանցող ուժերի դեմ: Մասնակցեցին Արևմտյան Հայաստանի՝ Վանի, Ոստանի, Արճեշի, Խիզանի, Խնուսի, Մուշի, Բիթլիսի և մի քանի այլ հայկական քաղաքների և գյուղերի գրավմանն ու ազատագրմանը:

1915թ. նոյեմբերի 26-ին, Դրոյի գլխավորած հայկական 2-րդ կամավորական խումբը, որի կազմում կար 1240 մարդ, որոնցից 585-ը արևելահայ, իսկ 655-ը արևմտահայ, դուրս գալով Երևանից, շարժվեց Դարաքիլիսայի ուղղությամբ: Դեկտեմբերի 12-ին, հակառակորդի ուժերը պարզելու նպատակով, Դրոն հեծյալ՝ մի խմբով հարձակում գործեց Կոփի վրա: Վերադարձի ճանապարհին ցրտահպր եղան խմբի 35 կամավորականներ: Դեկտեմբերի 29-ին Դրոյի խումբը, ռուսական զորամասերի հետ միասին, շարժվեց Արճեշի ուղղությամբ և տեղի ունեցած մի քանի փոքր ընդհարումներից հետո, Հաղինի կիրճի մոտ, միացավ Արճեշի ռուսական զորաջոկատին և տեղակայվեց Բաղնուսում: 1916թ. հունվարի 9-ին, հայկական 2-րդ կամավորական խումբը Բաղնուսում թողնելով կես վաշտ հետևակ և 25 հեծյալներ, շարժվեց Խնուսի ուղղությամբ: Հունվարի 12-ին, խումբը ռուսական Լաբինսկյան գնդի հետ միասին, անցնելով Սիանակ լեռը, Կարա-Վիրփիի մոտ ջախջախեց և պարտության մատնեց այս ուղղությամբ նահանջող թշնամու զորամասերին, որից հետո, հունվարի 13-ի գիշերը, թեթև մարտերից հետո գրավեց Խնուսը: Հունվարի 18-ին 2-րդ խումբը Խնուսից տեղափոխվեց Կարաաղաջ, որտեղ և մնաց մինչև հունվարի 25-ը՝ մի շարք կռիվներ ունենալով հակառակորդի զորամասերի հետ: Հունվարի 26-ին 2-րդ կամավորական խումբը վերադարձավ Խնուս: Այստեղ երկու օր մնալուց հետո, հունվարի 28-ին Զաուրմայի ուղղությամբ շարժվեց դեպի Մուշ և հնգօրյա ծանր

⁷ 77 ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, ք. 5-44:

կրիվներից հետո խմբի հեծյալ ջոկատը առաջինը մտավ և գրավեց Մուշը: Դրանից մի քանի օր հետո միայն ռուսական զորքը մտնում է քաղաք:

1916թ. փետրվարի 5-ին հայկական 2-րդ խումբը Մուշից անցավ Բիթլիս, ճանապարհին գրավելով Խաս, Լորթ, Մառնիկ և մի շարք այլ գյուղեր: Փետրվարի 18-ին 2-րդ խմբի՝ Դալի Ղազարի գլխավորած վաշտը, ռուսական զորքերի հետ միասին գրավում է Բիթլիսը: Բիթլիսի գրավումից հետո հայկական 2-րդ խումբը կենտրոնանում է Մառնիկ գյուղում, ապա շարժվում է դեպի Նաստիկ-գյուղի շրջան, սեփական ուժերով այդ տարածքները ազատագրելու համար: Յոթ օր Նաստիկ-գյուղի շրջանում հաջողությամբ զործելուց հետո, խումբը մարտի 5-ին կրկին վերադառնում է Մուշ: Հաջորդ օրը, մարտի 6-ին, Դրոյի գլխավորած խումբը Մուշից շարժվում է դեպի Կուլտաղաջ, որտեղ ևս մի շարք կեղմներ է ունենում թուրքական կանոնավոր զորքերի հետ: Վերջին անգամ հայկական 2-րդ խումբը կռվի է բռնվում թշնամու հետ Կուլտա-Գյաղուկ գյուղի մոտ, ապրիլի 12-ին և 23-ին: Այդ արյունահեղ մարտերում զոհվում են խմբի հրամանատարի օգնական Հարություն Ավոյանը (Քյոսա), խմբապետ Մարտիրոս Խաղկիհանյանը, ֆելդֆեբել Վիհրաբ Եղոյանը, վիրավորվում են վաշտապետ Մարտիրոս Աբրահամյանը և խմբապետ, կապիտան Հակոբջանյանը:

1916թ. մայիսի 1-ին շտաբի հրամանով հայկական կամավորական 2-րդ խումբը Մուշի վրայով վերադառնում է Խնուս և մինչև մայիսի վերջը տեղակայվում է Խնուսում, Գյում-Գյում ու Տափան գյուղերում: Խնուսում խումբը կազմաքրվելով կառավարությանն է հանձնում զենքն ու ձիերը, հունիսի 7-ին խմբի շտաբը տեղափոխվում է Երևան: Իր գործունեության ողջ ժամանակահատվածում՝ 1914թ. սեպտեմբերի 23-ից մինչև 1916թ. հունիսի 1-ը, Դրոյի գլխավորած 2-րդ կամավորական խումբը մասնակցել էր ավելի քան 40 տարբեր մարտերի ու մի շարք այլ ընդհարումների⁶: Ակնառու հաջողությունների կողքին մեծ էին նաև խմբի կորուստները: Միայն 1915թ. նոյեմբերի 26-ից մինչև 1916թ. հունվարի 4-ը ընկած ժամանակահատվածում խումբը ունեցավ 51 սպանված, 10-4 վիրավոր և 44 ցրտահար⁷:

Դրոյի գլխավորած հայկական 2-րդ խումբը, ինչպես և մյուս հայ կամավորական խմբերը, բացառիկ խիզախություն ու ռազմական հմտություն դրսևորեցին պատերազմի առաջին շրջանում՝ մեծապես օգնելով ռուսական բանակի հաղթանակներին Կովկասյան ճակատում, մասնավորապես՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գործում: Կատարելով առաջապահ, հետախուզական և պահակազորային ծառայություններ՝ հայ կամավորական խմբերն ակտիվ մասնակցություն ունեցան Սարիղամիշի, Էրզրումի, Դիլմանի, Ռևանդուզի և այլ ճակատամարտերին, Բերկրի-Կալայի, Վանի, Խնուսի, Բիթլիսի, Էրզրումի ազատագրմանը: Նրանք մեծ դեր կատարեցին նաև արևմտահայ գաղթականության կյանքը փրկելու գործում:

Ռուսական բանակի հրամանատարությունը բարձր գնահատեց հայ կամավորների ռազմական գործունեությունը: Նրանցից շատերը պարգևատրվեցին մարտական շքանշաններով ու մեդալներով, այդ թվում նաև Գեորգիևյան խաչով: Այսպես օրինակ՝ միայն 2-րդ կամավորական խմբի անձնակազմից (հրամանատար Դրո) 1914թ. հոկտեմբերի 23-ից մինչև 1916թ. հունիսի 1-ը ընկած ժամանակահատվածում Գեորգիևյան խաչով պարգևատրվեց 76 կամավորական (որից

⁶ ԴԿԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 16, ք. 3-5:

⁷ Տես նույն տեղում:

երկուսն առաջին աստիճանի), 138 մարդ պարգևատրվեց մեդալներով¹: Մարտական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցելու համար Գեորգիևյան խաչի 1-ին և 2-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվածների թվում էին հայկական 2-րդ կամավորական խմբի հրամանատարի տեղակալ պորուչիկ Գարեգին Նժդեհը² և ուրիշներ:

Իր առաջադրանքը հաջողությամբ կատարելուց հետո, 2-րդ կամավորական խումբը, ինչպես և մյուս հայկական խմբերը, վերածվեցին կանոնավոր հրաձգային զոմարտակների, որով Կովկասյան ճակատում դրվեց հայկական կանոնավոր զինուժի հիմքը:

ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՆԿԿՅԱԼ

ՄԵԾ ԵՎԵՌԵՆ «ՆՈՐԻՉՈՆ» ԹԵՐԹԻ ԼՋԵՐՈՒՄ /1915-1916թթ./

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան թուրքիայում, Մեծ տերությունների բացահայտ թողտվության պայմաններում, երիտթուրքական իշխանությունների կողմից վաղորոք ծրագրավորված հայ ազգաբնակչության զանգվածային հալածանքների, ծերքակալությունների, տեղահանության և, վերջապես, այս ամենից հետո ցեղասպանության վերաբերյալ մեզ են հասել մեծ թվով վկայություններ, պաշտոնական գրագրություններ, փաստաթղթեր, տեղեկագրեր, լուսանկարներ, ականատեսների հիշողություններ և այլ արժեքավոր նյութեր: Այս մեծաքանակ և տարատեսակ վավերագրերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի այդ ժամանակաշրջանում հրատարակված հայ պարբերական մամուլը: Ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում, Օսմանյան թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում, Եգիպտոսում, Ռուսաստանի շատ վայրերում, Եվրոպական մի շարք պետություններում, Ամերիկայում և այլուր հրատարակվող հայ պարբերականների էջերում հրապարակվել են բազմաթիվ տեղեկություններ Օսմանյան թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայության նկատմամբ կիրառված սոսկալի ոճրի վերաբերյալ:

XX դարի առաջին քառորդում Հայաստանում և աշխարհի տարբեր երկրներում հրատարակվել են ավելի քան 600 հայ պարբերականներ³: Հայ պարբերականների մի մասը լույս է տեսել Ռուսաստանի տիրապետության տակ

¹ Տես ԴԿԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 3, գ. 16, ք. 3:

² Ղարեգին Նժդեհը 1-ին և 2-րդ աստիճանի Գեորգիևյան խաչի շքանշաններով պարգևատրվելուց բացի ներկայացված էր պարգևատրման նաև Գեորգիևյան խաչի 3-րդ և 2-րդ, Սուրբ Աննայի 4-րդ՝ «Բաջուրյան համար» մակագրությամբ և Սուրբ Վաղիմիրի 3-րդ աստիճանի շքանշանների: Տես Վրաստանի Կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՎԿԿՊԱ), ֆ. 1, ց. 2, գ. 85, ք. 1-6:

³ Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԳ ԳԱԱ հրատ. հ. VI, եր. 1931, էջ 865:

գտնվող Անդրկովկասի հայաշատ խոշոր կենտրոններում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Չյուսիսային Կովկասում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում և այլուր: 1915-1916թթ. արևելահայ իրակառույցի առավել ազդեցիկ պարբերականներից էր Գ. Գ. Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Յորիզոնը» (Թիֆլիս, 1908-1918թթ.) (իրատարակիչ-խմբագիր Ս. Սահակյան):

«Յորիզոնը» լայնորեն լուսաբանվում էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադարձությունները, թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածները և Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումը, արևմտահայերի սփռվելը աշխարհով մեկ: Թերթն ուշադրության կենտրոնում էր պահում հայերի նկատմամբ մեծ տերությունների քաղաքականությունը, պատերազմի տարիներին հայ փախստականներին օգնելու գործը, ռազմաճակատում էր հայ կամավորների գործողությունները: Այստեղ մեկնաբանվում էր հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կյանքը, բացահայտվում Արևմտյան Հայաստանում թուրքական կառավարության քաղաքականության հակահայկական, ջարդարարական բնույթը, ինչպես նաև ներկայացվում էր փախստականների դժոխային կացությունը: Լրագիրը հրապարակել է լրագրական անենտարբեր ժանրի նյութեր՝ առաջնորդողներ, պատմահրապարակախոսական հոդվածներ, ակնարկներ, թղթակցություններ, նամակներ, ռազմաճակատային լուրեր, լրագիրը հրապարակում էր նյութեր՝ հայոց կոտորածները դատապարտող համաշխարհային հասարակայնության արձագանքների մասին: Թերթը պարբերաբար անդրադարձ էր կատարում Հայկական հարցի պատմությանը, ռուսական կովկասյան բանակի կարևոր գործողություններին, հայկական կամավորական շարժմանը, հայերի ազգային ինքնորոշման խնդիրներին: Նշված վիթխարի լրատվության վերաբերյալ արդեն իսկ պատերազմում են տալիս նրա խորագրերը՝ «Հեռագիրներ», «Տաճկական պատերազմի շուրջ», «Պատերազմ», «Ներքին տեսություն», «Արտաքին տեսություն», «Գավառ», «Վերջին լուրեր», «Հայ գաղութներ», «Թերթակցություններ» և այլն: Լրագիրն աշխատակցում էին Հովհ. Թումանյանը, Ա-Դոն, Ա. Շահխաթունյանը, Գ. Ազատյանը, Ա. Փանոսյանը, Ա. Սասունցին և այլք: «Յորիզոնի» թղթակիցների խումբը ժամանակ առ ժամանակ մեկնում էր Արևմտյան Հայաստան, Պարսկաստան և այլուր՝ այնտեղից ուղարկելով հաղորդագրություններ, նամակներ և հեռագրեր, որոնք պարունակում էին բավական հետաքրքիր և արժեքավոր տեղեկություններ:

«Յորիզոնի» լրատվության արժեքները բազմազան են: Պատերազմական գործողությունների վերաբերյալ հիմնական տեղեկատվությունը ստացվում էր «Պետրոգրադի հեռագրական գործակալությունից», Կովկասյան զորաբանակի շտաբից: Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության կոտորածների մասին թերթն ընթերցողին հիմնականում տեղեկացնում էր խմբագրությանը ուղարկվող հեռագիրներից, այլ պարբերականների էջերում հրապարակված տեղեկություններից, ինչպես նաև՝ իր թղթակիցների նյութերից:

1915 թվականը «Յորիզոն» թերթը սկսում է Ա. Շահխաթունյանի «Թուրքահայաստանի հարցը 1914-1915թթ.» լայնածավալ հոդվածաշարի տպագրությամբ, ուր ներկայացվում և վերլուծվում են 1914թ. ընթացքում և 1915թ. սկզբում Հայկական հարցի շուրջ ծավալված իրադարձությունները: Մանրամասն նկարագրելով 1913թ. մշակված և 1914թ. հունվարի 26-ին ստորագրված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հեղինակը նշում է, որ այն «բավական փոփոխություն էր կրել իր նախնական տեքստի համեմատ թուրք-գերմանական ճնշման տակ»: Հեղինակի կարծիքով, այնուամենայնիվ, դա «եղավ առաջին քայլը այն

սրընթաց շարժման, որ կատարեց թուրքահայաստանի խնդիրը համաշխարհային պայմանների փոփոխման շնորհիվ»: 1914թ. ընթացքում Հայկական հարցի շուրջ տեղի ունեցած իրադարձությունները նա բաժանում է 3 ժամանակաշրջանների՝ 1. հունվարի համաձայնագրից մինչև համաձայնագրական պատերազմի սկիզբը, 2. պատերազմի սկիզբից մինչև Թուրքիայի մուտքը պատերազմ, 3. Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո:

Հեղինակը փաստում է, որ 1914թ. հունվարի 26-ի համաձայնագիրը «առաջ բերեց որոշ հիասթափություն հայկական շրջաններում և, որ հայ հասարակությունը չէր կարող այն ընդունել իբրև մի կատարելապես լիարժեք փաստաթուղթ»: Սակայն ամեն ինչ փոխվեց, երբ հուլիսին պայթեց «Եվրոպական փոթորիկը»¹:

Հեղինակի կարծիքով «հայությունը և Հայոց հարցը կանգնեցին երկու ծայրահեղ լուծումների առջև. եթե հաղթեր եռյակ համաձայնությունը էլ ինչ խոսք կարող էր լինել այն աղճատումների մասին, որպիսիք տեղի ունեցան Գերմանիայի դիմադրության շնորհիվ: Եթե, ընդհակառակը, հաղթեր Գերմանիան էլ ինչ հույս կարող էր մնալ հայերի մեջ որևէ կերպ սանձհարելու թուրքական զորությունը: Բուրժուազիան համոզվեցին, որ այլևս հունվարի 26-ի «համաձայնագիրը» կամ «հրահանգները» չեն, որ պիտի կարգավորեն Հայաստանը, այլ մի նոր կացություն, որ էր ստեղծվի պատերազմից հետո: Սրանով պիտի բացատրել այն մեծ համակրանքը, որ եղած հանց հայ հասարակությունը եռյակ համաձայնության նկատմամբ: Ծնունդ առավ կամավորական շարժումը, որին մեծապես նպաստեցին ինչպես ռուսական կառավարությունը, Թիֆլիսի կենտրոնական ազգային մարմինը (Ազգային բյուրոն), այնպես էլ հայ ժողովուրդը ամբողջությամբ, քանզի վերջինս բնազդաբար սպասում էր «թուրքական պատերազմին»²:

Թուրքիան «երեք անիս պատրաստվելով և հստակ գիտակցելով, որ դաշնակիցները հաղթանակի դեպքում խիստ կվարվեն նրա հետ», մտավ պատերազմի մեջ գերմանական դաշինքի կազմում:

1914թ. հոկտեմբերին թուրքական զորքերը հարձակվում են Կարսի, Սարիղամիշի, Արդվինի և Բաթումի վրա: Այսպիսով բացվում է պատերազմի մի նոր ռազմաճակատ, որը ձգվում է Սև ծովից մինչև Ուրմիա լիճ³: Սա հեղինակի կարծիքով իհարկե ցանկալի չէր եռյակ համաձայնությանը: Թուրքիայի մուտքը պատերազմ մեծ փոփոխություններ մտցրեց Հայկական հարցի միջազգային մոտեցումների մեջ: 1914թ. սկզբում «թուրքահայոց վերանորոգումների» հարցով շահագրգռված էր և զբաղվում էր գլխավորապես Ռուսաստանը: Անգլիան և Ֆրանսիան կամ անտարբեր էին կամ էլ հետևում էին ռուսական դիվանագիտությանը այնքանով, որքանով նա չափավոր առաջարկություններ էր անում: Սակայն այս վիճակը արմատապես փոխվում է, քանզի հանդես են գալիս մի շարք առաջնահերթ շահեր Անգլիայի և Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության մեջ:

Մանրամասն ներկայացնելով և վերլուծելով մեծ տերությունների հավակնությունները Թուրքիայի նկատմամբ՝ հեղինակը ներկայացնում է նաև այն գործոնները, որոնք ի հայտ էին եկել իրադարձությունների վերջին զարգացումների ընթացքում. նախ թուրքահայաստանի ապագան կապվում էր Թուրքիա-

¹ «Յորիզոն», 1 հունվարի, 1915:

² «Յորիզոն», 3 հունվարի, 1915:

³ Պարսամյան Վ.Ա., Հարությունյան Շ.Ո., Հայ ժողովրդի պատմություն (1801-1978), Երևան, 1979, էջ 355:

յի ասիական և եվրոպական զանազան հատվածների հետ, այնուհետև, հրապարակ է զայիս հայ հասարակության մեջ վճռականապես նրա «ավտոնոմիայի» ձգտումը, որը և զգալի չափով արծազանք է գտնում դիվանագիտական աշխարհում՝ հետ մղելով հարցի լուծման մյուս ձևերը և, վերջապես, կովկասահայ ժողովուրդը և հեռավոր գաղութները իրականացնում են իրենց ցանկությունը՝ մասնակցել պատերազմին, իբրև մի առանձին ուժ, թե՛ դաշնակիցների հաջողության համար և թե՛ թուրքահայ ժողովրդի գոյությունը պաշտպանելու պատերազմի արհավիրքներից:

Նկատենք, որ այս հողվածում արծարծված հիմնական զաղափարներն ու կարծիքները արտահայտում էին թերթի հիմնական դիրքորոշումը:

Այն, որ համաշխարհային պատերազմի հետևանքները բացասաբար անդրադարձան Հայկական հարցի վրա, արծանագրում է նաև «Հորիզոնը»՝ 1915թ. առաջին համարում: «Հոգեկան այնքան մեծ լարում, ֆիզիկական այնքան աշխատանք վատնելուց հետո, երբ հայությունը հազիվհազ հանգստանալ ու սպասել էր ուզում, թե ի՞նչ է լինելու կամ ի՞նչ արդյունք էր տալու բարեկարգության այն ձևը, որ թուրքահայ ժողովուրդը իր համառությանը ու տոկունությանը կորզել կարողացավ դիվանագիտությունից՝ համաեվրոպական պատերազմով ամեն ինչ նորից տակն ու վրա եղավ»: Թերթը նաև ներկայացնում էր այն զրկանքներն ու կորուստները, որ կրում էր հայ ժողովուրդը պատերազմի հետևանքով. «Դատարկվել է Բասենը, Ալաշկերտը, Նարիմանի, Այնթափի, Դիադինի, ինչպես նաև Բայազետի շրջանները. հայությունը զրկվել է Ալբանի, Բաշկալեի ու Սարայի շրջանների Տաճկաստանում...

Բոլոր տեղերից ջրիստոնյա ազգաբնակչությունը դիմում է Կովկաս, իր ապահովությունը մեզ մոտ փնտրելու: Նրանց թիվը հասնում է 100.000-ի»²:

Լրագիրը 1915թ. սկզբում մեծ ուշադրություն է դարձնում պատերազմի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանից դեպի Կովկաս հայ ազգաբնակչության անսխառնեալ հոսքին: Թվական տվյալներով և փախտականների շարժման ուղղություն ուրվագծելով, «Հորիզոնի» թղթակիցները մտայլ գույներով ներկայացնում էին նաև նրանց ողբերգական վիճակը: «Գաղթականների հոսանքը մեր երկիր, նրանց անասելի տանջանքները, քաղցն ու մերկությունը ցնցեց հայ հասարակությանը և կլանեց նրա ուշադրությունը այն աստիճան, որ բոլոր անհրաժեշտ ու հերթական խնդիրները կորցրին իրենց հետաքրքրությունը»,- արձանագրում է թերթը³:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում և, հատկապես, 1914թ.վերջին սկսված Արդվին, Տանձոտ և Արդանուշ գավառներում հայ ազգաբնակչության հալածանքների, զանգվածային կոտորածների մասին տեղեկությունները թերթում ստացվում են արդեն 1915թ. փետրվար ամսից: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ մի շարք պատճառներով երկար ժամանակ էր անցնում, մինչև մի որևէ հրադարձության մասին տեղեկատվությունը հասնում էր խմբագրություն: Այս պատճառով էլ «Հորիզոնը» հարկ եղած դեպքում դիմում է մանրադարձների: Այսպես, փետրվարի վերջին արդեն ստացվում է մանրամասն տեղեկատվություն դեռևս 1914թ. Ույեմբերի 5-ից Արդվինում սկսված հայերի զանգվածային

կոտորածների մասին, որը թուրքական զորքերի անհաջողությունների հետևանքն էր:

Հատկանշական է և այն, որ ինչպես արևելահայ համարյա բոլոր պարբերականների, այնպես էլ «Հորիզոնի» խմբագրությունում տեղեկատվությունը բավական անկանոն էր ստացվում:

Լրատվության անկանոն և անմխիթար վիճակի մյուս կարևոր հանգամանքն այն էր, որ հայ պարբերականները և՛ ֆինանսապես, և՛ տեխնիկապես շատ էին զիջում այդ ժամանակաշրջանում հրատարակվող եվրոպական և ռուսական պարբերականներին⁴:

Եվ, վերջապես, Կովկասում հրատարակվող բոլոր թերթերը, այդ թվում «Հորիզոնը», հրատարակվում էին միայն ռազմական գրաքննության ստուգումից հետո, որ մեծապես խոչնդոտում էր լրատվության շարժը: Օսմանյան թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ լրատվության արտահոսքին մեծապես խոչնդոտում էր նաև թուրքական գրաքննությունը: Ինչպես հաղորդում է «Մարտիկ մը» ծածկանունով թղթակիցը Կ.Պոլսից փետրվարի 4-ին. «Մինչև ռուս-տաճկական ընդհարումը հոս վիճակներս աղել էր. զօրաշարժ էր և ընթվիզիսիոն կամ կառավարական գրավում: Սակայն այն ատեն գոնե կիմանայինք թե դուրսերը ինչ կը կատարվի: Իսկ ռուս թուրքական պատերազմի հայտարարությունից աստիճան աշխարհեն այլևս ամբողջովին կտրվեցանք, և վիճակներս երթալով ավելի և ավելի վատթարացավ:

...Ոչինչ գիտենք դուրսի աշխարհեն. ի՞նչ կը կատարվի ռազմադաշտերում մեզ-մենք չենք գիտեր: Կուզես հավատայ, կուզես մի հավատայ պիտի կարդաս տեղական ապուշ թերթերը լեցուն զգալի սուտերով, գերագրգռող բրովոքասիոններով, շինծու և այլանդակ զգացումներով: Դժբախտաբար և ոչ մեկ բացառություն կայ տեղական թերթերում մեզ... Ո՛ր ստիպված ենք անվեր կարդալ ԿովՖ-Պոլսոյի միալար կեղծիքները, կամ ավստրիական զեկույցները, ապուշության այդ զուլիգործոցները, որոնք նոր ու նոր բառեր կը հնարեն, դարձվածներ կը ստեղծեն՝ իրանց պարտությունը քողարկելու համար...»: Այնուհետև հողվածի հեղինակը բացատրում է, որ նման իրավիճակը ձեռնտու էր թուրքական կառավարությանը, քանզի «այդ ծայրահեղ արգելքն ու սուտերը պատճառ կըլլան ժողովրդի մեջ փսփսուքներու. կը տարածվին ամեն տեսակ անհավանական լուրեր...»: Այսպես, Թալեթի թելադրանքով թուրքերը տարածել էին այն լուրը, թե իբր թուրքական զորքերի դեմ կռվում էին ոչ թե ռուսական զորքերը, այլ հայկական 70.000-անոց կամավորականների բանակը...⁵: Թուրքական պաշտոնական զեկույցները վերաձվել էին հակիրճ և խիստ վրայ նորուքին չկայ» արտահայտության: Ամբողջ այդ ժամանակաշրջանում օսմանյան հանրային կարծիքը եվրոպայի մեջ ձեռք բերած հաղթանակների լուրերով «օրօրուեցավ»⁶:

1915թ. փետրվար, մարտ և ապրիլ ամիսներին արևմտահայության կոտորածների մասին տեղեկատվության հոսքը զգալի չափով մեծանում է: Սակայն ստացված հաղորդագրությունները, նամակները, թղթակցությունները հիմ-

¹ «Հորիզոն», 1 հունվարի, 1915:

² Նույն տեղում:

³ «Հորիզոն», 24 հունվարի, 1915:

⁴ «Մշակ», 14 ապրիլի, 1915:

⁵ «Հորիզոն», 22 փետրվարի, 1915:

⁶ Անտոնյան Ա., Սեծ ոճիր. Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեթի փաշա, Երևան 1990, էջ 73:

**ՈՒԿՐԱԻՆՅՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՅՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՂԱՏՈՒԹՅՈՒՆԻՅ (1918-1920ԹԹ.)**

1918թ. մայիսի 28-ին, ավելի քան 500-ամյա ընդմիջումից հետո հայաստանում վերականգնվեց պետականությունը: Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը ստեղծվեց ներքին ու արտաքին ծանր պայմաններում, պատմական բարդ ժամանակաշրջանում: Չափազանց դժվար էր երկիրը դժոխսյին կացությունից դուրս բերելը, ոչ պակաս դժվար էին նաև արտաքին հարաբերությունների կարգավորումը, պետությունների հետ կապերի հաստատումը: Այդ խնդրի լուծումը կապված էր լուրջ դժվարությունների հաղթահարման հետ: Բաթումի պայմանագրով թուլատրելով նրան շփումների մեջ մտնել միայն անմիջական հարևանների ու Քառյակ պետությունների հետ: Առաջին աշխարհամարտում թուրքիայի պարտությունից հետո (Բաթումի պայմանագիրը կորցրել էր իր իրավական ուժը) Հայաստանի Հանրապետությունն արդեն ազատ էր իր արտաքին կապերը տնօրինելու հարցում: Մինչ այդ, խախտելով իր համար սահմանված պայմանը, Հայաստանի Հանրապետությունը ձեռնարկել էր դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատելը Ռուսաստանից անջատված նորանկախ ոչ խորհրդային Ուկրաինայի հետ: Պատահական չէր Ուկրաինայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը: Պատմական հանգամանքների բերումով հայ ժողովրդի մի հատվածը վաղ ժամանակներից հարկադրված էր իր հայրենիքը և հաստատվել մեծակա ու հեռավոր երկրներում, այդ թվում նաև Ուկրաինայում: Վայելելով այդ ժողովրդի բարյացկամ վերաբերմունքը, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայության մի ստվար զանգված նույնպես ապաստան գտավ Ուկրաինայում: Ստեղծվեց մի մեծ համայնք, որը կազմակերպվեց և ժամանակի ընթացքում ստեղծեց իր շահերն ու իրավունքներն արտահայտող ազգային մարմիններ:

Հայ-ուկրաինական կապերը նոր որակ ստացան, երբ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի միջև հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ: Դրա համար արդեն որոշակի հող ստեղծվել էր, Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի կառավարությունը ճանաչել էր Հայաստանի Հանրապետությանը, իսկ Ուկրաինայում գործող հայկական ազգային մարմինները միավորվել էին և ստեղծել հայկական կոմիսարիատ, որը ճանաչվել էր ռադայի կողմից ու նրանից ստանում էր համակողմանի աջակցություն: Ավելին, Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից հետո Կիևում «Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի կառավարությանը կից Հայաստանի կոմիսարիատի կոլեգիան» փաստորեն նստարում էր Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչության դեր (նախագահ՝ զեդապետ Միքայել Լուսինյան, անդամներ՝ Կոնստանտին Մակար Պոպով և կապիտան Աշոտ Տոնյանց): Իսկ Ուկրաինայի փոխզնդապետ Մակար Պոպովը և կապիտան Աշոտ Տոնյանցը իր ներկայացուցչը Կենտրոնական ռադան ղեկավարում էին 1918թ. հուլիսի վերջից ուներ իր ներկայացուցչը երևանում (Վլադիմիր Գիրչենկո): 1918թ. հոկտեմբերին Կիևում հիմնվեց Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիան (ներկայացուցիչ՝ իրավագիտության դոկտոր՝ Գրիգոր Չամոյան (Չամոն)), իսկ մի շարք քաղաքներում՝ Օ-

դեսայում (գլխավոր), Խարկովում, Կիևում, հյուպատոսական հիմնարկներ, որոնք 1918-1920 թվականներին Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքական գործունեության կարևոր նվաճումներից էին: Դրանք մեծ աշխատանք կատարեցին Ուկրաինայում ապաստանած բազմազար հայությանն օգնելու, նրանց շահերն ու իրավունքները պաշտպանելու, ազգային կազմակերպությունների՝ Հայոց ազգային խորհուրդների, բազմաթիվ միությունների գործունեություն աշխուժացնելու ու համակարգելու ուղղությամբ, որոնք նպատակամղված էին հայապահպանման սուրբ գործին:

Առավել ստվար էր Օդեսայի հայ համայնքը, որտեղ առաջին աշխարհամարտի տարիներին հանգրվանել էին շուրջ ութ հազար հայ գաղթականներ ու ռազմագերիներ Արևմտյան Հայաստանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից և այլ երկրներից: Քաղաքում ապրող հնարակ հայերին ավելացավ փախստականների այդ մեծ զանգվածը և ստեղծվեց մի մեծ գաղութային համայնք, որը, սակայն, խիստ անկազմակերպ էր: Տեղի հայ գաղութի պահանջով և Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի ներկայացուցիչ Գրիգոր Չամոյանի միջամտությամբ Ուկրաինայում Հայաստանի կոմիսարիատի կոլեգիան 1918 թվականի օգոստոսի կեսին իր ներկայացուցիչները նշանակեց գիտնական-գյուղատնտես Թաիրովը և նրա օգնական փոխզնդապետ իշխան Թումանովը¹, որոնք աշխատեցին մինչև սեպտեմբերի վերջը, երբ սկսվեց կոմիսարիատի կոլեգիայի վերափոխումը դիվանագիտական միսիայի: Հոկտեմբերի սկզբին դեռևս գործող կոմիսարիատն իր կոլեգիայի անդամ, փոխզնդապետ Մակար Բոգդանի Պոպովին նշանակեց Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոս Օդեսայում՝ հաշվի առնելով գաղութի համաձայնությունը և հայոց լեզվի նրա իմացությունը: Գաղութը մեծ ուրախությամբ ընդունեց Հայաստանի նորաստեղծ պետության հյուպատոսի նշանակումը և լուրջ հույսեր էր կապում նրա գործունեության հետ: Իր գործունեությունը հաջողությամբ կազմակերպելու համար Հայաստանի Հանրապետության Օդեսայի հյուպատոսությունը որոշեց իր կառուցվածքը, մշակեց խնդիրներն ու աշխատանքի հիմնական ուղղությունները: Հյուպատոսական հիմնարկը կազմվեց չորս բաժիններից՝ գաղթականական, ռազմագերիների, անձնագրային և Հայաստանի Հանրապետության շահերի պաշտպանության: Առաջին քայլերից իսկ հյուպատոսությունն Օդեսայում հանդիպեց որոշակի դժվարությունների: 1919 թվականի հունվարի 4-ին Մ.Պոպովը Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Չամոյանին ուղղած զեկուցագրում տեղեկացնում է, որ հյուպատոսական հիմնարկն Օդեսայում աշխատում է առանց կառավարության հավատարմագրի, առանց անհրաժեշտ նյութական միջոցների, ֆինանսների, որոնք անհրաժեշտ են շենքի և գույքի ձեռքբերման համար: Մ.Պոպովը խնդրում է շտապ ուղարկել հարյուր հազար ռուբլի, հաստատել ծառայության կազմը, որը բաղկացած էր յոթ հոգուց՝ փոխյուպատոս, քարտուղար, երկու աշխատակից՝ հատուկ հանձնարարությունների գծով և երեք հոգի սպասարկող անձնակազմ²: Հունվարի 13-ին Գ. Չամոյանը Մ.Պոպովին պաշտոնապես հանձնեց Օդեսայում Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոսի հավատարմագիրը, իսկ եղիչ Բրիտ-

¹ Տե՛ս ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 73, 1-ին մաս, ք. 37:

² Տե՛ս ԳԳ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 73, 1-ին մաս, ք. 90-91:

ափորի Մելիքյանին նշանակեց քարտուղար: Մյուս ծառայողները նշանակվեցին գլխավոր հյուպատոսի հրամանով:

Հյուպատոսական ծառայության արդյունավետ աշխատանքի կարևոր պայման էր տեղի հայ գաղութի աջակցությունը: Սակայն օդեսահայ գաղութը դեռևս անկազմակերպ էր, միասնական չէր, չկար այն միավորող ազգային կազմակերպություն: Կյանքը պահանջեց ստեղծել Հայոց ազգային խորհուրդ, որը պետք է միավորեր գաղութը, ստեղծեր համազգային մթնոլորտ քաղաքում, սերտ կապի մեջ մտներ հյուպատոսության հետ: Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ.Զամոյանը նախաձեռնեց Օդեսայում Հայոց ազգային խորհուրդ հիմնելու գործը: 1919 թվականի հունվարի 31-ին Օդեսայի իր բնակարանում, տեղի հայ հասարակական գործիչների մասնակցությամբ, Գ.Զամոյանը հրավիրեց խորհրդակցություն, որտեղ որոշվեց հիմնել Հայոց ազգային խորհուրդ., «որը պիտի պարփակե յուր մեջ Օդեսայի և շրջակա մանր գաղութների ազգային հասարակական կյանքի բոլոր կողմերը և լինի ամբողջ շրջանի համար մի բարձրագույն ազգային հաստատություն»¹: Փետրվարի 5-ին Օդեսայի Գ. Զամոյանի մասնակցությամբ տեղի ունեցած ժողովում որոշվեց Օդեսայի Հայոց ազգային խորհրդի կազմը, բաժիններն ու նրա կազմի ընտրությունը կարևոր իրադարձություն էր Օդեսայի հայ համայնքի կյանքում: Հիրավի, Հայոց ազգային խորհուրդը հանդիսանում էր գաղութի կյանքի բոլոր կողմերը ղեկավարող, բոլորին շաղկապող և միացնող օղակը: Նրա գոյությունը մեծապես նպաստում էր Ուկրաինայում Հայաստանի հանրապետության գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի արդյունավետ գործունեության ծավալմանը: Հայոց ազգային խորհուրդն իր շուրջը համախմբեց բոլոր ազգային կազմակերպություններն ու միությունները, որոնք սերտ կապի մեջ մտան հյուպատոսության հետ: Օդեսայում հրատարակվող «Հոսանք» թերթի խմբագիր Հակոբ Բաղդասարյանի և քահանա Հովհաննես Զուբարյանի առաջարկով սկսեց լույս տեսնել նաև «Вестник Армении» ռուսերեն թերթը, որը գաղութահայ կյանքը ներկայացնում էր նաև ոչ հայ ընթերցողին, տեղեկություններ հաղորդում Հայաստանի Հանրապետությունում կատարվող գործընթացների մասին:

Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկը, Հայոց ազգային խորհրդի աջակցությամբ կարողացավ լայն գործունեություն ծավալել Օդեսայում՝ հայ քաղաքացիների, գաղթականների ու ռազմագերիների շահերի պաշտպանության և Ուկրաինայի հարևան երկրների հայկական գաղթօջախների հետ կապերի ամրապնդման ուղղությամբ: Դիվանագիտական միափայլ ներկայացուցիչ Գ.Զամոյանն այդ գործում բարձր էր գնահատում գլխավոր հյուպատոս Մ.Պոպովին ծառայությունը: «Շնորհակալություն պետք է հայտնել հյուպատոս Մ.Պոպովին իր գործունեության համար, - գրում է Գ.Զամոյանը, - հատկապես հայ գաղթականության և ռազմագերիների հետ տարած աշխատանքի համար»²: Կատարված լավ աշխատանքի կարևոր ցուցանիշ էր այն, որ Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկն Օդեսայում մեծ հեղի-

¹ Ձեռ «Դոսանք», 1 փետրվարի, 1919 թ.:

² Ձեռ ԳԳ ՊԿՊՈ, ք. 200, գ. 1, գ. 217, թ. 4:

նակություն էր վայելում ինչպես հայ գաղութի, այնպես էլ օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցիչների շրջանում: Այն սերտ կապի մեջ էր այդտեղ գտնվող բոլոր օտարերկրյա հյուպատոսական հիմնարկների հետ: 1919 թվականի հունվարի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին ուղղված զեկուցագրում Գ.Զամոյանը տեղեկացնում է. «Հյուպատոսարանը Օդեսայում պաշտպանում է Հայաստանի Հանրապետության շահերը և նրա քաղաքացիների իրավունքները: Հյուպատոսությունը գերիների և գաղթականների հոգն է տանում, որոնք ամեն կողմից հավաքվում են Ուկրաինա: Մեր հյուպատոսը Օդեսայում ճանաչված է դաշնակիցների կողմից և բոլոր անձնագրերը, որոնք տալիս է, վավերացվում են համապատասխան հիմնարկների կողմից: Վերաբերմունքն ինչպես տեղական իշխանության, այնպես էլ դիվանագիտական (շրջանակների - Գ.Պ.) շատ լավ է: Ուստի խնդրում եմ, առանց հաշվի առնելու Ուկրաինայում քաղաքական փոփոխությունները, պահել արդեն կարգի դրած ապարատը և աջակցել նրան նյութապես և բարոյապես»¹:

1919 թվականի հունվարի վերջին Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսությունն Օդեսայում իրոք կայացած էր, դարձել էր լավ կազմակերպված հիմնարկ, որը բարձր էր պահում Հայաստանի Հանրապետության անունը: Եվ դիվանագիտական ներկայացուցիչը խնդրում է Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին, ինչպիսի պայմաններ էլ ստեղծվեց, պահել «արդեն կարգի դրած ապարատը և աջակցել նրան նյութապես և բարոյապես»: Սակայն պետք է ասել, որ Հայաստանի կառավարությունն ու նրա արտաքին գործերի նախարարությունն անհրաժեշտ ուշադրություն չէին դարձնում Օդեսայի հյուպատոսությանը: Եվ դա պատահական չէր. ինչպես 1919 թվականի փետրվարի 28-ի իր մի գրության մեջ նշում է արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Ալեքսանդր Տեր-Հակոբյանը, թե կառավարությունը և թե հատկապես արտաքին գործերի նախարարությունը «Մինչև հիմա չեն ձեռնարկել որևէ ակտիվ քայլ իրենց հետ կապելու այն բազմաթիվ հայկական գաղութները, որ սփռված են ամբողջ աշխարհով ... այդ թույլ կապը բացատրվում է մասնավորապես նրանով, որ կառավարությունը ժամանակ չի գտնում, զբաղված է երկրի համար հրատապ ու անհետաձգելի հարցերով, նաև թերագնահատում է այդ հարցը, ինչքան նպաստում է արտաքին աշխարհի հետ վատ փոստային ու հեռագրային կապը»²:

Որ քայքայված երկրում նորաստեղծ պետությունը խճճվել էր ներքին բարդ ու հրատապ խնդիրների լուծման ոլորտում և ժամանակ չէր գտնում ըստ էության զբաղվելու հայկական գաղութներով, դա իրոք այդպես էր: Եղիշտ էր նաև ակնարկը փոստային ու հեռագրային վատ կապի մասին: Բայց գլխավոր քարտուղարը խստովաճանում է, որ հայկական գաղութների հարցը թերագնահատվում էր, այսինքն՝ դրան առաջնակարգ նշանակություն չէր տրվում: Եթե դա այդպես էր, իմաստ չուներ խոսել մյուս պատճառների մասին:

Ժամանակին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունից չստանալով անհրաժեշտ հանձնարարականներ ու գործնական խորհուրդներ, Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսությունը փաստորեն գործում էր ինքնուրույն, ելնելով կոնկրետ քաղաքական իրավիճակից և հայ գաղութի իրավունքների պաշտպանության ու նրա պահանջների թելադրանքից: Հյուպատոսությունն անգամ չուներ իր ստեղծման մասին Հայաստանի Հանրապետության

¹ Ձեռ նույն տեղում, գ. 73, 1-ին մաս, ք. 119:

² Ձեռ նույն տեղում, գ. 217, ք. 19-20:

կառավարության որոշումը, չնայած արդեն վեց ամիս գործում էր:

Միայն 1919 թվականի մարտի 20-ին, Գ.Չամոյանի հանձնարարականով, զինվորական կցորդ Ա. Տոնյանցը երևանում նախարարների խորհրդի հաստատմանը ներկայացրեց Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի՝ կազմը և խնդիրները, որոնք հաստատվեցին երկու ամիս հետո՝ մայիսի 27-ին: Սահմանվեցին Զայաստանի Զանրապետության գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի խնդիրները:

1. Զայաստանի քաղաքացիների հաշվառում և նրանց շահերի պաշտպանություն,
2. Զայաստանի քաղաքացիներին ազգային անձնագրերի հանձնում,
3. Զայաստան մեկնողներին անձնագրերի հանձնում,
4. գաղթականներին անհրաժեշտ փաստաթղթերի հանձնում և տեղափոխում հայրենիք,
5. այդ խնդրով կապի հաստատում արտասահմանյան բոլոր պետությունների հետ՝ հյուպատոսական հիմնարկների ներկայացուցիչների միջոցով¹:

Օդեսայի հյուպատոսության գործունեությունը հենց այդ խնդիրների իրագործման պլանով էր ընթանում: Խոսելով հյուպատոսական հիմնարկի աշխատանքում հանդիպող կազմակերպական դժվարությունների ու բացթողումների մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ դրանք ինչ որ իմաստով անխուսափելի էին, քանի որ Զայաստանի նորաստեղծ պետության համար հյուպատոսությունը բոլորովին նոր երևույթ էր: Արտաքին գործերի նախարարությունը անգամ չուներ հյուպատոսական հիմնարկների կազմակերպման նախագիծ, ժամանակավոր կանոնադրություն, ավելին՝ չուներ նաև հյուպատոսական բաժին, որ կարողանար ղեկավարել արտասահմանում գործող այդ կարևոր հիմնարկների գործունեությունը: 1919 թվականի փետրվարի 1-ին կազմվեց արտաքին գործերի նախարարությանը կից հյուպատոսական բաժնի օրինագիծ և միայն վեց ամիս հետո, հուլիսի 31-ին ընդունվեց նման բաժին հիմնելու մասին օրենքը²:

Այնուհանդերձ, Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսությունը շարունակում էր իր ծավալուն ու լարված գործունեությունը: 1919 թվականի մարտի վերջին Օդեսայից հայրենիք ուղարկվեցին շուրջ 3000 հայ ազգամեզերի և մի քանի հազար գաղթական՝ ապահովված անհրաժեշտ սնունդով³:

Մեծ աշխատանք էր տարվում նաև համայնքի անդամների, հատկապես՝ ռազմագերիների ու գաղթականների անձնագրային գործը կազմակերպելու ուղղությամբ, որով ապահովվում էր Ուկրաինայում նրանց գոյատևման ու գործունեության իրավական հիմքը: Սակայն երկրում քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխությունն ընդհատեց Օդեսայի հյուպատոսության, ինչպես նաև Ուկրաինայում Զայաստանի Զանրապետության դիվանագիտական միսիայի գործունեությունը:

1919 թվականի ապրիլի 6-ին խորհրդային բանակը գրավեց Օդեսան: Ուկրաինայում խորհրդային իշխանության ներքո Զայաստանի Զանրապետության ներկայացուցիչները չէին կարող ազատ ու հանգիստ գործել: Դաշնակիցների հետ ֆրանսիական ռազմաճակով ապրիլի 7-ին Օդեսայից հեռացան Ուկրաինայում

Զայաստանի Զանրապետության դիվանագիտական միսիան և գլխավոր հյուպատոս Մ.Պոպովը: Ապրիլի 13-ին նրանք Կոստանդնուպոլսից Բաթում-Իջիդլիս ուղղությամբ մեկնեցին Երևան: Օդեսայից հեռանալուց առաջ, ապրիլի 5-ին Մ. Պոպովը հյուպատոսական հիմնարկի քարտուղար Եղիշ Մելիքյանին նշանակեց հյուպատոսի պաշտոնակատար: Սակայն մայիսի 25-ին խորհրդային իշխանության հրամանով դադարեցվեց Զայաստանի Զանրապետության Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատար Եղիշ Մելիքյանի գործունեությունը:

Շուտով, օգոստոսի վերջին խորհրդային իշխանությունն Ուկրաինայում կրկին տապալվեց: Կիև մտան Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության (Դիբելտորիա) բանակները: Իսկ մինչ այդ, օգոստոսի 11-ին, Օդեսան գրավել էր Ռուսական կամավորական բանակը: Անմիջապես վերակնգնվեց Զայաստանի Զանրապետության Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսության գործունեությունը՝ իր բոլոր ուղղություններով: Ե. Մելիքյանը վերակազմավորեց հյուպատոսական հիմնարկը՝ անձնակազմը համալրելով հիմնականում Զայոց ազգային խորհրդի անդամներով:

1919 թվականի սեպտեմբերի 24-ի զեկուցագրում Ե.Մելիքյանը տեղեկացնում է Զայաստանի Զանրապետության արտաքին գործերի նախարարին, որ «խորհրդային իշխանության հեռանալուց հետո Զայաստանի հյուպատոսական անմիջապես պարզեց իր դրոշակը և վերսկսեց իր գործունեությունը: Գտնում եմ, որ կառավարությունը չի զլանա տալու անհրաժեշտ ցուցումներ հյուպատոսարանի գործունեությունը շարունակելու և իմ ներկա անորոշ դրությունը պարզելու վերաբերմամբ»⁴: Ե.Մելիքյանի անորոշ դրությունն այն էր, որ ձևակերպված էր որպես գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատար, բայց իրականում բավական ժամանակ էր, ինչ կատարում էր հյուպատոսի պարտականություններ:

Օդեսայում իրենց գործունեությունը վերականգնեցին նաև Զայոց ազգային խորհուրդը և մյուս հայկական կազմակերպություններն ու միությունները:

Քանի որ Ուկրաինայում իշխանությունները հաճախ էին փոփոխվում, Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատար Ե.Մելիքյանը իր առաջնահերթ խնդիրն է համարում պարզել նոր իշխանության վերաբերմունքը հայկական ազգային մարմինների ու հյուպատոսության նկատմամբ: Այս անգամ հյուպատոսի պաշտոնակատար Ե.Մելիքյանը այցելեց ռուսական Կամավորական բանակի Օդեսայի շրջանի զինվորական հրամանատարին, որը բավական սիրալից ու բարյացակամ վերաբերմունք ցույց տվեց դեպի հայերը, դեպի Զայաստանի Զանրապետության հյուպատոսությունը և խոստացավ որոշ չափով բավարարել նրա կարիքները՝ հատկապես գաղթականներին հայրենիք տեղափոխելու հարցում: Ի դեպ, գաղթականներին կյանքի բարելավման ու նրանց ճակատագրի հարցերը կենտրոնական տեղ էին գրավում Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսարանի գործունեության մեջ: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ Օդեսան հարավային Ռուսաստանի խոշոր կենտրոններից էր և այդտեղ էին հավաքվում գաղթական հայերը տարբեր վայրերից, ակնկալելով, որ այդ նավահանգստային քաղաքից ավելի դյուրին կարող են հայրենիք վերադառնալ:

Բաժնի վարիչն էր Զայի եղիզաբայանը, որը եռանդուն աշխատանք ծավալեց գաղթական հայերին հայրենիք վերադարձնելու համար: 1919 թվականի սեպտեմբերին Օդեսայում կային շուրջ հինգ հազար գաղթական հայեր: Սերտ

¹ Տես Վ. Պոպով, ֆ. 200, ց. 1, գ. 148, ք. 13:

² Տես նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, ք. 178:

³ Տես նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, ք. 1:

⁴ Տես Գ. Պոպով, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, ք. 26:

կապի մեջ մտնելով քաղաքի հայկական ազգային մարմինների հետ և նրանցից ստանալով նյութական ու բարոյական աջակցություն, Յ. Եղիազարյանն իր գործունեության առաջին մի քանի օրվա ընթացքում կազմակերպեց 90 հայ գաղթականների տեղափոխումը՝ հոգալով նրանց կարիքները: Հայաստան էին տեղափոխվում առաջին հերթին այն գաղթականները, որոնք հայրենիքում ունեին ծնողներ, ազգականներ, բարեկամներ, որպեսզի ավելի չբարդացնեն երկրի ծանր կացությունը: Փաղթականներին հայրենիք տեղափոխելու գործը դանդաղում էր նյութական, դրամական միջոցների խիստ պակասի պատճառով: 1919թ. սեպտեմբերի 24-ի իր զեկուցագրում՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին, հյուպատոսի պաշտոնակատար Ե. Մելիքյանը տեղեկացնում է, որ գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի ֆինանսական վիճակը սկզբից ի վեր ծանր է եղել: Այն իր գոյությունը պահպանում էր սեփական կամ բարեգործական միջոցներով: Սեփական միջոցներն ստացվում էին զանազան վկայականներ և անցագրեր տալուց, որոնց արժեքը չէին տրամադրում: Իսկ ամեն անգամ բարեգործական նվիրատվություններին դիմելը ամենևին էլ ջանկալի չէր, քանի որ պետական հիմնարկությունը կորցնում է իր հեղինակությունը: Գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատարը շատ ճիշտ ու վճռական է դնում հարցը. «Եթե կառավարությունը վճռում է Օդեսայում պահել հյուպատոսարան, որը, իմ կարծիքով միանգամայն անհրաժեշտ է, ապա այդ հիմնարկությունը պետք է սոլիդ և պետական հիմքերի վրա դնել՝ չհնայելով հարկավոր ծախսերը, որոնք հանրապետության հեղինակության պահպանելու համար անհրաժեշտ են»¹¹: Այդ հարցում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունում միատեսակ մոտեցում չկար: Նախարարության գլխավոր քարտուղար Ալեքսանդր Տեր-Հակոբյանն իր մի գրության մեջ այն կարծիքն է հայտնում, որ հյուպատոսներն ու գործակալները պետք է աշխատեն առանց աշխատավարձի՝ չձանձրաբեռնելով պետական գանձարանը¹²: Այսպիսի մտայնության պայմաններում անիմաստ էր նախարարությունից դրամական միջոցներ ակնկալելը: Նրանց գործադրած ջանքերով շարունակում էր գործել այդ կարևոր պետական հիմնարկը:

Սակայն Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսության գործունեությունը երկար չշարունակվեց: 1919 թվականի դեկտեմբերի 21-ին երրորդ անգամ բռլչևիկյան բանակը գրավեց Ուկրաինան, և վերջնականապես այնտեղ հաստատվեց խորհրդային կարգեր: Դադարեց գործելուց նաև Հայաստանի Հանրապետության Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկը:

Առաջին աշխատանքարտի տարիներին խարկովում հաստատվեցին շուրջ 10 հազար հայ գաղթականներ, հիմնականում Կանից, Երզրումից և այլ քաղաքներից¹³: Անհրաժեշտ էր ապահովել համայնքի կյանքի իրավական ու սոցիալ-տնտեսական հիմքերը, կազմակերպել հայ բնակչության՝ հատկապես գաղթականների ապրելակերպը, լուծել աշխատանքի, բնակարանի և այլ կենսական հարցեր: Բնականաբար, առաջ եկավ խարկովում ներկայացուցչություն հիմնելու խնդիրը: Կոմիսարիատի կոլեգիան իր հոկտեմբերի 7-րդ ընթացիկ հարկովում ներկայացուցիչ ընտանաց տեղի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ, բժիշկ Սկրտիչ Մելիքյանին: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 8-ին, կոմիսարիատի կոլեգիայի պահանջով Մ.Մելիքյանն սկսեց իր պարտականությունների կատարումը: Նույն

օրն էլ Ուկրաինայի Կենտրոնական ժողովի արտաքին գործերի նախարարությունը ճանաչեց նրա լիազորությունները¹⁴:

Ինչպես Օդեսայում, այնպես էլ խարկովում, հյուպատոսության ֆինանսական միջոցները գոյանում էին հայ գաղութի սուղ հնարավորություններից, գլխավորապես հյուպատոսական տուրքերի (անձնագրերի և անցաթղթերի), ցեղեկույթների ու նվիրատվությունների հաշվին: Իր երեսը ամսյա գործունեության ընթացքում խարկովի հայկական հյուպատոսությունը զգալի աշխատանք կատարեց հայ գաղութի համախմբման և հայության իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ:

Սակայն 1919թ. հունվարի 10-ին, խարկովի խորհրդայնացումից հետո, արգելվեց հյուպատոսության, Հայոց ազգային խորհրդի ու հայկական մյուս կազմակերպությունների գործունեությունը: Նույն օրը (հունվարի 10-ին) խորհրդային Ուկրաինայի Հայկական գործերի կոմիսարիատի խարկովի բաժանմունքի ղեկավար Պատարյանցի պահանջով ձեռքակալվեցին հյուպատոս, Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Մ.Մելիքյանը և նրա օգնական Ավդալովը: Ապրիլի 15-ին Ուկրաինայի բուլլատրեց Մ.Մելիքյանին հեռանալ խարկովից՝ առհասարակ թողնել խորհրդային Ուկրաինայի սահմանները:

1919թ. հունիսին, գեներալ Ա.Դենիկինի Կամավորական բանակի կողմից խարկովը գրավելուց հետո փոխվեց քաղաքական իրադրությունը, և նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին հայկական կազմակերպությունների գործունեության համար:

Չուլիսի 4-ին խարկովում կրկին իր գործունեությունը վերսկսեց հյուպատոսական հիմնարկը: Նոր հյուպատոսի պաշտոնը ստանձնեց խարկովի հայ գաղութի հասարակական հայտնի գործիչ, բժիշկ Ռուբեն Յուզբաշյանը: Հյուպատոսական հիմնարկը անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նախագում ապաստանած բազմաճակատ հայ գաղթականների հաշվառման, անձնագրերի և անցաթղթերի հանձնման և նրանց իրավունքների ու շահերի պաշտպանության կազմակերպմանը:

Հյուպատոսությունը ստանում էր նաև ռուսական Կամավորական բանակի գործնական աջակցությունը: Ուշագրավ է, որ գեներալ Ա.Դենիկինի կարգադրությամբ, Կամավորական բանակի շուրջ 600 հայ զինվորներ մի քանի բժշկասանիտարական ջոկատների հետ, հյուպատոսական հիմնարկի և Եկատերինոգրադում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Չովիանցես Սաղաթեյանի ջանքերով, հաղթահարելով ճանապարհի դժվարությունները, տեղափոխվեցին հայրենիք՝ ազգային բանակում ծառայելու¹⁵:

Հյուպատոսական հիմնարկին հաջողվեց հարաբերություն հաստատել տեղի մամուլի խմբագիրների հետ, որոնք պարբերաբար տպագրում են «Հայկական հարցին» նվիրված հոդվածներ¹⁶:

Սակայն քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխության հետևանքով խարկովի հյուպատոսությունը դարձյալ չկարողացավ իր գործունեությունը երկար շարունակել: Նոյեմբերին խորհրդային բանակը մոտեցավ խարկովին և մինչ քաղաք մտնելը՝ Ռ.Յուզբաշյանը դադարեցրեց հյուպատոսության գործունեությունը: Դեռևս 1919թ. հունվարին, Ուկրաինայի խորհրդային իշխանության

¹¹ ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, թ. 26:

¹² ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, թ. 20:

¹³ Տես նույն տեղում, գ. 380, թ. 24:

¹⁴ Տես նույն տեղում, թ. 2:

¹⁵ ՀՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 277, ց. 1, գ. 1, թ. 47:

¹⁶ Տես նույն տեղում, թ. 15:

թելադրանքով, Ռ.յուզբաշյանը պարտավորվել էր չզբաղվել ազգային խնդիրներով և չատանձնել հյուպատոսի պարտականությունը խարկովում¹⁷:

Այսպիսով, ի տարբերություն Օղեսայի գլխավոր հյուպատոսության արդյունավետ գործունեության, խարկովի հյուպատոսական հիմնարկը օբյեկտիվ պատճառներով չկարողացավ նման աշխատանք ծավալել: Այնուհանդերձ, այստեղ էլ կատարվեց ազգանպաստ գործ:

1918 թվականի նոյեմբերին Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիայի ղեկավար Գ.Չամոյանի հրամանով Կիևում ստեղծվեց հյուպատոսություն: Դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական, նախկին հայկական կոմիսարիատի կոլեգիայի նախագահ գնդապետ Միքայել Լոմիզեն միաժամանակ ստանձնեց Հայաստանի Հանրապետության Կիևի հյուպատոսի պարտականությունները, իսկ քարտուղարը դարձավ Օ. Խաչիզյանը՝ դարձյալ համատեղությամբ: Հարուստ փորձ ու գիտելիքներ ունեցող Մ. Լոմիզեն մեծ համատեղությամբ էր կատարում հյուպատոսի իր պարտականությունները: Եւ իր առաջնահերթ խնդիրը համարեց միավորել Կիևում գործող հայկական ազգային մարմիններն ու կազմակերպությունները հյուպատոսության շուրջը: Նկատելի էր Կիևի հյուպատոսությունը գործում էր առավել նպաստավոր պայմաններում, այն սերտ կապի ու համագործակցության մեջ էր դիվանագիտական ներկայացուցչության հետ և օպերատիվ կերպով լուծում էր բոլոր հարցերը: Սակայն երեք ամիս հետո 1919 թվականի փետրվարին ընդհատվեց հյուպատոսության գործունեությունը: Խորհրդային բանակը Կիև մտնելուց անմիջապես հետո հասկանալի պատճառով արգելեց մայրաքաղաքում Վրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսական ծառայությունների գործունեությունը: Կիևից Օղեսա տեղափոխվեցին Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունն ու հյուպատոսությունը: Գ. Չամոյանի հանձնարարությամբ Կիևում մնաց դիվանագիտական ներկայացուցչության և հյուպատոսության քարտուղար Օ. Խաչիզյանը, որպեսզի ապահովեր Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական կորպուսի արխիվի, գույքի և շենքի վերահսկողությունը: Չճանաչելով հանդերձ Վրաստանի ու Հայաստանի հյուպատոսական ծառայությունները՝ խորհրդային իշխանությունը թույլատրեց նրանց գոյությունը մինչև մարտի 31-ը: Այդ ընթացքում տեղի հայ գաղութի պահանջով իր արձակուրդն ընդհատեց և հյուպատոսական գործունեությունը վերսկսեց Մ. Լոմիզեն: Սպիտակ սկզբին Ուկրաինայի խորհրդային իշխանությունը Վրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսներից պահանջեց տասնօրյա ժամկետում ստանալ իրենց կառավարություններից խորհրդային իշխանության ճանաչման հայտարարությունը: Սակայն «ոչ հյուպատոսների և ոչ առավել ևս Ռակովսկու համար գաղտնիք չէր, — տեղեկացնում է Օ. Խաչիզյանը, — որ դրական պատասխան չէր ստանալու: Այնուհետև պատասխանի բացակայությունը իրավական հիմք տվեց Ուկրաինայի խորհրդային իշխանությանը վտարելու Վրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսներին ոչ միայն Կիևից, այլ ընդհանրապես Ուկրաինայի սահմաններից»¹⁸:

Ուկրաինայի խորհրդային կառավարությանը կից Հայկական գործերի կոմիսարիատի լիազոր Սմբատ Մարգարյանը պահանջեց կոմիսարիատին հանձնել Հայաստանի Հանրապետության Կիևի հյուպատոսության արխիվը, կնիքը և դրամարկը: Այս առիթով Մ. Լոմիզեն գրավոր բողոք ներկայացրեց, որն

¹⁷ Տես Գ. Գ. Գ. Գ. Գ., ֆ. 200, ց. 1, գ. 380, ք. 24:

¹⁸ Գ. Գ. Գ. Գ. Գ., ֆ. 200, ց. 1, գ. 173, 2-րդ մաս, ք. 189:

արդյունք չունեցավ: Եւ ստիպված հանձնեց պահանջվածը: Մայիսի սկզբին Կիևից Օղեսա մեկնեցին Հայաստանի և Վրաստանի հյուպատոսները: Մեկնելուց առաջ Մ. Լոմիզեն Կիևի հյուպատոսի լիազորությունը հանձնեց երգվյալ հավատարմատար Ա. Դրագունովին՝ պահանջելով նրանից, որ Ուկրաինայում իշխանության փոփոխության դեպքում վերսկսի իր պարտականությունների կատարումը մինչև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության որոշումը կամ նրան հաստատելու, կամ նոր անձ նշանակելու մասին¹⁹: Հիրավի, մի քանի ամիս անց՝ օգոստոսի վերջին Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության և գեներալ Ա. Դենիկինի կամավորական բանակները պարտության մատնեցին Ուկրաինային Կիևում և Ուկրաինայում: Ա. Դրագունովը անմիջապես բանակցությունների մեջ մտավ նոր իշխանությունների հետ, ճանաչվեց ու ընդունվեց Կիևի դիվանագիտական կորպուսում և վերսկսեց իր հյուպատոսական գործունեությունը: Սակայն 1919թ. դեկտեմբերի 16-ին խորհրդայնացվեց Կիևը, և դադարեց գործելուց Կիևի հյուպատոսական հիմնարկը:

Այսպիսով, բավական բարդ ու անկայուն քաղաքական իրադրության պայմաններում Օղեսայում, խարկովում ու Կիևում հիմնված ՀՀ հյուպատոսական մարմինները լայն գործունեություն ծավալեցին հայ գաղութի համախմբման, հայության իրավունքների պաշտպանության և այլ բազմաթիվ խնդիրների իրականացման ուղղությամբ:

ԱՆՈՒՇ ՄԱՐՏՉԱՆ

ՄԻՍԱԸ ՄԱՆՈՒՇԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԳՐ. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

«Ֆրանսիայի բանվոր դասակարգը, ժողովուրդը սրբությամբ են պահպանում Մանուշյանի ջոկատի հերոսական մարտիկների հիշատակը, Մանուշյանի, որի անվամբ, ի նշան շնորհակալության և հիացմունքի կոչված է Փարիզի փողոցներից մեկը ...»¹: Այսպես է գրել Մ. Մանուշյանի մասին Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի քարտուղար Ժակ Դյուկլոնը: Հիրավի, հայ ժողովրդի արժանավոր գավակը իր սիրանքներով հիացրեց Ֆրանսիային, չխնայելով կյանքը, մինչև վերջ պայքարեց լավագույն ապագայի համար:

Մ. Մանուշյանը ծնվել է 1906 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Եփրատ գետի ակունքի մոտ գտնվող Աղեյման գյուղաքաղաքում, այգեգործի ընտանիքում: Նրա հայրը զոհվել է թուրքական հրոսակների հարձակումների ժամանակ, մայրը սովամահ է եղել, իսկ հայրենի օջախը ավերվել է թուրքական ենիշերիների կողմից:

Ութամյա Միսաքը իր եղբայրների ու քույրերի հետ Աղեյմանի հայ գաղթականների օգնությամբ անցնում է Սիրիա: Դեռ որբանոցում եղած ժամանակ Մի-

¹⁹ Տես նույն տեղում:

¹ ՀՀ Նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (ՀՀ ԵՊ ԿՊՈ), ֆ. 1029, ց. 1, գ. 177, ք. 5:

սաքը աչքի է ընկնում իր արտակարգ ընդունակություններով: Դեռ այդ ժամանակ, պատանի հասակում նա հրապարակում է իր առաջին բանաստեղծություններն ու հոդվածները¹:

1925 թ. Մ.Մանուշյանը Սիրիայի բազմաքանակ հայ որբերի հետ տեղափոխվում է Ֆրանսիա²:

Մինչև 1928 թ. աշխատում է Մարսելում՝ որպես ատաղձագործ բանվոր:

1928 թ. տեղափոխվում է Փարիզ, աշխատում մեքենաշինական գործարաններից մեկում որպես բանվոր³:

1930-1935 թթ. Մ.Մանուշյանը ամբողջապես զբաղվում է գրական աշխատանքով, որից հետո անցնում հասարակական և քաղաքական աշխատանքի:

1934 թ. Մանուշյանը ընդունվում է ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցության շարքերը և մինչև իր կյանքի վերջին տասնամյակը (1934-1944 թթ.) իրեն նվիրում է աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանության պատվավոր գործին⁴:

Այդ տարիներին Մանուշյանը հանդես է գալիս հակաֆաշիստական մի շարք հոդվածներով («Ձանգու» թերթում), որտեղ կոչ է անում հայ գաղութին ստեղծել ազգային միասնական ճակատ՝ միահամուռ կերպով պայքարելու ֆաշիստների դեմ:

1937 թ. Մանուշյանը մասնակցում է ֆրանսիական կոմկուսի հակաֆաշիստական համագումարին՝ որպես հայկական կոմունիստական սեկցիայի ներկայացուցիչ⁵:

1938 թ. հունվարին Ֆրանսիայի Դայաստանի օգնության կոմիտեի (ՅՕԿ) կենտրոնական կոմիտեն իր երկրորդ քարտուղար Մ.Մանուշյանին Փարիզից ուղարկում է Լիոն՝ ՅՕԿ-ի երեք մասնաճյուղերի («Միկոյան», «Վերելք», և «Չորագետ») միջև եղած տարածայնությունները ուսումնասիրելու և կանոնավորելու հանձնարարությամբ: Այդ նույն ամսվա վերջերին՝ Լիոն քաղաքի երրորդ քաղաքապետարանի սրահում կազմակերպված հրապարակային ժողովում, համերաշխություն վերականգնելու վերաբերյալ առաջին իսկ ելույթով, Մանուշյանը իրեն դրսևորում է որպես բարձր գիտակցության և կազմակերպչական տաղանդի տեր մարդ: Նա խիստ քննադատություն ծավալեց հասարակական գործերն իրենց շահամոլությանը ծառայեցնող սնափառների, բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր իրենց «աշխատանքները» հանգեցնում էին պառակտումներին, հասարակական գործերի ջլատմանը:

Մանուշյանը մոտ երեք ամիս մնում է Լիոնում և տեղի ազնիվ ու հայրենասեր ընկերների հետ հասնում համերաշխության վերականգնմանը⁶:

1939 թ. սեպտեմբերի 3-ին Մանուշյանը ձերբակալվում է, 1940 թ. կանչվում բանակ և զորացրվում այն ժամանակ, երբ ֆաշիստներն արդեն ոտնակոխ էին անում Փարիզը⁷:

¹ Տես նույն տեղում, գ. 137^ա, թ. 6:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում:

⁴ ԳԳ ԵՊ ԿՊԱ, ֆ. 1029, գ. 1, գ. 137^ա, թ. 2:

⁵ ԳԳ ԵՊ ԿՊԱ, ֆ. 1029, գ. 1, գ. 137^ա, թ. 6:

⁶ Տես նույն տեղում, թ. 2:

⁷ Տես նույն տեղում, թ. 6:

Մանուշյանը շուտով ոստիկանության կողմից բանտարկվում և ուղարկվում է Կոմպիենի համակենտրոնացման ճամբարը: Երեք ամիս անց մի խումբ ընկերների հետ փախչելով այնտեղից, ընդհատակյա պայքար է ծավալում, ապա պարտիզանական շարժման ղեկավարության հանձնարարությամբ ստանձնում «Ստալինգրադ» ջոկատի քաղաքական կոմիսարի պաշտոնը, իսկ այնուհետև նշանակվում նրա հրամանատար: Այդ ջոկատը, սկսած 1943 թ. մարտի վերջերից, հանգիստ չէր տալիս Ֆրանսիան օկուպացրած հիտլերականներին: Գարծակում է ստեղծվում խմբի վրա Լևալուա փողոցում, Փարիզի պարետի գեներալ ֆոն Շաուս-բուրգի, հայտնի էստական շտանդարտեն ֆյուրեր Յուլիոս Ռիթերի սպանությունները, բազմաթիվ դիվերսիոն գործողություններ, պայթեցված զինվորական էջերներ, հայրենասիրական պայքարի կոչ անող տասնյակ թուղիկներ: «Ստալինգրադ» ջոկատի այս և բազմաթիվ այլ գործողություններին անմիջական ղեկավար մասնակցություն է ունեցել հայ ժողովրդի խիզախ զավակը¹:

Մանուշյանը մեծ անմիջական օգնություն է ցույց տալիս հայ պարտիզանական ջոկատների գործունեությանը: Նա հետագայում ղեկավարում է պարտիզանական ևս երեք ջոկատ:

Մանուշյանը մեծ աշխատանք է կատարել մեծ Սովետական բանակի հայ ռազմագերիներին օգնելու գործում: Արդեն 1943 թ. մայիս ամսից Փարիզում մեծ և իր խմբի մարտիկ Ալեքսան Կոստանդինյանը հայ ռազմագերիների հետ կապ էին հաստատել: Նրանք հակահիտլերական թուղիկներ էին հրատարակում և տարածում զորանոցներում, թաքստոցներ ապահովում բանակը լքող զինվորների համար և նրանց մուտքն ապահովում պարտիզանների շարքեր:

«... Դասարակաց թշնամիի դեմ տարվող այս ընդհանուր պայքարի մեջ մեր գաղութն ալ անմասն չմնաց ...»

... Նույն պայքարի անբաժանելի մասն ենք նկատած բռնորեն գերմանատելի համազգեստը հազած խորհրդային ռազմագերիներու փախուստի աշխատանքը: Ուրախ ենք այսօր հայտարարելու, որ անոցմե շուրջ 1400 հոգիներ տասնյակ մը մեծ ու փոքր քաղաքներ ազատագրած են գերման ավազակներեն ու ֆրանսիացի հայրենասերներու զնահատման արժանացած, պանծացնելով այսպես մեր ժողովրդի արդարասիրտությունն ու քաջությունը:

Ռազմագերիներեն անոցք, որոնց անհրաժեշտ պայմանները չէինք կրցած ստեղծել ազատագրական կռիվներու մասնակցելու համար, խիստ անծկալի կացության մը մատնված էին: Մինչև իշխանությանց իրենց բաղդով զբաղվելը՝ անոցք ֆրանսահայության հոգածության առարկա դարձան որպես մեր հարազատներն, որ վերադառնալով Դայտենիք, պիտի նվիրվին անոր մեծության»²:

Մանուշյանի ամուսն ու սխրանքները տարածվում են ամբողջ Ֆրանսիայում ու նրա սահմաններից դուրս: Գետապարհ ամեն միջոց գործադրում է որսալու Մանուշյանին: Ֆաշիստները նրա զլխի համար հայտարարել էին 5 մլն. մարկ պարգև³:

Երկար որոնումներից ու լրտեսական ամեն ջանք գործադրելուց հետո գետապարհականներին հաջողվում է 1943 թ. նոյեմբերի 10-ին ձերբակալել Մանուշյանին ու նրա 22 ընկերներին⁴:

¹ ԳԳ ԵՊ ԿՊԱ, ֆ. 1029, գ. 1, գ. 137^ա, թ. 2:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում, թ. 6:

⁴ Տես նույն տեղում:

Մանտե բանտից Մանուշյանը իր կնոջը՝ Մելինեին, գրում էր. «Այս պատերազմը փորձաքար մըն է, որտեղ պիտի ճշտվի յուրաքանչյուրի դիրքը Ֆրանսիայի և մանավանդ հայրենիքի նկատմամբ»¹:

Գեստապոյականները մեծ դատավարություն սկսեցին, որը Ֆրանսիայի նորագույն պատմության մեջ հայտնի է «Բսաներեքի դատավարություն» անվամբ²:

1944 թ. փետրվարի 17-ին Փարիզի Կոնտինենտալ հյուրանոցում սկսվեց դատավարությունը, որը տևեց երկու օր: 23 հերոսներն էլ մահվան դատապարտվեցին³:

«Մենք ազատության զինվորներ ենք և անասան կամքով ենք լսում դատավճիռը: Բայց ազատությունը կարելի չէ գնդակահարել, ազատությունն անմահ է... Մենք գիտակցաբար ենք գնում դեպի մահ, որպեսզի ապագա մարդկությունն այլևս չտեսնի պատերազմի և ֆաշիզմի սարսափները... Մենք հավատով ենք հրաժեշտ տալիս կյանքին, անասան հավատով, որ կոմունարների դրոշմ կծածանվի Ֆրանսիայի վրա, և աշխարհում կհաղթանակի ազատությունը... Վիվ լա Ֆրանս, վիվ լա լիբերտե... Կեցցե Ֆրանսիան, կեցցե ազատությունը...»⁴:

1944 թ. փետրվարի 21-ին Սոն Վալերիան կոչվող վայրում քաջ զինվորները գնդակահարվեցին ազատության պատի առջև⁵:

Կնոջն ուղղված վերջին նամակում Միսաք Մանուշյանը գրում էր.

«Քանի մը ժամ հետո այլևս այս աշխարհեն կհեռանամ: Այս կեսօրե հետո ժամը 3-ին, պիտի գնդակահարվինք: Չեն հավատար, այսուհանդերձ, գիտեմ որ այլևս քեզ պիտի չտեսնեմ:

Ինչ կրնամ գրել քեզի, ամեն ինչ անորոշ է մեջս և պայծառ միաժամանակ:

Ֆրանսիայի ազատագրության բանակին մեջ մտած էի որպես կամավոր զինվոր և կմեռնիմ գաղափարիս համար: Երջանկություն անոնց, որ պիտի ապրին մեզմե հետո և պիտի վայելին վաղվա ազատության և խաղաղության անուշությունը:

Վստահ եմ, որ Ֆրանսիայի ժողովուրդը ազատության համար պայքարող ընկերներուն հիշատակը պիտի գիտենա պատվել արժանավայել կերպով:

... Բարեկամներուս օգնությամբ, որոնք վստահ եմ, որ չպիտի զլանան և պիտի ուզեն պատվեն զիս, տպել կուտաս բանաստեղծություններս, որոնք արժանի են կարդացվելու: Եթե կրնաս հիշատակներս տար Հայաստան:

Քիչ հետո պիտի մեռնիմ 22 ընկերներուս հետ, քաջությամբ և հոգիի խաղաղությամբ մարդու մը, որու խիղճը հանգիստ է, որովհետև անհատապես ոչ ոքի զեշություն չեմ ըրած և եթե ըրած եմ, եղած է առանց ոխի...:

Բոլոր անոնք, որոնք ինձ զեշություն ըրած են կամ ուզած են ընել, բոլորին կներեմ, բացի այն անձեն, որ մեզ դավաճանեց, իր մորթը վերագնելու համար և անոնց, որոնք մեզ ծախեցին:

¹ Նույն տեղում, գ. 177^ա, թ. 5:

² Տես նույն տեղում:

³ Տես նույն տեղում:

⁴ Տես նույն տեղում, գ. 137^ա, թ. 1:

⁵ Տես նույն տեղում, թ. 6:

Ուժեղորեն կհամբուրեմ քեզ, ինչպես և քույրդ և բոլոր ընկերները, որոնք զիս կճանչնան հեռվեն կամ մոտեն, կուրծքի վրա կսեղմեն բոլորդ, մնաք բարով»¹:

Մանուշյանի գնդակահարությունից հետո չեն դադարում հետապնդումները նրա այրու՝ Մելինեի նկատմամբ: Այդ ժամանակ նրան իր տանը ապաստան է տալիս Շառլ Ազնավուրի հայրը՝ Մամիկոնը²:

1945 թ. սեպտեմբերին հատուկ որոշմամբ Միսաք Մանուշյանի այրին՝ Մելինե Մանուշյանը, հաստատվում է Երևանում: 1946 թ. ՀՍՍՀ մինիստրների խորհրդի որոշմամբ նրան, որպես «Ստալինգրադ» ջոկատի հրամանատարի և հերոսի այրու, նշանակվում է ամսական 500 ռուբլի թոշակ³:

Ֆրանսիացի նշանավոր բանաստեղծ Լուի Արագոնը 1947 թ. մարտի 6-ին Փարիզի դահլիճներից մեկում տեղի ունեցած հավաքույթի ժամանակ, որը նվիրված էր հայ ժողովրդի պոեզիային, ասել է.

«Հայ ժողովրդի տառապանքի դիմաց Ֆրանսիայի բազմաթիվ մտավորականներ իրենց թանաքը գործածեցին՝ նպաստելու նրա ազատության գործին: Բայց հայ ժողովուրդը թանաքի տեղ իր արյունը տվեց Ֆրանսիայի ազատագրության համար: Երբեք չեմ մոռանա պատերազմի ժամանակ Ֆրանսիայի բոլոր անկյուններում պատերի վրա փակցված մեծածավալ ծանուցումները... Որոնց պետք էր հայ էր՝ Մանուշյանը, որի գնդակահարման տարելիցն է զուգահեռապես այս հավաքույթը: Գավառի մի խուլ անկյունում, անծանոթ մի ձեռք այդ ծանուցումներից մեկի վրա գրել էր.

«Մեռան Ֆրանսիայի համար»:

Մենք չենք կարող մոռանալ ձեր ժողովրդի մասնակցությունը մեր հայրենիքի ազատությանը»⁴:

ՆԱԿԸՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՐՅԱԽՆԱԿԱՅ ՆԵՐՈՒՆԵՐԸ /ՂԱՏՄԱՆԱՄԵՍԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱՆԻՇՈՒԹՅՈՒՆ/

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակում իր արժանի ավանդը ներդրեց նաև հայ ժողովուրդը: Նրա ավելի քան 600 հազար զավակներ, որից ավելի քան 300 հազարը Խորհրդային Հայաստանից, 1939 – 1945թթ. տարբեր ռազմաճակատներում ու զորատեսակների կազմում, գործում մասնակցություն ունեցան մարտական բոլոր գործողություններին՝ փառքով պսակելով հայ ժողովրդի մարտական հարուստ ավանդույթներով լի պատմությունը: Հայ ռազմիկներից ավելի քան 200 հազարը զոհվեցին թշնամու դեմ մղված արյունահեղ մարտերում՝ ոսկե տառերով գրելով իրենց անունները պատերազմի տարեգրության էջերում: Ճակատամարտերում ցուցաբերած խիզախության և կատարած անօրինակ սխրանքների համար շուրջ 70 հազար հայոր-

¹ «Անվետական Հայաստան», 1944 թ. օգոստոսի 7, հ. 213, էջ 3:

² ՀՀՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 362, գ. 7, թ. 86, թ. 1-3:

³ Տես նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 57, թ. 520, թթ. 1, 7, 9:

⁴ Տես նույն տեղում, ֆ. 1029, գ. 1, թ. 137^ա, թ. 6:

դիներ պարզևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով, իսկ նրանցից առավել աչքի ընկած 105-ը արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման¹: Այդ կոչումը սահմանվել էր դեռևս 1934թ. ապրիլի 16-ին՝ ԽՍՀՄ Կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որպես պատվավոր կոչում, գերազանցության բարձրագույն աստիճան:

1934 – 1991թթ. ընթացքում հերոսի կոչում է շնորհվել շուրջ 13000 մարդու, որոնցից 11633-ին 1941 – 1945թթ. Հայրենական Մեծ, 412-ին՝ Խորհրդային հերոսական և 93-ին՝ Խորհրդային ճապոնական պատերազմներում, իսկ մնացածը խաղաղ ժամանակաշրջանում կատարած սխրանքների համար:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում հերոսացած 12138 խիզախները հանդիսանում էին ԽՍՀՄ 62 ազգերի ու ժողովուրդների զավակներ: Հերոսների համաստեղության շարքում հայերը հրեաների հետ միասին գրավում են պատվավոր 5-6-րդ տեղերը ռուսներից, ուկրաինացիներից, բելոռուսներից ու բաթարներից հետո²:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Խորհրդային Միության հայ հերոսների թիվը 108 է: Համեմատության կարգով նշենք, որ վրացի հերոսների թիվը կազմել է 89, իսկ ադրբեջանցիներինը՝ 43: Փաստերը ցույց են տալիս, որ ադրբեջանցի համարվող հերոսների իրական թիվը ավելի քիչ է, քանի որ նրանց մի զգալի մասը քրդեր են, թալիշներ, թաթեր, լեռնաին հրեաներ և այլ ազգություններ³:

Մեր հաշվումներով հայ հերոսներից 35-ը Խորհրդային Հայաստանից են, 4-ը՝ արևմտահայ, 27-ը՝ Արցախից, 23-ը՝ Ռուսաստանից, 13-ը՝ Վրաստանից, 5-ը՝ Ադրբեջանից և 1-ը՝ Ուկրաինայից: Ինչպես տեսնում ենք, Խորհրդային Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններում ապրած հայերից ամենից շատ հերոսներ տվել են արցախահայերը: Դա պատահական չէ, որովհետև հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմությունը ցույց է տվել, որ Արցախը դարձրել շարունակ եղել է պատմական Հայաստանի հյուսիս - արևելյան կողմի հուսալի վահանը, որի բնակիչները քոչվոր զավթիչների դեմ մղված մարտերում միշտ էլ աչքի են ընկել իրենց նախնիների քաջությամբ, համառությամբ և տոկունությամբ: Պատմական որոշ ժամանակաշրջանում Արցախը նույնիսկ հանդիսացել է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի կենտրոն: Միայն ցարական Ռուսաստանի բանակին արցախահայերը տվել են 9, իսկ Խորհրդային բանակին 23 գեներալ, 3 մարշալ, 3 ծովակալ, հազարավոր սպաներ⁴:

Մինչ խորհրդային կարգերի հաստատվելը Արցախը 1805-1918թթ. եղել է Ռուսական կայսրության Ելիզավետպոլ նահանգի, իսկ 1918-1920թթ. Հայաստանի Հանրապետության կազմում: Անդրկովկասում առաջինը Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումը, 1921թ. Հայաստանում ստեղծված բարդ ու հակասական իրադրությունը, ինչպես նաև Բաքվի նավթի գործոնը, հնարավորություն

տվեցին Ադրբեջանի ղեկավարությանը ճարպկորեն օգտվելու ընծեված հնարավորություններից և ստիպել ՌԿ(Բ) կուկասյան բյուրոյին նույն թվականի հուլիսի 5-ի որոշմամբ գերազանցապես հայ բնակչություն ունեցող երկրամասը «նվիրաբերել» Ադրբեջանին: Շատ լավ հասկանալով, որ այդպիսի մի խոշոր հայաբնակ երկրամասում վտանգավոր կլինի վարչական մեկ միավոր ստեղծելը, խորամանկ և հեռատես ազերիներն Արցախի հայաշատ բնակավայրերը բաժան-բաժան արեցին իրարից և նրանց մի զգալի մասն արհեստական վարչա-տարածային վերաբաժանման հետևանքով անջատեցին Լեռնաին Դարաբաղից:

1923թ. հուլիսի 7-ին Ադրբեջանի կազմում ստեղծվեց Լեռնային Դարաբաղի ինքնավար մարզը: Դարաբաղից անջատված հայկական բնակավայրերն ընդգրկվեցին արհեստականորեն ստեղծված մոր վարչատարածային Շամխորի, Խանլարի, Դաշքեսանի (Բարիատի), Գետաբեկի և Շահումյանի շրջանների միջև:

Բացի այդ, որպեսզի Լեռնային Դարաբաղի ինքնավար մարզը ֆիզիկապես բաժանվի Խորհրդային Հայաստանից, իրենց «ինտերնացիոնալիստ» հորջորջող ազերիները 1923-1929թթ. Հայաստանի և Դարաբաղի միջև ստեղծեցին այսպես կոչված «Կարմիր Զուրիստան» հանրապետությունը, որը որոշ ժամանակ անց վերացվեց ու ստեղծվեցին Լեռնային Դարաբաղը արևմուտքից ու հարավից մայր Հայաստանից կտրուղ Զյալթաբարի և Լաչինի ադրբեջանական շրջանները: Դեռ ավելին, երբ սկսվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, ապա՝ Մեծ Հայրենականը, Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով առիթից, հանրապետությունում ապրող հայերին զանգվածաբար ռազմաճակատ ուղարկեց ի հաշիվ ադրբեջանցիների: Պատմական գիտությունների դոկտոր, Արցախի պատմության նվիրյալ Հրանտ Աբրահամյանի վկայությամբ, Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին գործող բանակ է զորակոչվել Լեռնային Դարաբաղի ինքնավար մարզի հայ բնակչության մեկ երրորդը, այսինքն 45 հազար մարդ, որոնցից 22 հազարը զոհվել է ռազմաճակատում⁵:

Համարյա նույն թվերն են բերված Շահին Մկրտչյանի աշխատանքներում⁶: Ըստ վերջինիս, պատերազմի տարիներին ռազմաճակատ է զորակոչվել ԼԴԽ-ի հայ բնակչության 30%-ը⁷: Չափազանց արժեքավոր փաստեր են բերված Հրանտ Աբրահամյանի և Շահին Մկրտչյանի վերջերս համատեղ հրատարակած արդյունքում, Հայրենական մեծ պատերազմը (1941-1945թթ.) նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց, որպեսզի հայկական Հաղուրթի շրջանի բնակչության 38%-ը, կամ բացարձակ թվերով՝ 8267 հոգու զորակոչեն գործող բանակ, - ասված է այնտեղ: Հազար մարդու հաշվով դա 5-6 անգամ ավել էր, քան ադրբեջանական շրջաններից էին զորակոչվել⁸: Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են: Պատկերը նման է եղել նաև Հյուսային Արցախում: Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Խիկար Բարսեղյանի հաշվարկներով, միայն Շահումյանի շրջանից պատերազմի տարիներին գործող բանակ են զորակոչվել ավելի քան 15 հազար

¹ Տես Հարությունյան Կ.Ա., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմին (1939-1945թթ.), Եր., 2001, 15, 9-10 (ընդհանուր առմամբ հայ հերոսների թիվը 108 է, քանի որ հետպատերազմյան տարիների խաղաղ աշխատանքի բնագավառում կատարած սխրանքների համար հերոսի կոչում է շնորհվել ևս 3 հայրորդ):

² Հաշվումները կատարված է մեր կողմից՝ Герои Советского Союза. Историко-статистический очерк, М., 1984 и Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь, М., кн.1, 1987, кн.2, 1988 աշխատությունների հիման վրա:

³ Տես Հարությունյան Կ.Ա., Սանուկյան Դ.Գ., Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում 1941-1945թթ., Ե., 2001, էջ 126:

⁴ Տես Վիրաբյան Ա., Գիրք դարերի խորքից, Ե., 1998, Աշանավոր արցախցիներ (ուսերեն), Ե., 1992:

⁵ Տես Մկրտչյան Շ., Արցախում են ուրիշ պատերազմ տեսա, Ե., 1996, էջ 5-7:

⁶ Տես Աբրահամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, Ե., 1991, էջ 68:

⁷ Տես Մկրտչյան Շ., Լեռնային Դարաբաղի ինքնավար մարզ (ուղեցույց), Բաքու, 1970, էջ 9, Արցախ, Ե., 1991, էջ 72:

⁸ Մկրտչյան Շ., Լեռնային Դարաբաղը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Բանբեր Հայաստանի արխիվներին, Ե., 1985, թիվ 1, էջ 111-127:

⁹ Աբրահամյան Հ., Մկրտչյան Շ., Արցախի համար զոհված դիակցիները, Ե., 2000, էջ 15:

յան (գ.Պառավարունք): Երկուական հերոսներ են տվել Մարտակերտի՝ Գրիգոր Չայրապետյան (գ.Մինգրեթի), Թեմիկ Ավթանդիլյան (գ.Մարտակերտ) և Չարդու-թի շրջանները. Արման Չայրիյան (գ.Տող), Աշոտ Գասպարյան (գ.Դուրուկալի): Այսպիսով, միայն Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը տվել է Խորհրդային Միության 19 հերոս:

Ինչպես արդեն նշել ենք, արցախահայ մնացած 8 հերոսները Չյուսիսային Արցախի ծնունդ են: Երեք հերոս է տվել Խանլարի շրջանը. Էդուարդ Այանյան, Ղազարոս Ջաքարյան (Երկուսն էլ Գետաշեն գյուղից), Վարդանակ Ջաքարյան (գ.Մարտունաշեն): Երկուական հերոսներ են տվել Շամխորի՝ Յուսիանես Բաղրամյան, Չամազասպ Բաբաջանյան (երկուսն էլ Չարդախլու գյուղից) և Դաշքեստանի (Քարհատի) շրջանները. Խաչատուր Մելիքյան (գ.Ջազիկ), Գրիգոր Բաղրյան (գ.Խաչակապ): Մեկ հերոս է տվել Շահումյանի շրջանը. Գարեգին Բալայան (գ.Գյուլիստան):

Այժմ տեսնենք, թե արցախահայ հերոսները Խորհրդային Միության ո՞ր հանրապետության և արտասահմանյան ինչ՞ երկրների տարածքներում են կատարել իրենց անմահ սխրանքները, կամ ո՞ր ճակատամարտերում և ռազմաճակատներում են նրանք հերոսացել:

Մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արցախահայ 27 հերոսներից 14-ը հերոսի կոչման են արժանացել Խորհրդային Միության, իսկ 13-ը՝ արտասահմանյան երկրների (Ֆինլանդիա, Արևելյան, Չարավարևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի) տարածքներում տեղի ունեցած մարտական գործողությունների ժամանակ ցուցաբերած քաջագործությունների համար: Հերոսներից երեքը՝ Միքայել Պարսեղով, Գրիգոր Չայրապետյան և Խսահակ Մանասյան, բարձրագույն կոչման են արժանացել 1939թ. նոյեմբերի 30 - 1940թ. մարտի 13-ը տեղի ունեցած Խորհրդաֆիննական պատերազմում՝ Կարելական պարանոցի շրջանում հակառակորդի ուժեղ ամրացված Մաներիայի գծի պաշտպանությունը ճեղքելու ժամանակ կատարած սխրանքների համար:¹ Հերոսներից 6-ը՝ 74-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Անդրանիկ Ղազարյանը, 69-րդ հրաձգային դիվիզիայի 120-րդ հրաձգային զնդի առանձին քիմիական պաշտպանության դասակի ջոկի հրամանատար, սերժանտ Իվան Շահումյանը, 16-րդ զվարդիական հեծյալ դիվիզիայի 60-րդ զվարդիական հեծյալ զնդի 4-րդ լեկարոնի գնդաջրային հաշվարկի հրամանատար, ավագ սերժանտ Երեն Դանիելյանը (երեքն էլ Կենտրոնական ռազմաճակատից), 69-րդ մեքենայացված բրիգադի 1-ին մոտոհրաձգային գումարտակի հրամանատար, կապիտան Գարեգին Բալայանը (Վորոնեժի ռազմաճակատ), 5-րդ զվարդիական օդադեսանտային բրիգադի 3-րդ գումարտակի հրամանատար, զվարդիայի ավագ լեյտենանտ Սուրեն Պետրոսյանը (2-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատ) և 295-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1040-րդ հրաձգային զնդի գումարտակի հրամանատար, մայոր Պետրոս Գևորգ Չակոբյանը (3-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատ) այդ բարձր կոչման արժանացել են լայնահուն Դնեպրը առաջինների թվում գետանցելու և նրա աջ ափին հենակետեր գրավելու ժամանակ ցուցաբերած խիզախության համար: Վերոհիշյալ հերոսներից առաջին ժամանակ ցուցաբերած խիզախարել են Բելոռուսիայի, մյուսները՝ Ուկրաինայի տարածքները Դնեպրը հաղթահարել են Բելոռուսիայի, մյուսները՝ Ուկրաինայի տարածքում: Բացի վերը նշված երեքից, Ուկրաինայի ազատագրման մարտերում են հերոսացել ևս երկու արցախահայեր՝ 206-րդ գրոհային ավիադիվիզիայի 503-րդ գրոհային ավիագնդի ավիաեկադրիլիայի հրամանատար, կապիտան Արմեն

Չայրյանը (Չարավային ռազմաճակատ) և 20-րդ մեքենայացված բրիգադի հրամանատար, զվարդիայի գնդապետ Չամազասպ Բաբաջանյանը (1-ին Ուկրաինական ռազմաճակատ):¹ Լմանապես 2 արցախահայեր հերոս են դարձել Բելոռուսիայի ազատագրման ժամանակ. 1-ին Մերձբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ Յուսիանես Բաղրամյան և 2-րդ Բելոռուսիական ռազմաճակատի 380-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1264-րդ հրաձգային զնդի դասակի հրամանատար, լեյտենանտ Ղազարոս Ավագյանը:² Դիշեցնենք, որ 1955թ. մարտի 11-ին Յուսիանես Բաղրամյանին շնորհվել է Խորհրդային Միության մարշալի, իսկ 1977թ. դեկտեմբերի 1-ին կրկնակի հերոսի կոչում՝ ԽՍՀՄ Ջինված ուժերին մատուցած ծառայությունների, Չայրենական մեծ պատերազմում ցուցաբերած հերոսության և ծննդյան 80-ամյա շնորհակալական զանվաններից ազատագրման մարտերում 10 արցախահայեր արժանացել են Խորհրդային Միության՝ հերոսի կոչման (5-ը՝ Ուկրաինայում, 5-ը՝ Բելոռուսիայում):

Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի երկնակամարում է մարտնչել նաև Հեռահար ավիացիայի 1-ին ավիադիվիզիայի 101-րդ ավիագնդի ավիաեկադրիլիայի շտաբում, մայոր Աշոտ Գասպարյանը (Կասպարով): 1942թ. օգոստոս-1944թ. օգոստոս ամիսների ընթացքում ռմբակոծիչ օդաչու կատարել է 305 թռիչք, որոնց ընթացքում ռմբակոծել է Դնեպր գետի վրայի հակառակորդի անցարանները, բշնամու խորք թիկունքում գտնվող ռազմավարական կարևոր նշանակության օբյեկտները, անգնահատելի օգնություն ցույց տվել Բելոռուսիայի և Ուկրաինայի պարտիզաններին:³

Երկու արցախահայեր Խորհրդային Միության հերոսի կոչման են արժանացել Ռուսաստանի Դաշնության Կուրսկի, Օրյոլի և Բելգորդի մարզերի տարածքներում տեղի ունեցած ծանր մարտերում: Նրանցից՝ Չարավարենտյան ռազմաճակատի 227-րդ հրաձգային դիվիզիայի 777-րդ հրաձգային զնդի գումարտակի հրամանատար, լեյտենանտ Խաչատուր Մելիքյան. հետմահու հերոսի կոչման է արժանացել 1941թ. դեկտեմբերի 7-ից մինչև 1942թ. հունվարի 8-ը Բելգորդի և Կուրսկի մարզերի՝ Պրոխորովկա, Պերեսիպ, Օռլովկա, Ջորինսկիե Դվորի և Օրոյան բնակավայրերի շրջանում տեղի ունեցած մարտերում կայացած սխրանքների համար:⁴

Օրյոլի մարզի Ուլյանովոյի շրջանի Տրոստյանսկի և Բելիյ Վերիս գյուղերի մոտ 1943թ. հունիսի 12-13-ը տեղի ունեցած կատարի մարտերում (Կուրսկի ճակատամարտ) ցուցաբերած խիզախության համար նույնպես հետմահու, հերոսի կոչման է արժանացել Բրյանսկի ռազմաճակատի 11-րդ զվարդիական հրաձգային դիվիզիայի 27-րդ զվարդիական հրաձգային զնդի 9-րդ վաշտի դասակի հրամանատար, զվարդիայի լեյտենանտ Վլադիմիր Յուսիանիսյանը (Իոնոսյան):⁵ 1941թ. ամռանը և աշնանը Չարավային և Լենինգրադյան ռազմաճակատներում կատարած 58 մարտական թռիչքների համար 1942թ. հոկտեմբերի 23-ին

¹ Տես նվ. աշխ., էջ 32, 41, 65, 34, 78, 91, 76, 180:
² Տես Չարությունյան Կ.Ա., Մարշալ Բաղրամյան, Ե., 1997, էջ 106:
³ Ռուսաստանի Դաշնության Պաշտպանության Նախարարության կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՈՂԴԿԿ), ֆ.33, գ. 793756, գ.20, թթ. 373-375:
⁴ Լույն տեղում, գ. 31 թթ. 32-34:
⁵ Լույն տեղում, գ. 19, թ. 235:

¹ Kimra o Geroyax, E., 1985, c. 11-16.

1918Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿՆԳԻՐԸ
ՂԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարը միշտ էլ գտնվել է հայ պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում: Այս պարագան հատկապես վերաբերում է 19-րդ դարի վերջին քառորդի և 20-րդ դարի սկզբի ճակատագրական նշանակություն ունեցող իրադարձություններին: Դա անվերապահորեն վերաբերում է նաև 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի ուսումնասիրմանը:

Մինչ հայ պատմագիտության տեսակետների վերլուծումը անդրադառնանք հարցի ընդհանուր պատմագիտական վիճակին: Սարդարապատի հերոսամարտի մասնակից Ժ.Կայալճի աշխատությունը գրվել է մարտերի մասնակիցների հուշերի հիման վրա և ներկայացնում է կարևոր փաստաթղթերի ժողովածու: Հեղինակի նպատակն է նպաստել Սարդարապատի ճակատամարտի ավելի խորը ուսումնասիրմանը:¹ Ալլենի և Մուրատովի հիմնարար աշխատանքը հատկապես կարևորվում է մարտական գործողությունների ճշգրիտ շարադրման տեսանկյունից:² Ս.Ա.Ֆանասյանի աշխատությունը գրված է մի քանի լեզուներով՝ իրատարակված փաստաթղթերի և ուսումնասիրությունների բազմակողմանի համալիր հետազոտմամբ:³ Հիշատակության արժանի են Սարդարապատի ճակատամարտի ակտիվ մասնակից Ալ.Շենուրի հուշերը և Ա.Այվազյանի ուսումնասիրությունը:⁴

Սարդարապատի ճակատամարտին նախորդած ռազմական գործողությունների ուսումնասիրման տեսանկյունից շատ կարևոր աղբյուր է Թ.Նազարբեկյանի հուշերը:⁵

Խորհրդահայ պատմագիտության մեջ արդեն 1960-ական թվականներից սկսվեց հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը: Խ.Բաղայանի գրքում միայն Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի մասին թուղթիկ և մակերեսային ձևով գրված է ընդամենը երկու էջ:⁶

¹ Kavalloff Jacques, *The Battle of Sardarabad, La Haye-Paris, 1973.*
² Allen W.E.D. and Paul Mouratoff, *Caucasian Battlefields (1828-1921), Cambridge, 1953, pp. 457-495.*
³ Afanasyan Serge, *La victoire de Sardarabad (Arménie, mai 1918), Paris, 1985, Աֆանասյան Սերժ, Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան, մայիս 1918), Ե., 1991:*
⁴ Շենուր Ալեքսանդր, *Սարդարապատի հերոսամարտը, Ֆրոզո, 1967: Ayzian Arthur, Armenian victories at Khznavous and Sardarabad on May 23 1918, New York, 1985.*
⁵ Պալևսյան կորպուսն ընդդեմ թուրքական զորքերի. *Գեներալ Թ.Նազարբեկյանի հուշերը, Ե., 1994*
⁶ Բաղայան Խ., *Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թվականին, Ե., 1962*

Ե.Սարգսյանն իր հիմնարար աշխատությունում հարցը քննարկում է «Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարը երիտթուրքական զավթիչների դեմ» գլխում:⁷

Նախ նշենք, որ հեղինակի նշած «դաշնակցական զորքերը» պարզապես չկային, քանզի կովոդների գերակշիռ մասը կանոնավոր բանակի զորքեր էին: Մյուս կողմից, ամենևին ընդունելի չէ պայքարի սկսման տարրերային տեսակետը: Նա ճակատամարտերի ընթացքը ներկայացնում է փոխկապվածությունից դուրս: Շուրջ երկու էջերում նշելով Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի մասին նա չի հիշում ոչ մի հրամանատարի անուն, հիմնականում քննելով միայն Ղարաքիլիսայում հայկական և թուրքական զինուժերի քանակազանքը և վերջիններիս կատարած վայրագությունները: Այսուհանդերձ, Ե.Սարգսյանը չէշտում է, որ թուրք զավթիչների դեմ մղված պայքարում «առաջին դիրքերում» էին գտնվում հայ կոմունիստները և սպարտակյանները: Ավելին, մայիսյան «համառ կամքի և հաղթելու կարողության փայլուն դրսևորում», անմիջապես հավելում է, որ նման արդյունքի «բոլորովին չէին սպասում ոչ դաշնակցական պարտիայի պարագլուխները, ոչ Ազգային խորհուրդը և ոչ էլ բանակի գլխավոր հրամանատարությունը»: Մինչդեռ, անկասկած է, որ վերջինի պարագայում նման մեղադրանքը միանգամայն հիմնազուրկ է: Նա ավելի հանգամանակից խոսում է թուրք ինտերվենտների դեմ Ադրբեջանի և Կրաստանի աշխատավորների մղած «համառ պայքարի մասին»:⁸

Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակությունում Հ.Էլչիրեկյանը մայիսյան հերոսամարտերին անդրադարձել է «Գերմանա-թուրքական ինտերվենցիան» ենթագլխում՝ որպես հիմք ընդունելով իր մինչ այդ հրատարակած հոդվածը և Հ.Թուրշյանի գիրքը: Երկու էջում շատ հպանցիկ ներկայացնելով մարտերի ընթացքը՝ նա ավելի շատ նշում է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մասին: Հեղինակի համոզմամբ՝ «հայ ժողովրդի այդ հերոսական գոյամարտերն օբյեկտիվորեն նպաստեցին Բաքվի կոմունային՝ ինտերվենտների դեմ մղվող պայքարում»:⁹ Նա չի նշում մայիսյան հերոսամարտերին մասնակցած ոչ մի ազգային զործի կամ զորահրամանատարի անուն:

Ջ.Կիրակոսյանի հոդվածում ուշագրավն այն է, որ հերոսամարտերը դիտարկվում են հայ ժողովրդի հանդեպ պանթուրքական նկրտումների համապատկերում:¹⁰ Հայկական հարցի և Մեծ Եղեռնի հայտնի պատմաբանը Սարդարապատի հերոսամարտը ներկայացնում է հենց այդ տեսանկյունից: Նա հիրավի բարձր է գնահատում ազատագրական պայքարի դուրս ելած հայերին. «Հայ ժողովրդի քաջարի զավակները՝ շարքերը խտացրած, ցասման ու արժանապատվության բռունցք դարձած՝ Երևանի մատուցներում մահու և կենաց կռիվ էին տալիս թուրքական արյունաբերու հրոսակներին՝ հանուն կյանքի, հանուն փրկության ու գոյատևման: 1915 թվականի ապրիլի ազգային ողբերգությունը

⁷Սարգսյան Ե., *Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Ե., 1964:*
⁸Նույն տեղում, էջ 451:
⁹Նույն տեղում, էջ 461-474:
¹⁰Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, ԳԱ հրատ., Ե., 1967, էջ 44:
¹¹Կիրակոսյան Ջ., Հիսուն տարի առաջ (Սարդարապատի հերոսամարտի անդրում), ԲԵՂ, 1968, ք. 2, էջ 36-52:

մտել էր իր նոր փուլի մեջ: 1918թ. զարմանն արևմտահայության ճակատագիրը չորքել էր արևելահայության դռանը: Թուրք պետականությունը նորից ցույց տվեց իր մահաբեր ժանիքները»:

Զ.Կիրակոսյանը ճիշտ է գնահատում 1918թ. մայիսյան ճակատամարտերի դերը. «Ղարաքիլիսայի, Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի հերոսամարտերը փրկեցին հայոց երկիրը վերջնական գրավումից և ժողովրդին՝ վերջնական բնաջնջումից: Սարդարապատի ճակատամարտը համաժողովրդական մի կռիվ էր հանուն պատվի, ապրելու և գոյատևելու»: Գերազանցապես արիվվային փաստաթղթերի հիման վրա գրված Զ.Կիրակոսյանի հողվածը մեծ մասամբ ժամանակաշրջանի դիվանագիտական պատմությանն է վերաբերվում: Չեղինակն այդ իսկ պատճառով գրեթե չի անդրադարձել Սարդարապատի կռիվներին:

Չայ պատմագիտության մեջ 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի և հատկապես Սարդարապատի ճակատամարտի պատմության վերաբերյալ առաջին համապարփակ և հատուկ ուսումնասիրությունը պատկանում է Գ.Թուրջյանի գրչին: Նրա աշխատությունն ունեցել է երկու հրատարակություն:՝ Երկրորդը հրատարակվել է որոշ լրացումներով և փոփոխություններով: Անհրաժեշտ է նշել, որ այն խորհրդահայ պատմագիտական ուսումնասիրությունների մեջ ամենաաշխույժ քննարկման արժանացածներից է:²

Գ.Թուրջյանի գրքի հատկապես ռազմական գործողությունների շարադրման քննադատության առումով ուշագրավ է 5-րդ Մահապարտների գնդի 3-րդ գումարտակի 10-րդ վաշտի դասակի հրամանատար Մ.Մարտիրոսյանի հուշհոդվածը:³ Նրա հուշերն ընդհանուր առմամբ հավատ են ընծայում: Նրա համոզմամբ Գ.Թուրջյանը սխալ է ներկայացնում կռիվների վայրերը և դրանց ժամանակը, հատկապես՝ մարտավարական տեսանկյունից: Այս առումով, նա մանրամասն վերլուծում է 1918թ. մայիսի 21-ից սկսած տեղի ունեցած մարտերը և նշում, որ Գ.Թուրջյանն անուն է այնպիսի «արտառոց» եզրակացություններ, որ «զարմանքից ուսերդ ես թոթվում»: Այս պարագան վերաբերում է հատկապես Մ. Սիլիկյանին տրված գնահատականին: Մ.Մարտիրոսյանը նշում է, որ Սարդարապատի հերոսը եղել է հայ ժողովուրդը, նրա զինուժը, բայց դա ամենեկին չի նշանակում, թե պետք է նսեմացնել Սիլիկյանի, Արամ Մանուկյանի և շատ ուրիշների պատմական դերը հաղթանակի ապահովման գործում: Նա միանգամայն սխալ է համարում Գ. Թուրջյանի այն վարկածը, որ իբր հայ զինվորները մասսայաբար լքել էին ռազմաճակատն ու վերադարձել տուն, որ եթե այդ բոլորը «գրպարտություն չէ հայ զինվորին վարկաբեկելու համար, ապա հնարված մաքուր հեքիաթ է»: Սխալ են նաև այն վարկածները, թե Սարդարապատի ճակատամարտը «տարերայնորեն է սկսվել», որ հայ զորքը սկզբում «ստրկական երկյուղով» է բռնվել:

¹ Թուրջյան Գ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Ե., 1965 և 1969:

² Գրախոսություններից մասնավորապես նշենք՝ հետևյալները՝ Իվիլիկյան Գ., Երկրորդ Ավարայրը, «Բանվոր», Լենինական, 1965, 29 հոկտ., Աստուածատրեան Ա., Սարդարապատի պատմաշինությունը, Պէյրուք, 1966, Մարտիրոսյան Մ., Սարդարապատի ճակատամարտը, ԲՀԱ, 1969, ք. 1, էջ 151-166, Խուրշուդյան Լ., Սարդարապատի հերոսամարտը, «Գրական բերք», 1970, 25 դեկտ., Թելդեմզեան Տ., Սարդարապատի հերոսամարտը, «Չայրենիք», Պոսթըն, 1973, 16, 17 յունուար:

³ Մարտիրոսյան Մ., Սարդարապատի ճակատամարտը, ԲՀԱ, 1969, ք. 1, էջ 151-166:

Գ.Թուրջյանը բացասական վերաբերմունք ունի նաև հողերի և ազգային գործիչների հանդեպ: Օրինակ, Ամենայն Չայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի մասին գրում է, որ նա մինչև Սարդարապատը «ոչ մի բանով առածնապես աչքի չէր ընկել և չէր կարողացել նվաճել ժողովրդի համակրանքը: Իբրև ռեակցիոն եկեղեցական նա սիրված չէր անգամ իր միաբանության քիչ թե շատ առաջադեմ մարդկանց կողմից»:՝ Այնուհանդերձ, հեղինակը հաջորդ էջում ձգտում է հնարավորինս լոյալ ներկայացնել կաթողիկոսի դերը Սարդարապատի հերոսամարտի կազմակերպման գործում:

Նման դիրքորոշում առկա է նաև Արամ Մանուկյանի համոզեալ: Չեղինակի վերջնական համոզմամբ նա «իհարկե դիկտատոր լինելու շնորհով օժտված չէր, սակայն դաշնակցական մյուս շեֆերի համեմատությամբ օժտված էր քաղաքական հեռատեսությամբ և պետականորեն մտածելու որոշակի կարողությամբ»: Մեկ այլ տեղ նա գրում է. «Արամ Մանուկյանը դժբախտաբար օժտված էր վճռականությամբ, միայն կարողանում էր տարերայնորեն սկսած ցանկալի հոսանքով անկեղծորեն խանդավառվել ու հմտորեն ղեկավարել այն»: Բազմիցս նման անհիմն մեղադրանքներ ներկայացնելով Գ.Թուրջյանն ամփոփում է. «Արամ Մանուկյանն իր շրջապատի մյուս դաշնակցականներից ամտարակույս մի գլխով բարձր էր, սա էլ սոսկ այն պատճառով, որ մյուս դաշնակցականները գլուխ բոլորովին չունեին և չգիտեին թե ինչ են անում, իսկ նա գիտեր, թե ինչ էր արվում: Սարդարապատի կրիտիկական օրերին Արամ Մանուկյանը, անտարակույս, շոշափելի ծառայություններ է մատուցել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործին: Բայց և այնպես դիկտատոր և ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպիչ չի եղել»:²

Գ.Թուրջյանի գրքի խմբագիր ակադեմիկոս Աշոտ Չովհաննիսյանն առաջաբանում միանշանակ ընդունում է գրքում առաջ քաշված այն «հիմնավորված գլխավոր դրույթը», որ Սարդարապատի ճակատամարտն օբյեկտիվորեն բուրք ինտերվենտների դեմ 1918թ. Բաքվի կոմունայի ցույց տված դիմադրության մեջ հայերի մասնակցության նախընթացն էր:

Մ.Արզումանյանն իր աշխատության «Սուլթանական Թուրքիայի արշավանքը Անդրկովկասի վրա և Սարդարապատի ճակատամարտը» գլխի 130 էջերից քննվող հարցին անդրադարձել է «Սարդարապատի հերոսամարտը և նրա աղերսը Բաքվի կոմունայի հետ» ենթակետի ընդամենը հինգ էջերում:³

Չետևելով հարցի մեկնաբանման դասակարգային մոտեցմանը նա շեշտում է, որ «աշխարհագրոյալիների ջոկատների հիմնական մասան կազմված էր դեմոկրատական խավերից, շարքերում էին կոմունիստները և սպարտակյանները»: Նա հայկական ուժերի «փաստացի հրամանատար» է համարում «ռազմագիտակ ու քաջակորով» Դ.Փիրումյանին, որը ցուցաբերում էր «բացառիկ եռանդ ու հնարամտություն», մինչդեռ Մ.Սիլիկովը ցուցաբերում էր «պասսիվություն և գբաղված էր հիմնականում գորքի էվակուացիայով»:⁴

Չեղինակը Բաշ Ապարանի մարտերի վերաբերյալ անհրաժեշտ է գտնում շեշտել, որ տեղի բնակչությունը կոմունիստների նախաձեռնությամբ կազմակերպում է դիմադրություն, և հայերը կարող էին թշնամուն հետապնդել, եթե

¹ Նույն տեղում, էջ 140:

² Նույն տեղում, էջեր 148, 157, 251: Ա. Մանուկյանի մասին տես՝ Արամը, Ե., 1991, էջ 508-522:

³ Արզումանյան Մ., Արիավիրքից վերածնունդ, Ե., 1973:

⁴ Նույն տեղում, էջ 144:

դաշնակցական Դրոն «չխաբվեր ու չտարվեր թուրքերի խոսքերով՝ զինադադարի մասին»: Շատ համառոտ անդրադառնալով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին՝ անհիմն և անտեղի քննադատում է Թ.Նազարբեկյանին: Սարդարապատի հերոսամարտը համարելով «իսկական էպոպեա, մի նոր ու հաղթական Ավարայր» անմիջապես հավելում է, որ նրա «հաղթական պսակը պատկանում է հայ ժողովրդին»: Սարդարապատի ճակատամարտը դիտարկելով երկրամասի նշանակության տեսանկյունից նա գտնում է, որ. «Սարդարապատի ժողովրդական դյուցազնամարտը միաժամանակ հանդիսանում է Անդրկովկասի ազատագրական պայքարի կարևոր իրադարձություններից մեկը, որի բարեբար արդյունքները հանգուցավորվում էին համառուսաստանյան հեղափոխական շարժման հետ»¹:

1918թ. մայիսյան հերոսամարտերին մանրամասն անդրադարձել է նաև մարշալ Ղուկասնյան Բաղրամյանը:² Թեպետ նրա գրածն ընդհանուր առմամբ ունի հուշագրության բնույթ, սակայն այն արժեքավոր է հետևյալ առանձնահատկություններով: Բաղրամյանը ճակատամարտի ակտիվ մասնակիցներից է և դեպքերի նրա ներկայացումը կարևոր է հատկապես ռազմագիտական վերլուծման տեսանկյունից: Տալով մինչև Սարդարապատը եղած մարտական գործողությունների ռազմագիտական վերլուծությունը Բ. Բաղրամյանն իրավացիորեն շեշտում է, որ թուրքերի պլանը Հայաստանը և Վրաստանը գրավելուց բացի նպատակադրված էր Բաքվի նավթաբեր շրջանի գրավմանը: Ռազմագիտական առումով հատկանշական է թուրքական բանակի և հատկապես հայկական զինուժի կառուցվածքների, ինչպես նաև՝ ճակատի դասավորության վերլուծությունը՝ ըստ առանձին գնդերի և ջոկատների, դրանց հրամանատարներով, առանց որևէ բացառության: Այդ առումով կարևոր է երևանյան խմբի հրամանատար գեներալ Մ.Սիլիկյանի ռազմավարական տաղանդի շեշտումը՝ հատկապես Սարդարապատի ջոկատի վերականգնավորման, ինչպես նաև Բաշ-Ապարանի հատվածի ուժեղացման տեսանկյունից:

Սարդարապատի հերոսներից Բ. Բաղրամյանն իրավացիորեն առանձնացնում է և շատ բարձր գնահատում Մ.Սիլիկյանի գործունեությունը: Գրքում ամբողջովին մեջբերված է «թուրք նվաճողների դեմ ամենակտիվ պայքարի» ուղղված նրա կողմ, որի արդյունքում «անհապաղ և շատ համերաշխ» Արարատյան դաշտի բոլոր գյուղերից հավաքվեցին ժողովրդական աշխարհազորի ջոկատները, ինչը «ցնցեց զինվորական զանգվածներին, բարձրացրեց նրանց ոգին, ամրացրեց հավատը սեփական ուժերի հանդեպ»:³ Բարձր գնահատելով Մ. Սիլիկյանի անձնական հատկանիշները նա շեշտում է վերջինիս «իրաշալի ռազմապետ» լինելը և «մեծ մարտական վաստակը Հայրենիքի հանդեպ»: Բ. Բաղրամյանի խոստովանությամբ «դժվար և հակասական իրավիճակում» է գործել Սիլիկյանը, քանզի քաղաքական և ռազմական տեսանկյուններից դժվարին պայմաններում ընդունել է «միակ ճիշտ, բազմակողմանի մտածված, առանց չափազանցության, տաղանդավոր որոշում՝ զորքին և զենքի ընդունակ բոլորին պայքարի հանելով բարբառոս թուրքերի դեմ»: Ավելին, որպես փորձառու զինվորական նա շեշտում է, որ Սիլիկյանը Սարդարապատի ճակատամարտի հիմքում դրեց ոչ թե «պասսիվ պաշտպանության, այլ վճռական հանդիպական հարձակման» մարտավարու-

յուն՝ գերազանցող թուրքական զորքերի դեմ, և հենց նման «ակտիվությունն ու վճռականությունն» էլ հայկական բանակին «պատմական հաղթանակի» հասցրեց: Բ. Բաղրամյանի խորին համոզմամբ ժամանակի բոլոր հայ զենե-րալներից «ամենից շնորհալի» ռազմապետը Սիլիկյանն էր: Վերջինս թեև մյուս բարձրաստիճան սպաների նման մայրենի լեզվին չէր տիրապետում և բավարար հստակ պատկերացում չուներ իր ժողովրդի, նրա ռազմական ավանդույթների մասին, սակայն համեմատաբար կարճ ժամկետում, առաջին իսկ մարտերի ընթացքում կարողացավ իր «գիտակից և դրությամբ համապատասխանող որոշումներով և մարտական գործողությունների օպերատիվ ղեկավարմամբ» մեծ հեղինակություն ձեռք բերել ենթակա սպաների և զինվորների հիմնական զանգվածի մոտ:

Ժամանակի մյուս ռազմական գործիչներից Բ. Բաղրամյանը բարձր է գնահատել նաև 5-րդ Հայկական զնդի հրամանատար գեներալ Պողոս Բեկ Փիրունյանի և Խզնաուզի ջոկատի հրամանատար փոխգնդապետ Հասանփաշայանի գործունեությունը: Մյուս կողմից, գրքում նա հանգամանակից ներկայացրել է վերլուծել է Թ.Նազարբեկյանի շտաբի ճակատների օպերատիվ իրավիճակին վերաբերող տվյալները:

Բ. Բաղրամյանն անհրաժեշտ չափով անդրադարձել է նաև Բաշ-Ապարանի և հատկապես Ղարաքիլիսայի մարտերին: Նրա կարծիքով միայն առաջապահ զորքի և աշխարհազորի շնորհիվ հնարավոր եղավ պահել Ղարաքիլիսան: Այդտեղի «իսկապես համառ» ճակատամարտից հետո թեպետ հայերը նահանջեցին, սակայն այն իր նշանակությունը չկորցրեց պայքարի վերջնական արդյունքի համար:² Նա ցավալիորեն նշում է, որ պատմությունն այդ ճակատամարտի մասին «մանրամասն տվյալներ» չի պահպանել: Կարևորելով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի նշանակությունը նա տեղին մեջբերում է Կովկասյան ճակատում թուրքական զորքի գլխավոր հրամանատար Մահմեդ Վեհիբ փաշայի ստիպողական գնահատականը. «Դա պատերազմների պատմության մեջ եզակի ճակատամարտ էր: Ղարաքիլիսայի տակ հայերն ապացուցեցին, որ նրանք կարող են լինել աշխարհի լավագույն զինվորները»:³

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոսներից նա բարձր է գնահատում հրետանային մարտկոցի հրամանատար կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանին, որին անձամբ ճանաչել է: Շատ համառոտ անդրադառնալով Բաշ Ապարանի մարտերին նա հիշատակում է, որ տեղի ջոկատի հրամանատար էր դարձել Դրաստամատ Կանայանը (Դրոն)՝ «դաշնակցության լիզերներից մեկը»: Հիշյալ երկու վայրերի մարտերի նշանակությունը նա կարևորում է հատկապես Սարդարապատի ճակատի թիկունքային ապահովման առումով:

Շատ արժանավուն գնահատելով Սարդարապատի ճակատամարտի նշանակությունը Բ. Բաղրամյանը շեշտում է, որ այն «հիրավի էպիկական հնչեղություն» ունեցավ և անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծեց «հայկական պետականության վերաստեղծման, հին ժողովրդի ազգային վերածննդի համար»: Ինչ խոսք, փորձառու ռազմապետ լինելով հանդերձ Բ. Բաղրամյանը շատ հարցերի ավելի ամփոփ և խոր վերլուծություն է տալիս, քան ժամանակի որոշ պատմաբաններ:

¹ Նույն տեղում, էջ 151:

² Баграмян И.Х., Мои воспоминания, Ер., 1979, сс. 72-107.

³ Баграмян И.Х., там же, сс. 82-83, 90-92.

¹ Там же, сс. 90-91.

² Там же, сс. 87-88.

³ Луццувейт Е.Ф., Турция в годы первой мировой войны, М., 1966, с. 166.

1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի պատմության հանգամանակից և բարձրարժեք ներկայացումն ու վերլուծումը կատարել է խորհրդահայ լավագույն ռազմական պատմաբան Աշոտ Չարությունյանը:¹

Այս աշխատանքի առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը իրադարձությունները և գործող անձինքն ղիտարկում է գերազանցապես ռազմագիտական տեսանկյունից, ինչը գրեթե բացակայել է հայ պատմագիտության մեջ: Իսկ նման աշխատանքը հեղինակը հաջողությամբ է կատարել՝ լինելով նաև կարդային զինվորական: Մինչ այդ նա իր հողվածում ճակատամարտերը ներկայացնում էր նորովի և հիմնավորված փաստարկներով, միաժամանակ հանգամանակից քննադատելով Չ.Թուրչյանի գիրքը:²

Նա երկու առանձին մասերով անդրադառնում է Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերին: Թեպետ Բաշ Ապարանի ճակատամարտը նրա կողմից հատուկ ուշուճանակությամբ չի ենթարկվել, սակայն նա տարբեր տեղերում անդրադարձել է դրան: Այս հանգամանքը պետք է բացատրել այն գործոնով, որ որպես ռազմագետ-պատմաբան նա իրավացիորեն առանձնացրել է գործոնով, որ որպես ռազմագետ-պատմաբան նա իրավացիորեն առանձնացրել է միայն հիշյալ երկու ճակատամարտերը՝ նկատի ունենալով դրանց ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական կարևորագույն նշանակությունը: Նա մանրաբանական ներկայացնում է Չայաստան արշավող թուրքական «Կարս» խմբավորման կառուցվածքը և մարտական գործողությունների ուղղությունները, մեկնաբանում ծրագրերը և շեշտում, որ հիմնական նպատակը Բաքվի գրավումն էր:

Չայկական կանոնավոր զորամասերի և նրանց հակադրության մեջ ներկայացնում է Չ.Թուրչյանի ուշուճանակության գլխավոր և եական թերություններից է: Նա իր գրքի բազմաթիվ էջերում հակասում է իրեն, որովհետև ամենուր ստիպված է քվարկելու հայկական այն զորամասերի և նրանց կարգային հրամանատարների անունները, որոնք իսկապես մասնակցել են Սարդարապատի ճակատամարտին և վճռորոշ դեր ունեցել: Այսինքն, Աշ. Չարությունյանի դիպուկ գնահատմամբ. «Բայց ոչ անգրագետ գյուղացիները, ոչ էլ վարդապետները չէին կարող իրենց մային կրակ վարել: Ուրեմն կռիվը իսկական կռիվ էր, կռիվ երկու հայկական և թուրքական բանակների միջև»:³

Չարկ է փաստել, որ Սարդարապատի ճակատում թուրք կանոնավոր զորքերի դեմ առաջին հերթին կռվում էին հայկական բանակային կորպուսի կանոնավոր զորքերը, որոնց գլխավորում էին կորպուսի հրամանատար գեներալ Թ.Նազարբեկյանը և դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Մ.Սիլիկյանը: Ավելին, Աշ. Չարությունյանը միանշանակ շեշտում է. «Չայկական զորքերը չէին ենթարկվում դաշնակցական կուսակցությանը, Նազարբեկովը և Սիլիկովը դաշնակցականներ չեն եղել, նրանց ղեկավարած զորքերը պաշտոնապես մտնում էին Կովկասյան ռազմաճակատի մեջ և ենթարկվում թիֆլիսի շտաբին: Սա հարցի երկրորդական կողմը չէ, այլ կարևոր, նույնիսկ շատ կարևոր հանգամանք»:⁴

¹ Չարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Ե., 1984:
² Չարությունյան Ա., Պատմական ճշմարտությունը Սարդարապատի ճակատամարտի մասին, ԲՀԱ, 1978, ք. 3, էջ 96-119:
³ Չարությունյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 180-181:
⁴ Նույն տեղում, էջ 181:

Սարդարապատի ճակատամարտի գնահատման հարցում Աշ. Չարությունյանն ամենազիջավոր պարագան համարում է այն, որ մարտերը չպետք է ղիտարկել որպես մեկուսացված երևույթ: Այսինքն, այն հարկ է դիտել որպես 1918-1920թթ. Անդրկովկասում զարգացող ռազմա-քաղաքական իրադարձություններից, դրվագներից մեկը, որին վիճակված էր դրական դեր կատարելու հայ ժողովրդի ազգային պայքարում՝ գոյատևման համար նրա մղած անհավասար մարտերում:¹

Ամփոփելով, Աշ. Չարությունյանը նշում է մեկ «շատ կարևոր հանգամանք»: 1918թ. մայիսին Անդրկովկասում թուրքերը ճակատամարտում էին միայն Չայաստանում և հայկական զորքերը տվյալ կոնկրետ պահին թուրքերի դեմ կռվում էին մեն-մենակ: Ավելին, նա «շատ ցավալի» է համարում այն փաստը, որ «Արարատյան դաշտում և Լոռվա ձորերում մահու և կենաց պայքար մղող հայ ժողովուրդը այդ ծանր օրերին մեկուսացված էր ոչ միայն մեծ տերություններից, այլև իր դարավոր հարևաններից՝ Անդրկովկասի ժողովուրդներից»:²

Չարկ է անդրադառնալ հայ պատմագիտության մեջ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի, մասին առկա կարծիքներին: Այդ ժամանակ Ղարաքիլիսայի ճակատում սկզբնական շրջանում տիրում էր համատարած խուճապ, կատարյալ բարոյալքում: Գրեթե ոչ ոք չէր ուզում կռվել: Իսկ մինչ այդ թուրքական բանակը բաժանվել էր չորս մասերի, որոնցից երկրորդը պետք է արշավեր դեպի Ղարաքիլիսա՝ հետագայում թիֆլիս և Բաքու շարժվելու նպատակով: Գեներալ այս առումով այդ ուղղությունը զլխավորն էր:³

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին հանգամանակից անդրադարձել է ակադեմիկոս Չրանտ Ավետիսյանը:⁴ Նրա աշխատության մեջ առանձին զուխ է նվիրված 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերին: Նա մանրամասն ներկայացնելով թուրքական ծավալապաշտական ծրագրերը՝ տալիս է Չայաստան ներխուժման նրանց ուղիները, իրավացիորեն նշելով, որ Ղարաքիլիսա գնացող 2-րդ ուղղության նպատակը Բաքու հասնելն էր: Կարևոր են այս ուղղությանը դիմակայելուն միտված գեներալ Թ.Նազարբեկյանի ձեռնարկած քայլերի, հայկական զորամասերի կառուցվածքի և դասավորության ներկայացումը:

Չարցի ընդհանուր պատկերացման տեսանկյունից շատ հետաքրքիր են Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ հայկական 1-ին կորպուսի մայիսի 16-21-ի համառոտ գրառումների ներկայացումը և վերլուծումը: Հանգամանակից ներկայացված է Բեյ-Մամիկոնյանի զլխավորած Ղարաքիլիսայի խմբավորման կառուցվածքը, հատկապես շեշտվում է կապիտան Տեր-Մովսեսյանի հերոսատվությունը: Կարևոր պատմագիտական նշանակություն ունեն աշխատության հավելվածում մի շարք արժեքավոր փաստաթղթերի հրապարակումը, որոնք լրացուցիչ լույս են սփռում հերոսամարտի ընթացքի և հետագայում թուրքական զորքերի վայրագությունների պարզաբանման ուղղությամբ:⁵

Սիյուռքահայ պատմա-հուշագրական գրականությունից առանձնակի պետք է հիշատակել Ավոյի հրատարակած ժողովածուն:⁶

¹ Նույն տեղում, էջ 187:

² Նույն տեղում, էջեր 192, 198:

³ Չարությունյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 174-175:

⁴ Ավետիսյան Գ., Չայոց ազգային միասնության հարթանակը, Ե., 1998, էջ 107-116:

⁵ Ավետիսյան Գ., Նշվ. աշխ., էջեր 201-217, 221-226, 255-262:

⁶ Աւօ, Նժդեհ, Պլյուս, 1968, էջ 67-72:

Միանշանակորեն Ղարաքիլիսայի հերոսամարտն ունեցավ առանցքային նշանակություն: Մյուս կողմից, նրա դերն ու նշանակությունը հայ պատմագիտության մեջ դեռևս լիովին չի պարզաբանվել և գնահատվել:¹

Ամփոփելով, շեշտենք թեմայի վերաբերյալ ամենակարևոր աշխատանքները: Գ. Թուրշյանի գիրքը զրված է ժամանակի ռազմա-քաղաքական դեկավարությանը վարկաբեկելու դիրքերից, նսեմացվում է այնպիսի գործիչների դերակատարությունը, ինչպիսիք էին Արամ Մանուկյանը, գեներալներ Թ. Նազարբեկյանը և Մ. Սիլիկյանը: Այսուհանդերձ, այն հայ պատմագիտության առաջին աշխատանքն էր և շատ հարցերի լուսաբանման ուղղությամբ ուղենիշ հանդիսացավ:

Հատկապես պետք է բարձր գնահատել մարշալ Գ. Բաղդամյանի գիրքը, ուր հայրենասիրական դիրքերից հենվելով հիշողությունների և աղբյուրների փաստերի հիման վրա, ներկայացրել է Սարգարապատի հերոսամարտի հավաքական պատկերը:

Աշխարհային պատերազմի ուսումնասիրությունը հարցերի ներկայացման և վերլուծման տեսանկյունից խորհրդահայ պատմագիտության արժեքավոր աշխատություններից է:

Զետխորհրդային տարիների հեղինակներից պետք է շեշտել Գ. Ավետիսյանի աշխատությունները, որտեղ համազանգված ներկայացվում է 1917-1918թթ. շրջանի ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական պատմության խնդիրների համապատկերը:²

Անշուշտ, մայիսյան հաղթական հերոսամարտերը ունեցան ճակատագրական նշանակություն: Ապահովվեց արևելահայության ֆիզիկական գոյությունը և միանգամայն իրական հիմքեր ստեղծվեցին հայկական պետականության ստեղծման համար: Չնայած աշխատությունների և հոդվածների մեծաքանակ առկայությանը, այնուամենայնիվ, հերոսամարտերի շատ դրվագներ և ռազմաքաղաքական հերոսներն ու գործիչները վերագնահատման և ուսումնասիրության կարիք ունեն:

Հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի պատմագիտական ուսումնասիրությունը, թուրք զավթիչների դեմ տարած հաղթանակների նշանակության վերհանումը գիտականից զատ ունի նաև արդիական նշանակություն՝ սերունդների հայրենասիրական դաստիարակության և պատմության թուրքական կեղծարարների մերկացման ուղղությամբ:

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՆԿԱՎԱՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Նորաստեղծ հանրապետությունը չունեի անհրաժեշտ կադրեր ազգային պետական շինարարության իրականացման համար: Հայ մտավորականության զգալի մասը կազմում էր մանկավարժությունը, որի մի մասը աշխատանքի անցավ

¹ Տես՝ Բաղդամյան Մ., Գ. Ավետիսյանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի գնահատումը հայ պատմագրության մեջ, - Գարեգին Նոյեմ, Գիտաժողովների նյութեր, Ե., 2001, էջ 14-17:
² Ավետիսյան Գ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Ե., 1997, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս, Ե., 1998:

պետական հիմնարկներում: Պատահական չէ, որ ԳՅԳ կուսակցության ականավոր դեմքերից մեկը՝ Ռուբեն Տեր - Միմասյանը իր հուշերում անրադառնալով այս հարցին, գրում է. «Հայաստանի ղեկավարներին անուանում էին «վարժապետների»՝ կառավարութուն քանի որ թե՛ Բիւրոյի, թե՛ կուսակցութեան եւ ի մասնաւորի խորհրդարանի մէջ ուսուցիչներ էին մեծամասնութիւնը, ոմանք նրանցից հմուտ ուսուցիչ, տեսուչ եւ սիրով փարած իրենց արհեստին»:¹ Ասկայն ուսուցչության մեծ մասը գտնվում էր ծանր վիճակում: Մանկավարժներին չէր վճարվել 1917/1918 ուս. տարվա աշխատավարձի մեծ մասը: Սովամահ չլինելու համար, ուսուցիչները հարկադրված էին դիմելու ծայրահեղ միջոցների: «Ռուսուցիչներ կան, որ իրենց և ընտանիքի հագի շորերն ու անկողիններն ամբողջապես ծախելն հետո՝ մերկ ու բոկոտն, այսօր տանից դուրս գալ կամայցն: Ռուսուցիչներ կան, օրերով հացի երես չեն տեսնի, ուսուցիչներ կան, որ իրենց ծայր աստիճանի նեղութունից ստիպված գյուղեր կշրջեն, աղի և հին շորի կապոց շալակին առած, որ ծախեն՝ կտոր չոր հաց ճարեն, իրենց ընտանիք պահեն».- գրում էր «Ժողովուրդը»:² Բավականին մեծ էր մանկավարժների հոսունությունը կրթության բնագավառից:

Հանրային կրթության նախարարության առջև կանգնած ամենաբարդ պրոբլեմը. դա մանկավարժների պակասն էր: 1919/20 ուս. տարում շուրջ 90 դպրոցներ չէին գործում ուսուցիչներ չունենալու պատճառով: Միայն գյուղական դպրոցների համար անհրաժեշտ էին 200 ուսուցիչներ:³ Կրթության նախարարությունը մի շարք գործնական քայլեր է ձեռնարկում դպրոցները մանկավարժական կադրերով համալրելու համար: Կոչեր են ուղղվում Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական դպրոցների մանկավարժությանը, սակայն հիմնականում այն մտում էր անպատասխան: Միայն Թիֆլիսից հնարավոր եղավ հրավիրել 46 մանկավարժ՝ 41 միջնակարգ և 5 ոչ լրիվ միջն. կրթությամբ, որից 30 ուսուցչական փորձառություն ունեին, իսկ 16 նորավարտ էին:⁴

Դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով Կրթության նախարարությունը 1919թ. սեպտեմբերին բացում է Ուսուցչական սեմինարիա՝ միջնակարգ դպրոցի լիակատար դասընթացով՝ երեք տարի ժամկետով: Սեմինարիայի նպատակն էր տալ ուսումնատեսական և գործնական այնպիսի անհրաժեշտ գիտելիքներ, որոնք կնպաստեին մանկավարժական գործունեության ընթացքին: Ուսուցչական սեմինարիայի վերատեսուչ էր նշանակվել փիլիսոփայության դոկտոր Ա. Տեր - Պողոսյանը:⁵

Ուսուցչության գիտելիքները ընդլայնելու, նոր կադրեր պատրաստելու նպատակով, 1919 թվականի աշնանից հանրապետություն տարբեր զավանդներում կազմակերպվում են կարճատև մանկավարժական դասընթացներ: Առաջին միասնյա դասընթացները կազմակերպվում է Նոր Բայազետում՝ շրջանի դպրոցական տեսուչ Մ. Դուրգարյանի նախաձեռնությամբ: Դասընթացներում դասախոսում էին Մ. Դուրգարյանը՝ դիդակտիկա, Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանը՝ հայոց լեզու, ուսուցիչ Կ. Ստեփանյանը՝ բնագիտություն և ուրիշները: Հոկտեմբեր-

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. է., Թեհրան, 1982, էջ 284:

² Ժողովուրդ, դեկտեմբերի 1, 1918:

³ Ժողովուրդ, դեկտեմբերի 12, 1919, նո. 148:

⁴ Գ Կ Դ Դ Ա, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, ք. 14:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 67, ք. 14 - 19:

րի վերջին դասընթացները ավարտում են 35 հոգի, որոնք որպես ուսուցիչներ մեկնում են աշխատելու գյուղական դպրոցները:¹

Հատկապես կարևոր նշանակություն ունեն էր երևանում նոյեմբերին տարրական դպրոցների վարչության պետ Գ. Եղիյանի նախաձեռնությամբ և անմիջական ղեկավարությամբ մանկավարժական դասընթացների բացումը: Դասընթացների ծրագիրը բավականին հարուստ և բովանդակալից էր: Դասախոսվում էին հետևյալ առարկաները՝ մայրենի լեզվի մեթոդիկա (Գ. Եղիյան), դիդակտիկա (Վ. Խորենի), փորձնական հոգեբանություն (Տ. Ռաշմաճյան), բնագիտության մեթոդիկա (Տ. Մուշեղյան), հոգեբանություն (Գ. Հարությունյան), դպրոցական առողջապահություն (Վ. Արծրունի): Ինչպես տեսնում ենք, դասախոսում էին բավականին հմուտ և խոր մանկավարժական գիտելիքներ ունեցող հայ մանկավարժներ: Դասընթացները տևում են չորս ամիս, որին մասնակցում են 120 – 130 հոգի, այդ թվում մանկավարժական փորձ չունեցող ուսուցիչներ: Լավագույն ուսանողները 18 հոգի, ստանում են պետական վկայական: Նմանատիպ դասընթացներ, հետագայում ևս, 1920 թ. զարմանալի ամուսն ամիսներին կազմակերպվում են Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Ղարաբաղի խոստում:² Այդ քայլերի շնորհիվ, 1919/20 ուս. տարվա ընթացքում, նկատելիորեն ավելացավ մանկավարժների թիվը, չնայած զգացվում էր մանկավարժական կադրերի պակասը: Հանրապետության տարրական դպրոցներում դասավանդում էին 1047 ուսուցիչներ, որը բավականին բարձր էր նախորդ ուսումնական տարվա համեմատությամբ: Վիճակագրական տվյալները համաձայն, ըստ կրթական մակարդակի, տարրական դպրոցներում աշխատած 939 ուսուցիչներից բարձրագույն կրթություն ունեցել են 2,6%, թերի բարձրագույն՝ 1,6%, միջնակարգ 43,6%, միջնակարգից ցածր և տարրական՝ 52,3%:³ Միջնակարգ դպրոցներում դասավանդող 286 մանկավարժներից բարձրագույն կրթություն ունեին 40,2%, թերի բարձրագույն՝ 18,5%, միջնակարգ՝ 40,5%, միջնակարգից ցածր 0,8%: Ինչպես տեսնում ենք, տարրական դպրոցներում ուսուցիչների կրթական մակարդակը անհամեմատ ցածր էր, իսկ միջնակարգում այն կարելի էր համարել բավարար, չնայած բարձրագույն կրթությամբ ուսուցիչների թիվը քիչ էր, հատկապես չէին բավարարում մաթեմատիկայի և բնագիտության ուսուցիչները:⁴ Առանձնապես անհանգստացնող երևույթ էր այն, որ մանկավարժների մեծ մասը չունեին անհրաժեշտ աշխատանքային փորձ:

1919 թվականի կեսերից կրթության նախարարությունը ջանքեր է գործադրում մանկավարժությանը մասնագիտական գրականությամբ ապահովելու և փորձնական պարապմունքներ անցկացնելու նպատակով մանկավարժական կենտրոնական թանգարան – գրադարան հիմնելու համար: Ժամանակավորապես այն գտնվում էր նախարարության շենքում, որտեղ էլ հավաքվում էին անհրաժեշտ գրականությունը և ցուցանուշները: Հետագայում Նախարարների խորհուրդը հատկացնում է 375 հազ. ռուբլի թանգարանի ստեղծման համար:⁵ 1920 թ. սեպտեմբերին Երևանի արական գիմնազիայի շենքում սենյակներ են հատկացվում թանգարանի համար: Գրադարան – թանգարանը պետք է ունենար մանկավարժական, պատմաագագագրական, մարդաբանական և բուսաբանական բաժիններ:

¹ Խոսք, նոյեմբերի 14, 1919, նո. 45:
² ԿԿԿԿԿ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, թթ. 151 – 152:
³ Արդարագրեր հայ եկեղեցու պատմության, հ. Ե, էջ 291:
⁴ ԿԿԿԿԿ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 349, թ. 6:
⁵ Խոսք, սեպտեմբեր, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, թ. 12:

Հանրապետության հասարակայնությանը կոչ էր արվել նվիրաբերել թանգարանի համար անհրաժեշտ գրականություն և հավաքածուներ:¹ Բացի այդ, հրատարակվում են մի քանի մեթոդական ձեռնարկներ՝ «Մեթոդական ժողովածու թվաբանական խնդիրների» (Ս. Սամուելյան), «Հոգեբանության հիմնական տարրեր» (Ա. Օլթիյան) և «Նյութեր մասնավոր դիդակտիկայի»:²

Հատկապես անհանգստացնող էր ուսուցիչների ֆինանսական և նյութական ծանր վիճակը: 1919 թ. զարմանալի վերջին կառավարության անուճով գավառներից Ձանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային կոմիսարիատից, Ալեքսանդրապոլից, Իջևանից և այլ տեղերից, մեծ թվով դիմում-խնդրագրեր էին ստացվել աշխատավարձի վճարման հարցով: Հատկապես ծանր էր Արցախի մանկավարժների դրությունը: Ղարաբաղի հայության չորրորդ համագումարը որոշում էր ընդունել նաև մի կապ չունեցող աղքատեանական իշխանությունների հետ, բոլորտել անզիպացիների հավաքում և մի պահանջագիր, ըստ որի աշխատավարձ պետք է ստանային բոլոր դրությունը և այսուհետև ևս «կշարունակեն ծառայել ամբողջ եռամսյակ և պատվաբար, ովքեր ստորագրություն կտային, թե ծառայում են Արցախի կառավարությանը»:³ Սակայն Արցախի հայ մտավորականությունը չնայած, որ մի քանի ամիս աշխատավարձ չէր ստացել, մերժում է այս պահանջը:⁴ Հայաստանի կառավարությանը որոշման համաձայն՝ Արցախի երկու միջնակարգ /թեմական և Մարիամյան-Ղուկասյան/ և 28 ծխական դպրոցների մանկավարժների 1918/19 ուս. տարվա աշխատավարձի վճարման համար հատկացվեց համապատասխան գումար:⁵

Մանկավարժության հոսունությունը կանխելու և բնագավառը նոր կադրերով ապահովելու նպատակով, կառավարությունը ընդունեց մի քանի օրոնքներ, որով պետք է բարելավեր նրանց ֆինանսական և նյութական դրությունը: 1919 թվականի հուլիսին Նախարարների խորհուրդը ընդունում է օրոնք՝ «Դպրոցների ուսուցիչ և վարիչ պաշտոնյաների վարձատրության մասին»: Օրոնքով սահմանվում էր, որ ուսումնական տարվա ընթացքում շարաքանակ մեկ դասի համար բարձրագույն կրթության տեր ուսուցիչը ստանում էր տարին 650 ռ. հիմնական վարձ, թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտը ավարտածը՝ 550 ռ., միջնակարգ դպրոց ավարտածը՝ 450 ռ., իսկ միջնակարգից ցածր կրթություն ունեցողի, մասնագիտական կաբինետները խնամելու և փորձարարական դասեր անցկացնելու համար: Կարգավորվում էր նաև տարրական և միջնակարգ դպրոցների տնօրենների՝ տեսուչի և վերատեսուչի, ինչպես նաև դպրոցական այլ պաշտոնյաների աշխատավարձերը:⁶ Ինչպես տեսնում ենք աշխատավարձի վճարումները կատարվում էր ըստ կրթական ցենզի, որը առաջադիմական էր: Կառավարությունը 1920 թ. ընթացքում մի քանի անգամ անրադարձավ ուսուցիչների աշխատավարձի խնդրին, փոփոխություն մտցվեց օրոնքում՝ աշխատավարձը բարձրացվեց մոտ երկու անգամ:⁷ Բացի այդ, նկատի ունենալով, որ դպրոցների ուսուցչությունը

¹ Խոսք, սեպտեմբեր, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, թ. 147:
² Խոսք, սեպտեմբեր, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, թ. 65:
³ Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, հ. 1 – 2, 2001, էջ 9: / Տես Գ. Արցախյան «Շուշիի ռեպուբլիկանի պատմության լեռնից» հոդվածը/
⁴ ԳԿԿԿԿ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 94, թ. 131:
⁵ Խոսք, սեպտեմբեր, ֆ. 199, ց. 1, գ. 57, թթ. 203 – 204:
⁶ Խոսք, սեպտեմբեր, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, թ. 71:

նը պարենավորման տեսակետից, մասնավաճող գյուղերում, գտնվում էր ծայր աստիճան ծանր դրության մեջ, Կրթության նախարարի դիմումի համաձայն՝ հսնամատարության նախարարը մի շրջաբերականով կարգադրում է շրջանային ներկայացուցիչներին, որ ըստ հեռախոսակցության, ուսուցիչներին պահանջվում պետական արժեքով մթերքներ:¹ 1919/20 ու. տարվա երկրորդ կիսամյակում երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կոտայքի և մի քանի այլ շրջանների ուսուցչությանը մատչելի գներով տրվել էր սննդամթերք և կտորեղեն:²

Կարևոր նշանակություն ուներ մանկավարժներին զինվորական ծառայությունից ազատելը: Դեռևս 1919 թ. հունվարին Ջինվորական նախարարի կարգադրության համաձայն դպրոցների ուսուցիչները ազատվում էին զորակոչից: Զոկտեմբերին այն ամրագրվեց օրենսդրորեն:³

Հայաստանի նախարարների խորհուրդը ֆինանսական միջոցներ է հատկացնում նաև ազգային փոքրամասնությունների դպրոցներին ուսուցիչների համար: 1919թ. հուլիսին կրթության նախարարությունը դիմում է նախարարների խորհուրդը՝ խնդրելով ֆինանսներ տրամադրել Լոռու շրջանի Ջալալ-Օղլու, Լովդպակրովսկի, Կիկոլակսկի, Գերգերի գյուղերի ուսուցիչներին աշխատավարձերը վճարելու համար: Հայաստանի խորհրդարանը հատուկ որոշում ընդունեց, որի համաձայն ռուս ուսուցիչների նախորդ ինքնը ամսվա աշխատավարձը վճարվեց:

Հնայած կառավարության ձեռնարկած միջոցառումներին, հանրապետության գոյության ընթացքում, մանկավարժության նյութական վիճակը մնում էր ծանր, քանի որ ֆինանսական միջոցների սղության հետևանքով աշխատավարձերը վճարվում էին բավականին ուշացումներով, իսկ դրամի արժեքագրվումը և գների աճը շատ արագ էր տեղի ունենում:

Այդ մասին է վկայում Գ. Էդիսյանի կրթության նախարարին ներկայացրած հրաժարականին կից գրությունը, որի մեջ մասնավորապես բացատրում էր իր հրաժարականի պատճառները: Նա գրում էր, որ ցանկանում է նվիրվածությամբ շարունակել մասնագիտական աշխատանքը, սակայն հիասթափվել է պետության կողմից դեպի մանկավարժություն և տարրական դպրոցի նկատմամբ ունեցած անտարբեր վերաբերմունքից: Քանի որ դպրոցների ֆինանսական հատկացումները կատարվում էին մասնակի և ուշացումներով. դա տեղիք էր տալիս բավականին դժգոհությունների, որի հետևանքով տարրական դպրոցների վարչությանը ընդունած որոշումների և շրջաբերականների մեծ մասը չէին կատարվում: «Շրջանային տեսուչներն են ինձանից պահանջներ անում և ինձանից նեղանում, փոխանակ ես նրանցից պահանջներ անելու, որովհետև փող չկա»: Գ. Էդիսյանը անհիմն մեղադրում էր կառավարությանը այն բանում, որ ժողովրդավարական հանրապետության օրոք զգալի ռազմական ծախսեր էին կատարվում երկրի պաշտպանության ամրապնդման և զարթականության կարիքների համար, մոռանալով կրթության բնագավառ: Նա բերում է մի շարք վիճակագրական տվյալներ ցույց տալու համար դպրոցաշինարարության բնագավառում կատարված հսկայական աշխատանքը: Էդիսյանը առաջարկում էր մանկավարժների իրավական դրությունը հաստատել: Էդիսյանը առաջարկում էր մանկավարժների իրավական դրությունը հաստատել: «Ահա այս համեստ առաջարկն է, որ ես դնում եմ ձեր առաջ և խնդրում իրականություն դարձնել այն: Եթե մեր միմիստրությունը հնարավոր

ություն չունենա այս համեստագույն առաջարկը իրականացնելու, նշանակում է իմ հարցը լուծվում է ինքնին և իմ այստեղ աշխատելը դառնում է ավելորդ»: Պետք է նկատել, որ այս հուզումնական գրության մեջ արդարացիորեն շոշափվում են մանկավարժությանը հուզող բավականին ցավոտ հարցեր՝ աշխատավարձերի ժամանակին վճարումը, ուսուցիչների նյութական և իրավական ծանր դրությունը, սակայն դրա հետ մեկտեղ կան անհիմն մեղադրանքներ ուղղված կառավարության հասցեին: Խորհրդահայ պատմագրության մեջ Գ. Էդիսյանի հրատարականը շատ է շահարկվել, այն ներկայացվել է որպես Հայաստանի առաջին համարակազմությունում կրթական քաղաքականության ձախողման ապացույց: Իրականում հրատարականը Կրթության նախարար Լ. Աղբալյանի կողմից չի ընդունվել և Գ. Էդիսյանը շարունակել է կատարել իր պարտականությունները Տարրական դպրոցների վարչության պետի պաշտոնում:

Մանկավարժության շահերի պաշտպանությամբ հանդես է գալիս նաև Հայաստանի ուսուցչական միությունը:

1918թ. հոկտեմբերի կեսերին երևանում տեղի է ունենում Ռուսացական միության ընդհանուր ժողով, որը ընտրում է հինգ հոգուց բաղկացած վարչություն՝ Տիգրան Մուշեղյանի նախագահությամբ:² Վարչության առաջին գործերից մեկն է լինում հարթել Գայանյան օրիորդաց դպրոցի հոգեբարձության և մանկավարժական խորհրդի միջև ծագած տարաձայնությունները: Դպրոցի հոգեբարձության որոշման համաձայն աշխատանքից ազատվել էին տեսուչ Տիգրան Ռաշմաճյանը և մի քանի ուսուցիչներ: Ուսուցչական միությունը հանդես է գալիս մանկավարժների պաշտպանությամբ: Վարչության անդամները հանդիպում են Կրթության նախարարի հետ, բարձրացնում ուսուցիչներին հուզող բազմաթիվ հարցեր՝ դպրոցների ֆինանսավորման, շենքերի բռնագրավման, մանկավարժների վարձատրության և կենցաղային պայմանների բարելավման մասին: Ընդունվում է միության կանոնադրությունը:

1920թ. հունվարին տեղի է ունենում Արևմտահայ ուսուցչական միության ընդհանուր ժողով, որը քննարկում է միության անդամակցության հարցը Հայաստանի ուսուցչության միությանը: Ժողովը որոշում է, որ «Անկախ և ազատ Հայաստանի մեջ կարող է գոյություն ունենալ միայն մեկ ուսուցչական միություն, որոշեց լիազորել վարչությանը հանձնարարելով անոր, որպեսզի անհկա մտնե բանակցության Հայաստանի ուսուցչական միության վարչության հետ, միացնելու երկու միությունները, ընտրելու նոր վարչություն և այդպիսով իրականացնելու փաստորեն Հայաստանի ուսուցչական միության գաղափարը, միաժամանակ պահտրելով ներքին ինքնուրույնությունը՝ լուծելու համար մասնակի խնդիրներ՝ «Հայաստանի ուսուցչական միության արևմտահայ մասնաճյուղ կամ ֆրակցիա» անվան տակ: Հայաստանի ուսուցչական միությունը տալիս է իր համաձայնությունը միավորման համար:³ Միությունը զգալի ուշադրություն էր հատկացնում նաև ուսումնական հարցերին՝ կրթության նախարարությունից պահանջում է վերականգնել մանկավարժական ժողովների գործունեությունը, լուծարել վերատեսուչների խորհուրդը, արգելել ռուսական կրթություն ունեցող ուսուցիչների կողմից հայերեն առարկաների դասավանդումը և այլն: Նախատեսվում էր 1920 թ. աշնան վերջին երևանում անցկացնել հայ ուսուցիչների համագումար:⁴

¹ Հառաջ, դեկտեմբերի 31, 1919, նո. 80:

² ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 265, ք. 32:

³ Չանգ, հունվարի 17, 1919, նո. 7: ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, ք. 100:

¹ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, ք. 38, 41 – 42: 1932, էջ 199-200:

² Հառաջ, հոկտեմբերի 19, 1918, նո. 24:

³ Լույս տեղում, փետրվարի 6, մարտի 26, 1920, նո. 27, նո. 64:

⁴ Հառաջ, սեպտեմբերի 30, 1920:

Ընդհանուր միության կազմի մեջ էին մտնում հանրապետության շրջա-
նային և քաղաքային ուսուցչական միությունները՝ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր
Բայազետի, Ղարաբեյլիսայի և այլն, որոնք տեղերում գործում էին ինքնավարու-
թյան սկզբունքով:

Հայ մանկավարժությունը իր ներդրումն ուներ ազգային պետական շինա-
րարության գործընթացում: Հասարակական նոր հարաբերությունների հաստա-
տումը անհնար էր առանց մտավորականման և ակտիվ աջակցության: Հանրա-
պետության մտավորական խափն մեծ մասն կազմում էր ուսուցչությունը: Ինչպես
նախկինում, այնպես էլ հանրապետության հաստատումից հետո, հատկապես
գյուղերում, հայ մանկավարժն էր մնում ժողովրդի առաջին խորհրդատուն և
պաշտպանը: Մանկավարժները հասարակական մեծ ծանրաբեռնվածություն և
նեխ: Էջմիածնի շրջանի դպրոցական տեսչի զեկուցագրում կարդում ենք, որ
շրջանի մանկավարժներից երկուսը ընտրվել են՝ Վաղարշապատի և Աշտարակի
քաղաքային խորհրդերի նախագահներ, իսկ մի քանիսը անդամներ: «Գավառից
մի շարք ուսուցիչներ համայնական խորհրդի իրավասուներ են ընտրված և այդ-
պիսին մասնակցում են նիստերին՝ օրերով թողնելով դպրոցը, մի այլ տեղ գյուղի
ուսուցիչը հասարակության ներկայացուցիչ է ընտրված գյուղի և այլ ցավերը
լսելի դարձնելու համար ամերկիացիներին, մինիստրություններին, պարտավոր-
ված է զնալ Վաղարշապատ կամ Երևան»:¹ Ուսուցչությունը ակտիվորեն էր մաս-
նակցում նաև ընտրական և այլ հանձնաժողովների աշխատանքներին: Իհարկե
մանկավարժների հասարակական գործունեությունը զգալիորեն ազդում էր
դպրոցներում ուսունական պրոցեսի վրա:

Հայաստանի առաջին խորհրդարանի դպրոցական հանձնաժողովը, որքան
էլ ձգտում էր դպրոցը հեռու պահել քաղաքականությունից, դա չի հաջողվում:
Հանրապետություն խորհրդարանում ներկայացված հասարակական-քաղաքա-
կան բոլոր կուսակցությունները՝ ԳԴԴ, ՀԺԿ, ՍԴԴ/Կ, ՌՍԴ/ԲԿ Հայաստանի կոմի-
տեն, ստեղծել էին ուսուցչական և աշակերտական կառույցներ՝ միություններ և
խմբակցություններ: Այդ կազմակերպությունները ունեին իրենց ակումբներն և
թերթերը, կազմակերպում էին տարբեր միջոցառումներ՝ դասընթացներ, ներկայա-
ցումներ, հրապարակային դասախոսություններ հասարակական-քաղաքական,
տնտեսական և մշակութային թեմաներով: Հատկապես ակտիվորեն էին գործում
Հայ հեղափոխական դաշնակցության արևելահայ ու արևմտահայ ուսուցչական և
աշակերտական կազմակերպություններ: Արևմտահայ դաշնակցական ուսուցիչնե-
րի և աշակերտների մեծ մասը համախմբված էր՝ «Վան - Այգեստան», «Լեռնա-
պատ», «Վասպուրական» և այլ կազմակերպությունների մեջ:² ԳԴԴ բյուրոյի ան-
դամ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը իր հուշերում անրադառնալով կուսակցության կող-
մից ուսուցչության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքին, գրում է. «Յայտնի է, որ
Դաշնակցութիւնը իր հիմնադիրներից սկսած մինչև այժմ էլ՝ ուսուցիչների կու-
սակցութիւն է, եւ կամ զիւացիի ու զինուորի: Դեկավար տարը ուսուցիչների կու-
նա լաւ էր հասկանում ուսուցչի դերը ոչ միայն մանուկ սերունդի մէջ, այլեւ պե-
տական, հասարակութեան մէջ: Բիւրոն, կուսակցական մարմինները կը նայէին
դաստիարակչական գործի վրայ իբրեւ ներկայի եւ ապագայի գրաւական մեր աշ-
խարհահայնացքի հաստատման եւ անկախ Հայաստանի անրապնդման հա-

¹ ԳԴԴՊՊԱ, ք. 207, ց. 1, գ. 265, ք. 198:
² ԳԴԴՊՊԱ, ք. 4047, ց. 1, գ. 133, ք. 1-2:

մար»:¹ ԳԴԴ դեկավարները հաշվի չէին առնում մի քանի հանգամանք: Նախ և ա-
ռաջ ժողովրդավարական կարգերը նոր էին ձևավորվում, չկար քաղաքական
պայքարի կուլտուրա, բացի այդ ընդդիմադիր կուսակցությունները՝ առաջին հեր-
թին բուլշևիկները, նույնպես ձգտում էին իրենց ազդեցությունը տարածել հասա-
րակական տարբեր խավերի վրա, օգտագործել դրանց ներուժը քաղաքական
պայքարում: Այդ պայքարում առանձնահատուկ տեղ հատկացնելով ուսուցչու-
թյան և բարձր դասարանների առանձնահատուկ տեղ հատկացնելով ուսուցչու-
թյանը՝ հանրապետության հանրապետությունում 1920թ. ծնունդ - գարնան ա-
միսներին քաղաքական պայքարը հանրապետությունում բավականին սրվեց:
Հատկապես ակտիվ գործունեություն է ծավալում կոմունիստական կուսակցու-
թյունը: Այս կուսակցությունը հանրապետությունում ուներ ընդամենը 1200 անդամ,
բավականին լավ կազմակերպված էր և ուներ խիստ կարգապահություն:²

Հայաստանի կոմկուլուց չէր ընդունում ժողովրդավարական, սահմա-
նադրական պայքարի ձևերը, այլ Ռուսաստանի իր կուսակցից եղբայրների նման
ձգտում էր իշխանության գալ զինված ճանապարհով: Այդ նպատակով իրենց գոր-
ծունեությունն են ակտիվացնում գավառներում գտնվող կոմբեջիչները: Գավառնե-
րում քարոզչական աշխատանք էին կատարում նաև բուլշևիկ-ուսուցիչները, որոնք
համակիրներ էին որոնում նյութական վատ վիճակում գտնվող ուսուցչության և
չքավոր աշակերտության շրջանում:

Հանրապետության կառավարությունը
անհանգստացած կոմկուլուսի այս հակապետական, հակաժողովրդավարական
գործունեությունից, ընդունեց մի քանի օրենքներ: Հայկոմկուլուց հայտարարված օ-
րենքից դուրս, առավել ակտիվ բուլշևիկները վտարվեցին երկրից: Բացի այդ, Նա-
խարարների խորհրդի համաձայնությամբ, Ներքին գործերի նախարարը գրու-
թյամբ դիմեց նախարարներին, պահանջելով աշխատանքից հեռացնել իրենց զե-
րատեսչություններում աշխատող բոլոր բուլշևիկներին:³ Առավել բարդ էր այս ո-
րոշման կատարումը հանրային կրթության նախարարության կողմից: Դպրոցնե-
րում ուսունական երկրորդ կիսամյակը նոր էր սկսվել, մանկավարժների նույ-
նիսկ մի փոքր մասի հեռացումը, այն դեպքում, երբ հանրապետությունում չէին
բավականացնում ուսուցչական կադրերը, կնշանակեր դպրոցների մի մասը փա-
կել և աշակերտությանը փողոց նետել, որը չէր կարելի թույլ տալ: Դա նշանակում
էր ծախողել մեծ ջանքերի գնով կարգավորված կրթական բնագավառի աշխա-
տանքները: Նախարարությունը արգելեց դպրոցների վերատեսուչներին հեռա-
ցնել այն կոմունիստ ուսուցիչներին, որոնց գործունեությունը դպրոցներում սահ-
մանափակվել էր միայն դասավանդումով: Բերենք մեկ օրինակ: Դիլիջանի միջ-
նակարգ դպրոցի վերատեսուչը կրթության նախարարին ուղղված զեկուցագրում
նշում է. « Ես պարզ հայտարարել եմ բոլոր ուսուցիչներին, նրանց հրավիրելու
հենց առաջին օրից և հետո էլ, որ դպրոցը, քանի ես եմ կառավարողը, իր պատե-
րի ներսում չպետք է ունենա ոչ մի կուսակցություն՝ թե ուսուցիչների և թե աշա-
կերտների մեջ, իբրև օրինակ, ես, պատկանալով որոշ կուսակցության / դաշնակ-
ցության անդամ-մեր կարծիքով/, երկու տարվա ընթացքում և ոչ մի բանով չար-
տահայտեցի իմ կուսակցության համոզմունքները ոչ դպրոցում և ոչ էլ դպրոցից
դուրս, ես համարյա բոլորովին հրաժարվեցի կուսակցական աշխատանքից, այդ-
չափ պահանջել ուսուցիչներից ես իրավունք չունեի, ես միայն խստիվ հետևում

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, էջ 285-286:
² ԳալոյանԳ., Դերոսական մայիսից - հաղթական նոյեմբեր, Ե., 1980, էջ 57:
³ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, հ. 2, 1967, էջ 14:

րիներին և իրենց արյան գնով նպաստեցին ֆաշիզմի ջախջախման գործին: Նրանցից 89-րդ դիվիզիան Կովկասի նախալեռներից Կուբանի, Թամանի, Կերչի, Ղրիմի, Լեհաստանի տարածքներում մղված հերոսական մարտերով հասավ Գերմանիա և իր արժանի ավանդը ներդրեց Բեռլինի գրավման ճակատամարտում: Պատերազմի հաղթական ավարտի ժամանակ միավորման դրոշը զարդարում էին Կարմիր աստղի, Կարմիր դրոշի և Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանները. դիվիզիան կրում էր Թամանյան, իսկ նրա երկու զնդերը՝ Սևաստոպոլյան պատվավոր անունները: Մոզդոկի մոտից Կուբանի, Ուկրաինայի, Մոլդովայի տարածքներով դեպի Ռուսինիա, Յունագարիա, Ավստրիա և Չեխոսլովակիա ձգվեց Չայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին: Մարտերում տարած հաղթանակների համար դիվիզիան պարգևատրվեց Բոզոան հսնելնիցկու 2-րդ աստիճանի շքանշանով, արժանացավ Կիրովոգրադյան և Բրատիսլավյան պատվավոր անունների¹: Իր անձնակազմի արյան գնով Չայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիան 1942թ. աշնանը ձախողեց Նովոռոսիյսկի և Տուլապետի վրայով Անդրկովկաս ներխուժելու գերմանաֆաշիստական հրամանատարության պլանները, թույլ չտալով թշնամուն անցնել կարևոր նշանակության լեռնանցքները՝ Փիշ զետ Սե-մաշխու լեռ-Գյորդ-Շահունյան տեղամասում²: 1942թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Կերչում դաժան մարտեր էր մղում Չայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը բացառիկ դժվարին պայմաններում իր վրա կրեց հակառակորդի կենդանի ուժի ու տեխնիկայի մի քանի անգամ թվապես գերակշիռ ուժերի հարվածները: Շուրջ երեք ամիս տևած արյունահեղ մարտերում, տեղում զանելով թշնամու մեծաքանակ հարվածային զորամասերին, դիվիզիան զգալի չափով թեթևացրեց Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանների դրությունը, ինչպես նաև նպաստեց Կերչի վրայով Կովկաս ներխուժել ցանկացող թշնամու ուժերի առաջխաղաղացման ժամանակավորապես դադարեցմանը³:

Չայկական անձնախիմ միավորումը՝ 76-րդ լեռնահրաձգային Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ դիվիզիան էր, որն ինչպես արդեն նշեցինք, կազմավորվել էր Չայաստանում՝ 1920-1922 թվականներին: Չնայած 1938թ. ամռանը այն վերակազմավորվել էր և դարձել ոչ ազգային զորամիավորում, պատերազմի սկզբին համալրվելով հանրապետության մարդկային և նյութական միջոցների հաշվին, դիվիզիան կրկին ձեռք էր բերել իր նախկին ազգային տեսքը. նրա անձնակազմի երկու երրորդը կազմում էին հայերը: 1941-1945թթ. դիվիզիան փառապանծ մարտական ուղի անցավ մասնակցելով խորհրդային զորքերի իրանական գործողությանը, Ուկրաինայի արևելյան շրջանների ծանր մարտերին, Ստալինգրադի ճակատամարտին՝ արժանանալով զվարդիական կոչման և պարգևատրվելով Լենինի շքանշանով, Կուրսկի աղեղի հարավային շրջանում տեղի ունեցած հերոսամարտին, Բելոռուսական գործողությանը՝ արժանանալով Վիտեբսկյան, իսկ նրա զնդերը՝ Պոլոցկյան պատվավոր անունների, այնուհետև մարտնչել

¹ Боевой путь 409-й стрелковой Кировоградско-Братиславской ордена Богдана Хмельницкого Армянской дивизии /1941-1945гг./, Сборник документов и материалов, Е., г. 1, 1980, с. 12-32.

² Саркисян С. М., 408-я Армянская стрелковая дивизия в битве за Кавказ, Е., 1985, с. 128.

³ Թովմասյան Ա. Գ., Մեծ Չայկականի ճանփաներով, Ե., 1975, էջ 102-178:

Լատվիան և Լիտվիան գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ազատագրման համար¹:

Պատերազմական գործողություններին չմասնակցեց միայն Չայկական 261-րդ հրաձգային դիվիզիան: Չնայած դրան այն մեծ գործ կատարեց Չայաստանի տարածքում խորհրդա-բուրջական սահմանի պաշտպանության բնագավառում, ինչպես նաև երթային վաշտեր պատրաստեց ռազմաճակատի համար. պատերազմի տարիներին դիվիզիան գործող բանակ ուղարկեց ավելի քան 10000 զինվոր ու սպա²:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալից, հայկական ազգային դիվիզիաների պատմությունը սերտորեն առնչվում է ոչ միայն Չայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության հիմնահարցի, այլև 1920-1930-ական թվականներին խորհրդային Չայաստանի ազգային ռազմական շինարարության խնդիրների հետ: Ուստի պատահական չէ, որ հայ պատմագրությունը մեծ տեղ է հատկացրել նաև հայկական զորամիավորումների պատմության ուսումնասիրությանը: Այդ գործնախավորումների պատմության լուսաբանումն այսօրվա պայմաններում ավելի և ավելի չափով նպաստում է մատաղ սերնդի ռազմասիրտներին ստանում, քանի որ այն կարող է ընդհանրապես, երրորդ հանրապետության զինված ուժերի անձնակազմերին հայկական դիվիզիաների հերոսական, մարտական փառապանծ ավանդույթների ոգով ուսուցանելու գործին մասնավորապես:

Չայ պատմաբաններից առաջինները Չայրենական մեծ պատերազմին հայերի մասնակցության, այդ թվում հայկական դիվիզիաների պատմության հիմնահարցի գիտական մշակմանը ձեռնամուխ եղան ռազմաճակատից տուն վերադարձած հայ պատմաբանները, որոնց համար աղբյուրագիտական կարևոր բազա հանդիսացավ Չայաստանի ԳԱ Պատմության ինստիտուտի Չայրենական մեծ պատերազմի կարիքները և նրա արխիվը, որ կազմավորվել էր 1942թ. ակադեմիկոս Գովսեփ Օրբելու նախաձեռնությամբ: Ինտազայում այդ հայրենամուկեր աշխատանքի մեջ ընդգրկվեցին ավելի երիտասարդ կարգեր, որոնք հնարավորություն ստացան պարբերաբար աշխատել ոչ միայն Չայաստանի, այլև նրա սահմաններից դուրս գտնվող զինվորական, պետական և կուսակցական արխիվներում, գրադարաններում ու թանգարաններում:

Չայ պատմաբաններից առաջինը Չայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության հիմնահարցը լուսաբանել է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամայիս Սնացականյանը: 1947թ. Երևանում նա հրատարակեց իր «Չայ ռազմիկների հերոսական տարեգրությունները», 1954-ին «Չայ ժողովուրդը Չայրենական մեծ պատերազմում», իսկ 1975-ին «Միասնական շարքերում» մենագրությունը, որտեղ Չայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության ընհանուր հիմնահարցի հետ միասին, համառոտակի ընդհանուր հիմնահարցի հետ միասին /6-7 էջի սահմաններում/ լուսաբանել է նաև հայկական դիվիզիաների մարտական ուղին: Նույն հեղինակի գրչին է պատկանում նաև հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական ու բնաստորյակի վերջին

¹ 76-я Армянская стрелковая Краснознаменная им. К. Е. Ворошилова 51-я Гвардейская Витебская ордена Ленина дивизия 1920-1945гг., Сборник документов и материалов, Е., 1976, с. 5-12; Չայ ժողովրդի պատմություն, հ. 8, Ե., 1970, էջ 46-56:

² Չայ ժողովրդի պատմություն, հ. 8, Ե., 1970, էջ 46-56:

Երևանում դիվիզիայի նախկին քաղաքաժնի պետ Սուրեն Թովմասյանը հրատարակեց «Մեծ Գայրենականի ճամփաներով» հուշագրությունը, որի 102-186 էջերը ամբողջովին նվիրված են Կերչի թերակղզում 1942թ. մարտ-մայիս ամիսներին միավորման մղած հերոսական մարտերի լուսաբանմանը: 390-րդ դիվիզիայի մասին համառոտ, բայց խիստ արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Սիմոն Սարգսյանի «51-րդ բանակի մարտական ուղին» աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել 1983թ. Մոսկվայում ռուսերեն:

Հայկական բոլոր վեց դիվիզիաների մասին արժեքավոր տվյալներ են պարունակում գնդապետ Գուրգեն Բուռնազյանի «Անդրկովկասյան հանրապետությունների ազգային զորամիավորումները Հայրենական մեծ պատերազմում /1941-1945թթ./» դոկտորական ատենախոսության մեջ, որը պաշտպանվել է Երևանում 1968 թվականին: Ինչպես արդեն նշեցինք զուտ հայկական դիվիզիաների պատմությանն է նվիրված Կլիմենտ Հարությունյանի «Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945թթ.» դոկտորական ատենախոսությունը, որը նոր խոսք է հայ պատմագրության ասպարեզում: Կ. Ա. Հարությունյանը հայկական դիվիզիաների պատմությանը անդրադարձել է նաև իր բազմաթիվ մենագրություններում և գիտական հոդվածներում¹:

Այսպիսով, վերը շարադրածից պարզվում է, որ առ այսօր հայ պատմագրությունը զգալի և շնորհակալ աշխատանք է կատարել հայկական դիվիզիաների պատմության հետազոտման բնագաձառում՝ ստեղծելով մեծարժեք մենագրություններ, արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներ, բազմաթիվ հոդվածներ: Սակայն, եթե այդ առումով ավելի բարվոք վիճակում են գտնվում 89-րդ, 76-րդ և 408-րդ դիվիզիաների պատմության ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, ապա նույնը չենք կարող ասել մյուս դիվիզիաների վերաբերյալ: Առ այսօր արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուներ չեն կազմվել նվիրված հայկական 390-րդ, 261-րդ և 408-րդ դիվիզիաների պատմությանը: Չկան հատուկ մենագրություններ նվիրված 390-րդ, 261-րդ, 409-րդ դիվիզիաների պատմությանը: Ուրեմն հայ պատմաբանների առաջնահերթ խնդիրներից է պատմության մեջ եղած այդ բացի վերացումը: Այն մեծ չափով կնպաստի Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության հիմնահարցի բազմակողմանի լուսաբանմանը, ինչպես նաև մատաղ սերնդի և Հայկական բանակի անձնակազմի ռազմա-հայրենասիրական դաստիարակության գործին:

¹ Հարությունյան Կ. Ա., Հայ ռազմիկները Չեխովկալիայի ազատագրման համար մղված մարտերում /1944-1945թթ./, Ե., 1983; Հայ ռազմիկները Հունգարիայի և Ավստրիայի ազատագրման մարտերում /1944-1945թթ./, Ե., 1990; Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին /1939-1945թթ./, Ե., 2001; Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում 1941-1945թթ., Ե., 2001 /Բ. Հ. Մանուկյանի համահեղինակությամբ/; Հայկական ազգային զորամիավորումների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1995, թիվ 1, էջ 53-72; Ու՛մ են պետք պատմական հետազոտությունների նման «ճշտումները», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2000, թիվ 2, էջ 177-191 /Ռուսերեն/; Հայկական դիվիզիաները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, «Հայկական բանակ», 2000, թիվ 2, էջ 16-31 և այլն:

1952 թ. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀՆԳՆԱԳՈՒՄԹՅՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԳՂՏԻՆԵՐԸ

Մերծավոր Արևելքը հնուց ի վեր եղել է ժողովուրդների ու ազգությունների, քաղաքակրթությունների ու մշակույթների, փիլիսոփայությունների ու կրոնների խառնարան: Թերևս պատահական չէ, որ այստեղ են ծնունդ առել համաշխարհային երեք խոշորագույն կրոնները: Տարածաշրջանի վերջին հազար հինգ հարյուր տարիների պատմությունը սերտորեն շաղկապված է դրանց կրողների բազմաբնույթ ու բազմակողմանի հարաբերություններով: Առավելապես քրիստոնյա բնակչություն ունեցող երկրները, VII դարում իսլամի պատմության թատերաբեմ իջնելուց հետո, Արաբական թերակղզուց տարածվող նվաճողական բանակների հարվածների ներքո ընկրկեցին, իսկ դրանց բնակչությունը ճնշումների ու հալածանքների հետևանքով զանգվածաբար ընդունեց նոր կրոնը: Տարածաշրջանի կրոնական պատկերը ամբողջովին փոխվեց: Միայն այսուայնկողմ ցրված որոշ հատվածներ պահպանեցին քրիստոնեությունը և հավատարիմ մնացին նրան մինչև արդի ժամանակները:

XX դարում Մերծավոր Արևելքում քրիստոնյա անենախոշոր համայնքը եգիպտոսի ղպտիական համայնքն էր: 1960 թվականին, 1952 թ. եգիպտական հեղափոխությունից հետո անցկացված առաջին պաշտոնական մարդահամարի համաձայն, նրանց կազմում էին եգիպտոսի 26 մլն. բնակչության շուրջ 7 տոկոսը, կամ 1.823.448 մարդ²: Պետք է նշել, որ ղպտիների թվաքանակը պատմագրության մեջ միշտ էլ վեճերի առարկա է հանդիսացել: Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ պաշտոնական վիճակագրությունը ճիշտ չի արտացոլում նրանց իրական թվաքանակը և հենվելով ոչ պաշտոնական տվյալների վրա ղպտիներին հաշվում են չորս միլիոն մարդ³: Իրենք ղպտիները պնդում են, որ կառավարությունը միտումնավոր նվազեցնում է նրանց իրական թվաքանակը՝ արդարացնելու համար նրանց նկատմամբ վարվող խտրական վերաբերմունքը՝ սակավ ներկայացված լինելը եգիպտոսի քաղաքական կյանքում, կառավարությունում ու խորհրդարանում, ինչպես նաև սոցիալական ասպիտակության, կորակման, մշակութային պետական ծրագրերում:

Չի կարելի միանշանակ պնդել, որ ղպտիների բողոքներն անհիմն էին: Հավանական է, որ դրանք հենված են եղել որոշակի փաստերի վրա և նրանք, իրոք, ավելի թվաշատ էին քան ներկայացված էր պաշտոնական վիճակագրությունում: Հասնենայնդեպս, մնանօրինակ բողոքները նոր չեն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի համար: Ղպտիները դրանք արտահայտել են նաև մինչև 1952 թվականը: Մասնավորապես դարի սկզբին նրանք նույն մեղադրանքն էին ուղղում եգիպտոսի բրիտանացի կառավարիչներին⁴:

⁴ Betts Robert Brenton, Christians in the Arab East: A Political Study, Athens, 1975, p. 59.

² Wakin Edward, A Lonely Minority: The Modern Story of Egypt's Copts, New York, 1963, p. 25.

³ Դժվար է դատել իշխանությունների կողմնակալության մասին, սակայն կատավարությունից անկախ մի շարք պատճառներ, այնուամենայնիվ խոչընդոտում էին մարդահամարի ճշմարտությանը: Դրանցից էին բնակչության հետամնացությունն ու պաշտոնյաների անհուրությունը, ղպտիների կողմից, անձնական ասպիտակության համար, հաճախ իրենք կրոնը բացընելու ձգտումը և զինծառայությունից խուսափելու համար:

Բայցևայնպես, բրիտանացիները ղպտիների թվաքանակը մարդահամարում նվազեցնելու պատճառ չունեին: Ավելին, նրանք շահագրգռված էին երկրի քրիստոնեական համայնքը հնարավորինս թվաշատ ներկայացնելու մեջ, քանի որ իրենց ռազմական ներկայությունը Եգիպտոսում բացատրում էին նաև փոքրամասնությունների անվտանգությունը ապահովելու անհրաժեշտությամբ¹: Ըստ բրիտանացիների հսկողության ներքո 1927 թվականին անցկացված մարդահամարի տվյալների, ղպտիները ներկայացնում էին Եգիպտոսի 11.770 հազար բնակչության 7.8 տոկոսը կամ 912 հազար մարդ²: Այսպիսով, նրանց տոկոսային հարաբերությունը բնակչության մեծամասնության հետ 1927-1960 թթ. ընթացքում մնացել էր գրեթե անփոփոխ, արձանագրվել էր միայն փոքր աճ: Սա առիթ էր տալիս վեճերի, որոնց ընթացքում մի կողմը կարծիք էր հայտնում, որ աճը անբնականորեն քիչ է և հենվելով դրա վրա կասկածում էր 1960 թ. մարդահամարի ճշգրտությանը: Մինչ մյուս կողմը այն հավանական էր համարում հաշվի առնելով Եգիպտոսի մուսուլման բնակչության շրջանում ծնելիության բարձր ցուցանիշները, ինչպես նաև ղպտիների գաղթի և ծուլմամ միտումները:

Վերջիններիս վերաբերյալ ևս տրվում են տարբեր ցուցանիշներ: Մասնավորապես ղպտիների կրոնափոխության թվաքանակը ներկայացվում է տարեկան շուրջ հինգ հազար մարդ³: Սա բավական բարձր ցուցանիշ է և խտում է ծուլման արագ տեմպերի մասին: Կրոնափոխության պատճառներն իրենց արմատներն ունենին Եգիպտական հասարակության կառուցվածքի մեջ: Դրանցից էին Եգիպտոսում քրիստոնյաների աշխատանքի ընդունվելու ու առաջխաղացման համար գոյություն ունեցող արհեստական դժվարությունները, ամուսինների բաժանելը՝ ինչը ղպտիական եկեղեցական կանոնադրությամբ շատ ավելի բարդ էր, քան իսլամական օրենսդրությամբ՝ *շարիաթով*, և անձնական ապահովությունը, մասնավորապես երկրի ներքին շրջաններում, ուր համեմատաբար ավելի թույլ էր կառավարության վերահսկողությունը և ղպտիները կարող էին դառնալ անպատիժ հարձակումների թիրախ⁴:

Իհարկե, ծուլման առունով որոշիչ էր Եգիպտական հասարակության մեջ ղպտիների ինտեգրման բարձր ցուցանիշը: Պետք է նշել, որ նրանք պատկանում էին նույն մարդաբանական տիպին, ինչ Եգիպտոսի բնակչության 90 տոկոսը, ղպտիների խոսակցական և գրավոր լեզուն արաբերենն էր, և վերջապես եթե մի կողմ դնենք կրոնական տարբերությունները նրանք նույն պարելակերպն ու կենցաղն էին վարում, ինչ մուսուլման բնակչությունը⁵: Այնուամենայնիվ, ղպտիներն ունեին կրոնական շատ բարձր գիտակցություն, ամուր կապված էին եկեղեցու հետ, համախմբված էին նրա շուրջ և դրանով առանձնանում էին հասարակու-

բրիտանացիների կողմից իրենց գավակներից ոչ բոլորին ներկայացնելը (She Carter Barbara, *The Copts in Egyptian Politics*, London, 1986, p. 5):

¹ 1922 թականին Անգլիան Եգիպտոսը, որը մինչ այդ իր պրոտեկտորատն էր, միակողմանիորեն հայտարարեց անկախ, սակայն մի շարք վերապահումներ արեց, որոնցից էր երկրի փոքրամասնությունների անվտանգություն պատասխանատվության ստանձնումը: Եգիպտոսը 1922 թվականից հետո էլ շարունակում էր կախված մնալ Անգլիայից, մինչև 1936 թ., երբ այն անկախություն ստացավ (տե՛ս Mansfield Peter, *Nasser's Egypt*, Baltimore, Maryland, 1965, p. 27):

² Chifan E. J., *The Coptic Community in Egypt: Spartial and Social Change*, Durham, 1986, p. 28.

³ Wakin Edward, p. 49.

⁴ Carter Barbara, p. 272.

⁵ Nisan Mordechai, *Minorities in the Middle East: A History of Struggle and Self Expression*, London, 1985, p. 116.

յան մեծամասնությունից: Իսլամական ավանդությունն էլ երկրում ոչ մուսուլմաններին դատում էր առանձին խմբի, նրանց տալով *զիմմիի* հովանավորյալի կարգավիճակ:

Որպես փոքրամասնություն, ղպտիները դարերի ընթացքում ունեցել են և՛ հալածանքների ու հետապնդումների, և՛ կրոնական հանդուրժողականության ու բարգավաճման պատմություն: XIX դ. առաջին կեսում Եգիպտոսում իշխանության եկավ Մուհամմեդ Ալին: Նա սկսեց ղպտիներին լայնորեն օգտագործել երկրի կառավարման մեջ ու վարչական մարմիններում: Այս քաղաքականությունը շարունակվեց նաև նրա հետնորդների օրոք: 1855 թ. ղպտիների վրայից հանվեց փոքրամասնություններից ավանդաբար գանձվող *ջիզյա* հարկը, 1866 թվականից նրանք իրենց ներկայացուցիչներն ունեցան խորհրդարանում, ղպտիներին թույլատրվեց գեներ կրել և ծառայել բանակում¹: Փաստորեն, փորձ էր արվում փոխել ղպտիների հասարակական կարգավիճակը, նրանց ներկայացնելով որպես դրա լիիրավ անդամ և ոչ թե *զիմմի*: Այս բարեփոխումներից հետո, ղպտիները հնարավորություն ստացան մուտք գործել իրենց համար նոր՝ քաղաքական ասպարեզ, ուր նրանք բավական ակտիվ էին հետագա շուրջ հարյուր տարիների ընթացքում: Թե՛ պալատում, թե՛ կառավարությունում ղպտիները վարում էին բարձր պետական պաշտոններ, ներկայացված էին խորհրդարանում և կուսակցություններում: Ղպտի քաղաքական գործիչները աշխատում էին չչեշտել իրենց համայնքային կամ կրոնական պատկանելությունը, քանի որ, այնուամենայնիվ, որոշակիորեն բնակչության մեծամասնությունում մոտ վերապահում կար քաղաքական գործընթացներում քրիստոնյաներին ընդգրկելու վերաբերյալ և նրանք միշտ չէ, որ իրենց թույլ էին տալիս հետամուտ լինել համայնքի շահերի պաշտպանությանը: Համեմատյալապես, Եգիպտոսի քաղաքական կյանքում համայնքի ներկայացուցիչների մասնակցությունը ղպտիներին թույլ էր տալիս հավատալ, որ անհրաժեշտության դեպքում նրանք առավել իրավացիորեն կներկայացնեն իրենց հուզող խնդիրները և կմիջամտեն դրանց, համայնքի համար ցանկալի, լուծմանը:

Այս իրավիճակը կտրուկ փոխվեց 1952 թ. հեղափոխությունից հետո, երբ իշխանության եկավ մինչ այդ հասարակության լայն շրջանակներին անհայտ «Ազատ սպաներ» կազմակերպությունը: Նրա անդամներից հայտնի էր միայն գեներալ Մուհամմադ Նագիբի անունը, որն էլ վերջնական պետությունն ու կառավարությունը: Ինչպես պարզվեց հետագայում, նա երկրորդական դիրքեր էր գրավում հեղափոխության կազմակերպիչների մեջ, իսկ գաղտնի կազմակերպության իրական ղեկավարը փոխգնդապետ Գամալ Աբդել Նասերն էր, որը 1954 թ. նոյեմբերին իր ձեռքում կենտրոնացրեց իշխանությունը և դարձավ հանրապետության նախագահ:

Իր առաջին որոշումներից մեկով նոր իշխանությունները 1953 թ. հունվարի 16-ին արգելեցին Եգիպտոսի բոլոր քաղաքական կուսակցությունները: Սրանով ղպտիները փաստորեն դուրս մղվեցին երկրի ընտրական մարմիններից, քանի որ նրանք Եգիպտոսի գրեթե ոչ մի ընտրատարածքում մեծամասնություն չէին կազմում² և ընտրվում էին հիմնականում կուսակցական ցուցակներով: Պետք է նշել, որ 1919 թ. բրիտանական գաղութարարների դեմ բարձրացված ապստամբությունից հետո, որտեղ ղպտիները գործուն մասնակցություն ունեցան, նրանք միշտ բավական լավ էին ներկայացված լինում խորհրդարանում՝ հիմնականում

¹ Ibrahim Saad Eddin, *The Copts of Egypt*, London, 1995, p. 11.

² Betts Robert Brenton, p. 61.

մեծ ժողովրդականություն վայելող Վաֆդ կուսակցության ցուցակներով: Ա սպե 1, օրինակ, 1924-1950 թթ. ընթացքում տեղի ունեցած տաս ընդդրությունների¹ վր-
ցում, նրանք կազմել են խորհրդարանի 7.5-ից 10.2 տոկոսը,² ինչը գերազանշում
էր նրանց համապատասխան պաշտոնական տոկոսային հարաբերությունը Ե-
գիպտոսի հասարակության մեջ:

1957 թ. ընտրություններում միայն մեկ դպտի ընտրվեց³: Այս փաստը լրջո-
րեն անհանգստացրեց նաև կառավարությանը, որը միջոցներ ձեռք առավ դպտի-
ների հնարավորինս պատշաճ ներկայությունը խորհրդարանում ապահովելու
համար: Ընտրական օրենքի մեջ փոփոխություն կատարվեց, ըստ որի նախագա-
հը իրավունք էր ստանում 10 պատգամավորներ նշանակել խորհրդարանում: Ա-
վանդաբար այս տեղերի մեծ մասը տրվում էր դպտիներին: 1964-1968 և 1969-
1971 թթ. ընտրություններում նշանակվող տեղերի շնորհիվ դպտիները խորհրդա-
րանում ունեցան 9 պատգամավոր,⁴ կամ խորհրդարանի տեղերի մոտ 3 տոկոսը:
Սա շատ ավելի քիչ էր, քան նրանց մասնակցությունը նախկին խորհրդարաննե-
րում, և դպտիները շարունակում էին կասկածել, որ իշխանությունները փորձում
են իրենց դուրս մղել երկրի քաղաքական կյանքից: Այս մտայնությունը ամ-
րապնդվեց, երբ 1952 թվականից սկսվեց կառավարությունում համայնքից միայն
մեկ նախարար նշականակելու գործառությունը, այն դեպքում, երբ 1924-1952 թթ.
դպտիներն ընդհանրապես զբաղեցնում էին երկու նախարարական տեղ⁵: 1952-
1961 թթ. նախարարների թիվը կառավարությունում 13-ից հասցվեց 37-ի, բայց
դպտիների ներգրավումը դրանում մնաց անփոփոխ⁶:

1953 թ. կուսակցությունների գործունեությունը արգելող օրենքը մեկ այլ
առումով ևս անմիջականորեն առնչվում էր դպտիներին՝ այն չէր տարածվում
«Մուսուլման եղբայրներ» (Իխվան ալ-մուսլիմուն) կազմակերպության վրա, ինչը
ընդգծում էր «Ազատ սպաների» հատուկ վերաբերմունքը այդ կազմակերպության
նկատմամբ և նրանց գործունեության լայն դաշտ էր տրամադրում: Եգիպտոսի ոչ
մուսուլմանական փոքրամասնությունները խիստ անհանգստացած էին «Մուսուլ-
ման եղբայրների» ազդեցության նմանօրինակ աճով, քանի որ նրա անվան հետ
էր կապված 1940-1950-ական թթ. նրանց դեմ սանձազերծված հարձակումների
ալիքը: Իխվանը խիստ ծայրահեղական իսլամական կազմակերպություն էր, հա-
վատում էր, որ մուսուլմանները բացառիկ առաքելություն ունեն կատարելու, որ
նրանք են աշխարհի իրական տերերը, և իր վերջնական նպատակն էր համարում
միջնադարյան իսլամի ֆայության վերականգնումը, իսկ դրան հասնելու համար
ընդունելի էր համարում պայքարի բոլոր ձևերը, այդ թվում՝ զինված⁷: «Մուսուլ-
ման եղբայրները» պայքարում էին մաքուր իսլամի վերականգնման և պահպան-
ման համար և իրենց հիմնական խնդիրներից մեկն էին համարում այն օտա-
րերկրյա կործանարար ազդեցությունից զերծ պահելը⁸: Նրանց ցույցերը հաճախ

¹ Ibid., Saad Eddin, p. 16.

² Շահիկը Սուլեյման, էջ 207:

³ Լույն տեղում, էջ 205:

⁴ Ibid.

⁵ Сейранян Б.Г., Египет в борьбе за независимость 1945-1952, Москва, 1970, стр. 55.

⁶ Լույն տեղում, էջ 51:

ուղեկցվում էին «Եգիպտոսում վերջ կդրվի քրիստոնյաներին», «Մեկ կրոն Եգիպ-
տոսում» իսլամ» կարգախոսներով¹:

«Մուսուլման եղբայրների» ուսմունքը լայն տարածում գտավ Եգիպտոսի
ժողովրդի շրջանում, 1946 թ. այն երկրում ուներ 2,000 մասնաճյուղ 200,000-ից
մինչև 500,000 անդամով²: Փոքր չէր նաև նրանց ազդեցությունը «Ազատ սպանե-
րի» շրջանում, նրանցից ոմանք նախահեղափոխական շրջանում նույնիսկ ան-
դամակցել էին կազմակերպությանը³: Կառավարությունը չէր կարող հաշվի
չնստել այսպիսի մեծ ուժ ներկայացնող կազմակերպության հետ: 1952 թ. հեղա-
փոխությունից հետո, նրանց տրվեցին վակֆների (կրոնական հաստատություն-
ների ունեցվածք) և կրթության նախարարական տեղերը: Սրանք անմիջականո-
րեն զբաղվում էին դպտիների համայնքային գործերով՝ առաջացնելով վրդով-
մունք և բողոք նրա ներկայացուցիչների շրջանում⁴:

Փաստորեն, «Մուսուլման եղբայրները» պետություն էին պետության մեջ:
Նրանք խառնվում էին երկրի կառավարման գործերին և փորձում էին հեղաշրջ-
ման միջոցով Եգիպտոսում իսլամական կարգեր հաստատել: Իշխանությունները
չէին կարող երկար հանդուրժել այս իրավիճակը և 1954 թ. հոկտեմբերի 26-ին Ա-
լեքսանդրիա քաղաքում Գամալ Աբդել Նասերի ղեմ կազմակերպված ծախողված
մահափորձից հետո լայնածավալ պայքար սկսվեց նրանց դեմ: Կազմակերպու-
թյունը օրենքից դուրս հայտարարվեց, նրա անդամներից շատերը ձերբակալվե-
ցին, ղեկավարներից վեցը մահապատժի ենթարկվեցին, հայտնաբերվեցին և
առգրավվեցին զենքի մեծ պաշարներ⁵: Եգիպտոսի փոքրամասնությունները ող-
ջունեցին կառավարության կտրուկ միջոցառումները, այնուամենայնիվ, իսլամա-
կան տրամադրությունների աճը Եգիպտական հասարակության մեջ շարունակում
էր մնալ նրանց հուզող խնդիրներից մեկը:

«Մուսուլման եղբայրներին» ճնշելուց հետո, կառավարությունը մի շարք
միջոցառումներով հանդես եկավ, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի ամրապնդում
էին իսլամի դիրքերը երկրում: Իշխանությունների գործողությունները թերևս Ե-
պատակ ունեին հակակշռել իխվանների հեղինակությունները Եգիպտոսում, ժողովր-
դի ցանկություններին ընդառաջ գնալ և իրենց հեղինակության բարձրացնել
նրանց մոտ, ինչպես նաև կառավարության անմիջական հսկողության տակ վերց-
նել երկրում ընթացող պրոցեսները՝ իրենց ազդեցությունը ծավալելով ամենա-
տարբեր ոլորտներում: Վերոնշյալը վերաբերվում է հատկապես կրթական և դա-
տական համակարգերում իրականացված բարեփոխումներին:

Մասնավորապես, ուսումնական հաստատություններում ավելի շատ և
ընդգծված ուշադրություն էր դարձվում իսլամի, ինչպես նաև Եգիպտոսի պատ-
մության ու աշխարհագրության ուսուցմանը⁶: Հատուկ վերաբերմունքի էր արժա-
նանում և կառավարության հովանավորությունը վայելում զուտ մուսուլմանական
ալ-Ազհարի համալսարանը: Նրան տրվում էին հավելյալ ֆինանսական միջոց-
ներ, բացվում էին նոր ֆակուլտետներ, պետական շնորհներ էին տրվում համալ-
սարանի դասախոսական կազմի վերապատրաստման համար: Կառավարության

¹ Carter Barbara, p. 277.

² Сейранян Б.Г., стр. 79.

³ Беляев И.П., Примаков Е.М., Египет: время президента Насера, Москва, 1975, стр. 33.

⁴ Wakin Edward, p. 63.

⁵ Mansfield Peter, p. 52.

⁶ Chitham E.J., p. 83.

որոշմամբ ալ-Ազիարի ռեկտորը նշանակվում էր անձամբ հանրապետության նախագահի կողմից¹։ Ստեղծված իրավիճակում, ղպտիները պահանջում էին, որ պետությունը առավել մեծ ուշադրություն դարձնի նաև քրիստոնեության դասավանդմանն ու ուսուցիչների վերապատրաստմանը, բողոքում էին խտրական վերաբերմունքի դեմ՝ վկայակցելով Ասիանադրության առաջ բոլոր քաղաքացիների հավասարությունն ու պաշտամունքի ազատությունը²։

Կառավարությունը բարեփոխեց նաև երկրի դատական համակարգը, ուր մինչև հեղափոխությունը Եգիպտոսի իշխանությունները բավարար ազդեցություն չունեին։ Երկրի դատական գործառնությունը ժառանգություն էր մնացել Օսմանյան կայսրության ժամանակներից։ Ըստ դրա, քաղաքացիական կացությանը վերաբերվող բոլոր դատական գործերը՝ ամուսնություն, բաժանում, ժառանգության, խնամակալության իրավունք և այլն, քննվում էին համապատասխան համայնքների դատարաններում, այսինքն՝ մուսուլմանների հայցերը ուղղվում էին *շարիաթի* դատարան, հրեաներինը և քրիստոնյաներինը՝ իրենց կրոնական հաստատությունների դատարաններ³։ Այսպիսով երկրում գործում էին 14 համայնքային դատարաններ, որոնցից մեկում ընդունված որոշումը մյուսի համար օրենքի ուժ չունեի⁴։ Նախահեղափոխական շրջանում կատարված բոլոր փորձերը իրավիճակը կարգավորելու ուղղությամբ ձախողվել էին։

1955 թ. կառավարության ընդունած No 462 օրենքը վերացրեց բոլոր կրոնական դատարանները և ստեղծեց պետական դատարաններ։ Բայցևայնպես, չնչակվեց միացյալ աշխարհիկ օրենսդրություն, որը կվերաբերվեր երկրի բոլոր քաղաքացիներին. հայցերը շարունակվում էին քննվել ըստ դիմողի կրոնական պատկանելության՝ իր համայնքի օրենքների համապատասխան⁵։ Թվում է, թե փոխվեց միայն ձևը, իսկ գործառնությունը մնաց նույնը, սակայն No 462 օրենքը կատարեց հետևյալ շատ կարևոր փոփոխությունները։ Դրա վեցերորդ կետով, եթե դիմողները պատկանում էին տարբեր կրոնների, ապա հարցը քննվում էր շարիաթի օրենքների համաձայն, իսկ իններորդ կետը նախկին շարիաթի դատարանների բոլոր դատավորներին շնորհում էր նոր պետական դատարանների դատավորների կոչում⁶։ Մինչդեռ ոչ մուսուլմանական համայնքների դատավորների համար դրանցում տեղ չգտնվեց⁷։ Այս անենը միայն ընդգծում և բարձրացնում էր շարիաթի ու իսլամի խաղացած դերը երկրում։

Յետհեղափոխական շրջանում Եգիպտոսի իշխանությունների անդրանիկ գործողություններն ուղղված էին առաջին հերթին երկրի առաջ կանգնած իրատապ խնդիրների լուծմանը, շատ կարևոր էր համարվում իշխանության կենտրոնացումը։ Ինչպես ստանձք, կառավարությունը քաղաքական դաշտից վերացրեց բոլոր այն ուժերին, որոնք կարող էին Եգիպտոսը կառավարելու իրենց իրավունքը շահարկել։ Նրանք իրենց ազդեցությունը տարածեցին մինչ այդ իրենց

¹ Philipp Thomas, *Copts and Other Minorities in the Development of the Egyptian Nation-State. Egypt from Monarchy to Republic: A Reassessment of Revolution and Change*. Edited by Shimon Shamir. Boulder, San Francisco and Oxford, 1995, p. 140.

² Ibrahim Saad Eddin, p. 16.

³ Philipp Thomas, *The Syrians in Egypt: 1725-1975*, Stuttgart, 1985, p. 147.

⁴ Crater Barbara, p. 231.

⁵ Philipp Thomas, *The Syrians ...*, p. 148.

⁶ Ibid.

⁷ Wakin Edward, p. 101.

իրավասությունից մասամբ դուրս մնացող այնպիսի կարևորագույն ոլորտներում, ինչպիսիք են կրթությունը ու դատական համակարգը։

Անմիջապես 1952 թ. հեղափոխությունից հետո ընկած ժամանակաշրջանում իշխանությունների համար հրամայական խնդիր էր նաև Եգիպտոսի հարուստ հողատերերի ու բուրժուազիայի իշխանության սահմանափակումը։ Հարցը կայանում է նրանում, որ երկրի տնտեսության հիմքը կազմող ոլորտները մենաշնորհված էին մի ոչ մեծ խումբ անձանց ու ընկերությունների կողմից, որոնք թելադրում էին Եգիպտոսի տնտեսական քաղաքականությունը և հաճախ, հակառակ իշխանությունների մշակած պետական ծրագրի, գործում էին ինքնուրույնաբար։ Այս խմբի մեջ հատուկ տեղ էին գրավում օտարերկրյա ներդրողներն ու Եգիպտոսում բնակվող, բայց օտարահպատակ փոքրամասնությունները, որոնք XIX դ. կեսերից սկսած շատ ակտիվ էին Եգիպտական շուկայում, իրենց վերահսկողության տակ էին վերցրել տնտեսության բազմաթիվ ճյուղեր։ Նախահեղափոխական շրջանում օտարերկրացիներին էր պատկանում երկրի արդյունաբերական ձեռնարկությունների կեսից ավելին¹։

Երկրի տնտեսական վերահսկողությանն ուղղված իշխանությունների ուղղումներն ու գործողությունները սկզբնական շրջանում հախուռն և անկազմակերպ էին։ Առաջին խոշոր ձեռնարկումներից էր 1952 թ. սեպտեմբերի 9-ի ագրարային ռեֆորմը, որով խոշոր հողատիրությունը սահմանափակվում էր 200 ֆեդդանով (հավասար է 1.083 ակրի)՝ հողերը պետք է բաժանվեին անհող գյուղացիներին։ Սա համարվում էր մեղմ միջոցառում, քանի որ տարածվում էր երկրի ոռոգվող հողատարածքների միայն 10 տոկոսի վրա և եսկանորեն չսասանեց հարուստ հողատերերի դիրքերը²։ 1961 թ. ընդունվեց նոր օրենք, որով արդեն հողատարածքների թույլատրելի առավելագույն չափը իջեցվեց 100 ֆեդդանի։ Ռեֆորմը հավասարապես ազդեց երկրի թե՛ մուսուլման, թե՛ քրիստոնյա բնակչության վրա։ Մեծ կորուստներ ունեցան Վերին Եգիպտոսի ղպտի խոշոր հողատերերը։ Համայնքը բողոքում էր, որ կալվածատերերից ազգայնացված հողերը արդարացիորեն չեն բաժանվում մուսուլման և ղպտի գյուղացիների միջև³։

Ագրարային ռեֆորմի շրջանակներում ղպտիական համայնքի հիմքերին մեծ հարված հասցվեց հատկապես, դարերով գոյություն ունեցող և համայնքի բարեկեցության խորհրդանիշը համարվող, եկեղեցապատկան հողատարածքների մեծագույն մասի ազգայնացմամբ։ 1960 թ. No264 օրենքը ղպտիական բոլոր հողերը հաստատությունների հողային սեփականությունը սահմանում էր 200 ակր ոռոգվող և 200 ակր անմշակ հողերի չափով⁴։ Մինչդեռ 1926 թ. տվյալներով Եգիպտոսում գործող յոթ ղպտիական վանական համալիրները միասին ունեին 5-ից 9 հազար ակր հողատարածք, որոնք եկեղեցուն բերում էին խոշոր եկամուտներ⁵։ Դրանք ուղղվում էին ոչ միայն վանքերի, այլև համայնքային մի շարք հաստատությունների՝ դպրոցների, բարեգործական կազմակերպությունների ֆինանսավորմանը։ Այժմ այս համակարգը փաստորեն քայքայվում էր։

Բուրժուազիայի, հատկապես օտարերկրյա, ազդեցության սահմանափակմանն ուղղված որոշ քայլեր Եգիպտոսի կառավարությունը ձեռնարկել էր

¹ Сетраган Б.Г., стр. 24.

² Mansfield Peter, p. 46.

³ Wakin Edward, p. 48.

⁴ Crater Barbara, p. 42.

⁵ Ibid.

դեռևս 1930-1940-ականներին: 1956 թ. օրենք ընդունվեց, համաձայն որի պետությանը թույլատրվում էր, երկրի բարօրությունը ապահովելու համար, անհրաժեշտության դեպքում, ոչ պետական ձեռնարկություններն ազգայնացնել: Ազգայնացման առաջին ակիբը տեղի ունեցավ 1956 թ. Սուեզի պատերազմից հետո, երբ ի պատասխան Եգիպտոսի նկատմամբ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իսրայելի իրմկանացրած ագրեսիայի, իշխանությունները ազգայնացրեցին Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքացիներին պատկանող ունեցվածքը:

Ազգայնացման քաղաքականությունը շարունակվեց և նոր քափ ստացավ 1960-ական թթ. սկզբին, այս անգամ արդեն ընդգրկելով նաև բուն եգիպտական կապիտալը: 1961-1963 թթ. ընթացքում ազգայնացվեցին շուրջ 1.300 ձեռնարկություններ, որոնք պատկանում էին երկրի խոշոր ու միջին բուրժուազիային: Նրանց ներկայացուցիչների հակազդեցությունից խուսափելու համար Եգիպտոսի իշխանությունները 1961 թ. հոկտեմբերին և 1962 թ. փետրվարին բռնգրավեցին երկրի 600 մեծահարուստների, այդ թվում շատ դպրոցների, ունեցվածքը, 40 դպրոցի մեծահարուստներ ձեռքարկվեցին, շատերը երկրից վտարվեցին²:

Չնայած չկան արժանահավատ տվյալներ այս ընթացքում դպրոցների կրած նյութական կորուստների մասին, կարելի է ենթադրել, որ դրանք բավական խոշոր են եղել հիմնականում գյուղատնտեսության ոլորտում: Արդյունաբերության մեջ դպրոցներն առանձնապես մեծ շահաբաժիններ չեն ունեցել, այլ գերադասել են ներդնել անշարժ գույքի մեջ³:

Եգիպտական հասարակության այլ անդամների հետ միասին ռեֆորմներից տուժել են նաև օտարերկրյա ձեռնարկություններում աշխատող դպրոցները: դրանց պետականացման հետևանքով կորցնելով իրենց պաշտոնները:

Խոսելով ուսումնասիրվող ժամանակշրջանի մասին, թերևս ճիշտ չի լինի պնդել, որ կառավարությունը վարում էր հակադպրոցական քաղաքականություն: Երկրում կատարվող ռեֆորմները հավասարապես ազդում էին հասարակության բոլոր հոսանքների վրա: Ավելին, հետհեղափոխական առաջին շրջանում, երբ բանակություններ էին ընթանում արևմտյան երկրներից վարկեր ստանալու համար, կառավարությունը վարում էր քրիստոնյաների և օտարերկրացիների շահերը պաշտպանող քաղաքականություն⁴, ամեն կերպ ցանկանալով իր վրայից զցել ռազմական ռեժիմի ու բռնադատության պիտակը: Իհարկե, այս աջակցությունը չէր կրում ընդգծված բնույթ, թերևս հաշվի առնելով երկրում իսլամի գործոնը և ժողովրդի տրամադրությունները: Բայցևայնպես, ընդունվեցին մի շարք օրենքներ, որոնք խրախուսում էին հասարակության հենց այս հատվածի առավել մեծ ներգրավվածությունը տնտեսության մեջ:

Եգիպտոսի կառավարությունը նաև դպրոցների սոցիալական պահանջների բավարարման ուղղված որոշ քայլեր ձեռնարկեց: Արդեն խոսվել է խորհրդարանում և կառավարությունում նրանց ներկայության ապահովմանն ուղղված

միջոցառումների մասին: 1952 թ. հետո որոշակի քայլեր ձեռնարկվեցին դպրոցների կրթական վիճակի բարելավման ուղղությամբ: դպրոցներին թույլատրվեց դպրոցական ծրագրի շրջանակներում շաբաթական երկու ժամ քրիստոնեություն դասավանդել¹: 1954 թ. բացվեց դպրոցական ուսումնասիրությունների ինստիտուտը, այստեղ իրենց կրթությունն էին շարունակում դպրոցավար դպրոցի երիտասարդները: 1956 թվականից 40.000 տպաքանակով սկսեց հրատարակվել համայնքի միակ օրաթերթը՝ «Կաթանը»: 1964 թ. դպրոցները Կաիիրում նոր մեծ վանական հիմնադր կառուցելու թույլատրություն ստացան:

Այս քայլերը միտված էին դպրոցների պահանջների մասնակի բավարարմանը և նպատակ էին հետապնդում խրախուսելու համակեցությունը եգիպտական հասարակության մեջ: Եգիպտոսի նախագահ Գամալ Աբդել Նասերը հայտարարում էր, որ եգիպտոսում ազգային խտրականություն չկա և քրիստոնյաներն ու մուսուլմաններն այստեղ ունեն հավասար իրավունքներ²:

Այնուամենայնիվ, 1950-1960-ական թթ. եգիպտոսում տեղի ունեցած խոշոր փոփոխությունները սասանեցին երկրի դպրոցական համայնքի հիմքերը: Դա բնական է, քանի որ երկիրը, փաստորեն, իր զարգացման ուղղության արմատական շրջադարձ կատարեց: Գալով իշխանության, «Ազատ սպաները» չունեին գործողությունների հստակ ծրագիր, նրանք չէին պատկերացնում, թե ինչ ճանապարհով պետք է ընթանա երկիրը: Կատարելով հեղափոխության առաջ դրված առաջնային պահանջները՝ վերացնել միապետությունը, դուրս մղել երկրից անգլիական գործերը, տապալել կոռումպացված ոչ կոմպետենտ կառավարությունը, նրանք կանգնեցին երկրի ապագա զարգացման բարդ խնդրի լուծման առաջ: Տարիների ընթացքում իրենց սեփական սխալների ու փորձի հիման վրա քայլ ձևավորվեց երկրի քաղաքականությունը: Այս ժամանակահատվածը բնութագրվում է խոշոր ցնցումներով: Վերացվեց գրեթե այն ամենը, ինչ երկիրը կապում էր նախահեղափոխական ժամանակաշրջանի հետ, այդ թվում, ինչպես տեսանք, դարերով գոյություն ունեցող փոքրամասնությունների արտոնյալ կարգավիճակը: Սա տեղի ունեցավ ավելի խոշոր փոփոխությունների արտոնյալ կարգավիճակից: Սա տեղի ունեցավ ավելի խոշոր փոփոխությունների շրջանակում, սակայն թերևս դրանք եգիպտոսի բնակչության շրջանում առավել ծանր էին ընկալվում փոքրամասնությունների կողմից, որոնք բազմամիլիոն մուսուլմանական երկրում իրենց գոյությունը պաշտպանելու համար զգում էին հատուկ ուշադրության կարիք: Այն ինչ դպրոցները մինչև հեղափոխական շրջանում վայելում էին և պետք է եզրակացնել, դարձել էր նրանց կյանքի անբաժանելի մասը:

Այս ամենին զալիս էին զուլմարվելու իսլամական և արաբականացման տրամադրությունների աճը, Իսրայելի հետ վարվող շարունակական պատերազմները, տնտեսական դժվարությունները: Պատահական չէ, որ պատմության մեջ առաջին անգամ լինելով դպրոցները սկսեցին մեծ թվերով գաղթել Եգիպտոսից: 1962-1977 թթ. ընթացքում շուրջ 150.000 դպրոցներ հաստատվեցին հիմնականում ԱՄՆ-ում, Կանադայում և Ավստրալիայում³: Պետք է նշել, որ նույն ժամանակահատվածում Եգիպտոսում թվաքանակով խիստ կրճատվեցին կամ դադարեցին գոյություն ունենալ մի շարք համայնքներ, որոնք բավական երկար ժամանակ այստեղ հաստատված լինելով իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեին հասարա-

¹ Беляев И.П., Примаков Е.М., стр. 143-144.

² Mansfield Peter, p. 138.

³ Philipp Thomas, Copts and Other Minorities, p. 141.

⁴ Tigor Robert, Foreign Capital, Foreign Communities, and the Egyptian Revolution of 1952. Egypt from Monarchy to Republic: A Reassessment of Revolution and Change. Edited by Shimon Shamir. Boulder, San Francisco and Oxford, 1995, p. 106.

¹ Wakin Edward, p. 27.

² Ibid.

³ Karas Shawkey F., The Copts Since The Arab Invasion: Strangers in Their Own Land, Jersey City, 1985.

կության մեջ: Ինչ վերաբերում է ղապտիներին, ապա նրանց մեծ մասը մնաց երկրում: Ղապտիները եգիպտոսի այլ փոքրամասնություններից տարբերվում են նրանով, որ նրանք բնակվում էին իրենց հայրենիքում: Ավելին, նրանք հավատացած են, որ հանդիսանում են հին եգիպտացիների ուղղակի հետնորդները ու հպարտանում են թե՛ դրանով, թե՛ քրիստոնեական հարուստ պատմությամբ: Ղապտիները կապված են և անկեղծորեն նվիրված իրենց հայրենիքին և չեն պատկերացնում իրենց կեցությունը եգիպտոսի սահմաններից դուրս: Թերևս հենց այստեղ պտք է փնտրել ղապտիական համայնքի գոյատևման գաղտնիքը՝ կրոնը և սերը հայրենիքի նկատմամբ:

ՎԱՏՐԱՄ ԲԱՆԱՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԱԳՐԵՋԱՆԻ ԳԱԳՈՒԹԱՅԻՆ ԲԱԿԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԵՐ: ԱՐՅԱԽԱՎՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅԲԱՐԸ ԼԳԻՄ-Ը-ՆՈՍՔ-ԻՆ ՎԵՐԱՄԵՎՈՐԵԼՈՒ ՎԱՄԱՐ (1923-1988թթ.)

ԼԴԻՄ կազմավորման հենց սկզբից, Ադրբեջանի ղեկավարությունը կոպտորեն ոտնահարել է ԼԴԻՄ հայ բնակչության իրավունքներն ու շահերը: Դա արտահայտվել է մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արհեստականորեն կասեցնելու, ԼԴԻՄ-ը Ադրբեջանի հունձքային կցուկը դարձնելու, ԼԴԻՄ-ի և իր կանոնադրական հանրապետության միջև արտադրանքի ոչ համարժեք փոխանակում իրականացնելու, ԼԴԻՄ-ը Նախիջևանի օրինակով հայազրկելու նպատակով ժողովրդագրական ակտիվ էքսպանսիա վարելու, հայազգի բնակչության նկատմամբ խտրական կադրային քաղաքականություն վարելու, ԼԴԻՄ-ին հարող հայկական շրջանների վարչա-տարածքային կառուցվածքը մասնակիորեն վերափոխելու, հայոց լեզուն և մշակույթը սահմանափակելու, հայկական հուշարձանները և մշակութային արժեքները ոչնչացնելու և դրանք յուրացնելու փորձերի մեջ:

Մարզը զրկված էր ամեն տեսակ տնտեսական ինքնուրույնությունից: Գործնականորեն վերացված էին բոլոր կապերը Հայաստանի հետ: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը գիտակցելով, որ բռնակցված տարածքներում հայ ազգաբնակչությունը չի հաշտվի ստեղծված իրավիճակի հետ, սկսեց միջոցներ ձեռնարկել այդ տարածքների ժողովրդագրական վիճակը փոփոխություններ իրականացնելու ուղղությամբ: Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը հասկանում էր, որ առաջին հերթին անհրաժեշտ է վերացնել անմիջական սահմանը Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև: Դա անշրջելի դարձնելու նպատակով խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը շարունակեց շահ Աբասի ժամանակներից սկսած Արաքսի ափերից մինչև Ջերմուկի փեշերը մասնեղական ցեղերով բնակեցնելու քաղաքականությունը: Այդ նպատակով Ադրբեջանի Կ(բ)Կ կենտկոմի նախագահության 1923թ. հուլիսի 16-ի նիստում որոշվեց «քրդերի զբաղեցրած տարածքից կազմել Քուրդիստանի գավառը»¹: Դրա հիման վրա 1923թ. օգոստոսի 6-ին խորհրդային Ադրբեջանի կառավարության որոշմամբ

¹ К. истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и материалы, Баку, 1989, стр.149.

կազմավորվեց Կարմիր Քուրդիստան-ինքնավար քրդական շրջան՝ Լաչին կենտրոնով: Կարճ ժամանակահատվածում քրդերին թուրքացնելուց հետո, 1930թ. վերացվեց Քուրդիստանի տարբերակիչը, և ստեղծվեցին Քելբաջարի, Լաչինի, Կուբաթլուի, Ջանգելանի շրջանները: Քրդերի ուծացման հախուռն մի նոր ժամանակաշրջան սկսվեց: 1926թ. Ադրբեջանում ապրում էր 44139 քուրդ, 1936թ.՝ 6000, իսկ 1979թ. մարդահամարի տվյալներով հարևան հանրապետությունում արդեն քուրդ չկար¹: Այնուհետև ԼԴԻՄ-ի տարածքում գտնվող մի շարք բնակավայրեր պոկեցին ինքնավար մարզից և նվիրաբերեցին ադրբեջանական շրջաններին: Այսպես, Անդրֆեդերացիայի վերացումից հետո Հադրուխի շրջանից Հոդեր ու Հարար գյուղերը կցվեցին ադրբեջանական Ֆիզուլու և Լաչինի շրջաններին:

Դրանով էլ չբավարարվելով, 1950-1970-ական թվականներին տնտեսությունները խոշորացնելու առիթով հայկական գյուղերից իվվեցին ընդարձակ հողահանդակներ և հանձնվեցին ադրբեջանացիներին: Միաժամանակ հայկական բնակավայրերը ենթարկեցրին ադրբեջանական գյուղերին: Այդ ամենից հետո մարզի խաչմերուկային ճանապարհների վրա և բարեբեր գետափովիտներում՝ հայկական բնակավայրերի արանքում, ստեղծվեցին ադրբեջանական նոր գյուղեր: Արդյունքում տասնյակ հայկական գյուղեր վերացան: Դրանց մի մասը՝ Ջամիլուն, Կրկժանը, Խոջալուն և այլ գյուղեր, բնակեցվեցին ադրբեջանացիներով:

1920-ական թվականներից մինչև 1950-ական թվականների վերջը Լեռնային Ղարաբաղից ամեն տարի հազարավոր երիտասարդներ էին հավաքագրում և ուղարկում սկսած հանրապետության արդյունաբերական կենտրոնները՝ կառուցապատելու, ինչպես նաև Միլլի ու Մուղանի անջրդի հողահանդակները յուրացնելու:

Մշակովի հողահանդակների պակասը, ցածր բերքատվությունը, ոռոգման համակարգերի բացակայությունը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը ստիպում էին հարևան ադրբեջանական շրջաններում զբաղվել արտաքսման աշխատանքով: Ծանր աշխատանքը, կլիմայական պայմանների կտրուկ փոփոխությունը մասսայական հիվանդությունների և մահացության պատճառ էին դառնում: «Տարեց-տարի բնակչության նոր հավաք է կազմակերպվում. ընտանիքների առավել եռանդուն և գործունյա անդամներն ստիպված լքում են իրենց հայրենիքը: ...ԼԴ-ում տուն չկար, որ մեկ անդամի չուղարկեին արտաքսման աշխատանքի»²:

Միլլի տափաստանում հայ գյուղացիներին հողեր էր հատկացվում, պայմանով, որ նրանք պիտի ապրեին Աղջաբեդիի շրջանում³: Հայ բանվորների ջանքերի շնորհիվ կառուցվեց Միլլի հայտնի ջրանցքը, որը կոչվեց «գյավուր արխ»:

Խորհրդային իշխանության տարիներին ԼԴԻՄ-ում զարգացած էր կանանց աշխատանքի պահանջ ունեցող արդյունաբերությունը, և դա գիտակցաբար էր արվում Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից, որպեսզի տղամարդիկ հեռանան մարզից:

Լեռնային Ղարաբաղը մայր Հայաստանից կտրելուց հետո, Ադրբեջանի ղեկավարությունը, երկրամասից հայ բնակչության արտահոսքը արագացնելու նպատակով, արհեստականորեն արգելակում էր մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընթացքը:

¹ Григорян В. Насильственная ассимиляция мусульманских национальных меньшинств в Азербайджане, Ер., 1992, стр. 26.

² Кочарян Г.А., Нагорный Карабах, Баку, 1925, стр. 35.

³ «Կոմունիստ», 8 հունվարի, 1929:

Դա առանձնապես արտահայտվել է բարձր որակավորման մասնագետ կարգերին աշխատանքով չապահովելու հարցում: Առանձնապես Հայաստանում կրթություն ստացած մասնագետները մարզում աշխատելու ոչ մի հնարավորություն չունեին: Հայկական կրթություն ունեցող երիտասարդներին վարչա-կառավարչական մարմիններում աշխատելն արգելված էր:

Հայ բնակչության արտագաղթին ուղղակի նպաստել է դպրոցներում սովորելու համար տարրական պայմանների բացակայությունը: Մինչև 1970-ական թվականները, մարզի հայկական շրջաններում պետական բյուջեի հաշվին չի կառուցվել ոչ մի դպրոցական շենք, ակումբ, մշակույթի տուն:

Աղբբեջանի հայկական դպրոցներում արգելվում էր հայոց պատմության դասավանդումը: Դրան հակառակ, Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտում Աղբբեջանի պատմության դասավանդումը պարտադիր էր:

Վատթար վիճակում էր մարզի առողջական համակարգը: 1986թ. Լեռնային Ղարաբաղում բնակչության 10 հազար շնչին ընկնում էր 28,7, իսկ Աղբբեջանում՝ 38,4 բժիշկ: Այն դեպքում, երբ բժիշկների մի զգալի մասը ազգությամբ աղբբեջանցիներ էին:

Տարեցտարի բնակարանային շինարարության ծավալները զգալիորեն կրճատվում էր: Եթե 1966-70թթ. կառուցվել է 262,0 հազ-քառ. մետր բնակատարածություն, ապա 1976-80թթ.՝ 242,6 հազ-քառ. մետր¹: 1966-1986թթ. մարզում շահագործման հանձնված ընդհանուր օգտակար բնակատարածության 58,3 տոկոսը բաժին էր ընկնում անհատական շինարարությանը, իսկ համրապետությունում, ամբողջությամբ վերցրած, այն կազմում էր 41,6 տոկոս²:

Ստեփանակերտում բնակարան ստանալու համար մարդիկ սպասում էին տասնյակ տարիներ:

ԼՂԻՄ-ը Աղբբեջանին զիջում էր մեկ շնչին ընկնող համախառն հանրային արդյունքով, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության մեքենայացմամբ և կապիտալ ներդրումներով: Այսպես, 1986թ. Աղբբեջանում մեկ բնակչին ընկնող կապիտալ ներդրումները կազմել են 473, Նախիջևանում՝ 342, ԼՂԻՄ-ում՝ 181 ռուբլի³:

Վատթար վիճակում էր հաղորդակցության ցանցը: Հաղորդակցության միջոցների բացակայության կամ էլ անմխիթար վիճակի հետևանքով տասնյակ գյուղեր անմարդաբնակ են դարձել: Մարզի արդյունաբերությունը ներկայացնում են ընդամենը մի քանի տասնյակ ձեռնարկություններ, որոնց մի մասը հիմնադրվել է դեռևս մինչև հեղափոխությունը: Արդյունաբերական ձեռնարկություններում մեծ մասամբ գերիշխում էր իր դարձն ապրած հին տեխնիկական և ձեռքի աշխատանքը, դրանք զուրկ են ժամանակակից արտադրական շենքերից:

ԼՂԻՄ-ում չկար համակցված կետերի, երկաթբետոնե իրերի գործարաններ, այլադաց, տնաշինական կոմբինատ:

Գերազանցապես գյուղատնտեսական մարզ հանդիսացող Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանության տարիներին ոռոգման համակարգեր չեն ստեղծվել: Դրա փոխարեն Ղարաբաղի Լեռնային գետերի ջրերի հաշվին ջրարբի էին դարձվել հարևան աղբբեջանական շրջանների տասնյակ հազարավոր հեկտար հողահանդակներ: Ջրառատ երկրամասում լուծված չի եղել նաև խմելու ջրի

¹ ИКАО Аз. ССР за 60 лет, Баку, 1983, стр. 160.
² «խորհրդային Ղարաբաղ», 18 հունիսի, 1988:
³ «խորհրդային Ղարաբաղ», 18 դեկտեմբերի, 1990:

հիմնահարցը: Չնայած այս ամենին հայ բնակչության աշխատանքային եռանդի շնորհիվ, մարզը գյուղատնտեսական մի շարք մթերքների արտադրությամբ հանրապետությունում առաջնային տեղ էր գրավում: Այսպես, 1986թ. ԼՂԻՄ-ը բնակչության մեկ շնչին ընկնող մսի (անասունների և թռչունների միջև կենդանի քաշով) զնուններով Նախիջևանին գերազանցում էր 4,6, կաթով՝ 2,7, ցորենով՝ 1,4 անգամ, խաղողով՝ 1,6 անգամ: Միավոր հողատարածության հաշվով այստեղ 1,2 անգամ ավելի շատ անասնազվիաքանակ է պահվում, քան հանրապետության միջինն է և 1,7 անգամ ավելի շատ, քան Նախիջևանը¹: Մարզը տալիս էր ավելի շատ գյուղատնտեսական մթերքներ, քան ստանում էր, այդ պատճառով էլ աշխատավորությունը մասմթերքների ու կաթնամթերքների մշտական կարիքի մեջ էր: Վերոհիշյալ մթերքների վաճառքը կատարվում էր կտրոններով: 70 տարիների ընթացքում Աղբբեջանի ղեկավարությունը հնարավոր և անհնարին միջոցներով մարզը մղել է փակուղի, նրա հայ բնակչությանը քաշել ստրկական ու զաղութարական լծի տակ: Իրավացի է ՆՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ, ԼՂԻՄ-ի հատուկ կառավարման Կոմիտեի ղեկավար՝ Ա.Վուլսկին. «Երկրում շրջելիս, - ասել էր նա, - ես չեմ հանդիպել այնպիսի ավերածության, մարդկանց ճակատագրերի հանդեպ այնպիսի արհամարհանքի, ինչպես Լեռնային Ղարաբաղում»²: Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ազգային իրավունքները ոտնահարելու և նրա նկատմամբ խորական քաղաքականություն կիրառելու իմաստը Արցախը հայաթափ անելու և մարզը աղբբեջանականացնելու մեջ է:

Մարզի հայ բնակչության տարրական իրավունքների ամեն մի պաշտպանություն զնահատվում էր որպես ազգայնականության արտահայտություն: Երկրամասը զրկված էր ամեն տեսակ ինքնուրույնությունից: Այդ ամենը հանգեցրել է ԼՂԻՄ հայազգի բնակչության մեծամասնության համար անտանելի պայմանների ստեղծմանը և համապատասխանաբար՝ հայերի զանգվածային արտագաղթին: Բոլորից շատ հիասթափվել էր հայ մտավորականությունը, որը հասկանում էր բռնակցված տարածքներում իրականացվող քաղաքականությունը:

Նմանօրինակ քաղաքականությունը հանգեցրել էր մարզի հայ բնակչության տեսակարար կշռի անընդհատ նվազմանը: Ընդ որում, Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության մեծ արտահոսքը մինչև երկրորդ աշխարհամարտը ուղեկցվում էր բնական բարձր աճով: Վերջինիս շնորհիվ հայ բնակչության աճի որոշ միտում նկատվեց: 1926թ. և 1939թ. մարդահամարների ընթացքում, մարզի հայ բնակչության ընդհանուր թիվը 111,7 հազարից հասավ 132,8 հազարի, նույն տարիներին մարզի բնակչության ընդհանուր թիվը 125,3 հազարից հասավ 159,8 հազարի³ կամ ավելացավ 20,4 տոկոսով⁴: Փաստորեն հայերի տեսակարար կշիռը մարզի ընդհանուր բնակչության թվակազմում կրճատվեց ի օգուտ աղբբեջանցիների:

Դրանով չբավարարվելով 1949 թվականի հունիսի 14-ին դաշնակցականի, ռազմագերու կամ հակախորհրդային տարրի պիտակներով 24,5 հազար արցախահայեր աքսորվեցին Ալթայի երկրամասը: Դրա, ինչպես նաև անընդհատ ավելացող արտահոսքի հետևանքով մարզի հայ բնակչությունը զգալիորեն կրճատվեց և 1959թ. կազմեց 110,1 հազար⁵ (ավելի քիչ, քան 1926թ.): Հետագա տարիներ-

¹ Народное хозяйство Аз ССР, К 70-летию Великого октября, Баку, 1987, стр. 265, 273-277.
² «Правда», 15 января, 1989
³ Нагорный Карабах за 50 лет (1923-1973гг.), статистический сводник, Степанакерт, 1974, стр. 17.
⁴ Всесоюзная перепись населения 1959г. Азербайджанской ССР, М., 1963, стр. 140.
⁵ ИКАО, 50 лет в дружной Советской семье, стр. 33.

րին Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության արտահոսքն ավելի ուժեղացավ: 1926-1979 թվականներին Լեռնային Ղարաբաղից միջին հաշվով տարեկան արտագաղթում էին մինչև 2 հազար հայեր, դրա փոխարեն 1959-1979 թվականներին միջին հաշվով ավելանում էին հազար ադրբեջանցիներ¹:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղում ապրում էին, այստեղ ծնված ամեն տասերորդ քաղաքացին, իսկ մնացած ինը արտագաղթում էին: Այդ ամենի հետևանքով մարզի հայ բնակչությունը 111,7 հազարից 1979թ. հասավ 123,1 հազարի, իսկ ադրբեջանցիները՝ համապատասխանաբար 12,6 հազարից հասավ 37,2 հազարի²: Ադրբեջանցի բնակչությունը շարունակում էր ավելանալ ինչպես բնական աճի, այնպես էլ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ կատարվող ներհոսքի շնորհիվ:

Ամբողջությամբ վերցրած, 1939 և 1979 թվականների մարդահամարների միջև ընկած 40 տարիների ընթացքում ԼՂԻՄ-ում հայերի թիվը կրճատվել է 7,3 տոկոս, իսկ ադրբեջանցիների թիվը աճել է 2,6 անգամ³:

Հայերին ԼՂԻՄ-ից և ընդհանրապես Ադրբեջանից դուրս մղելու գործընթացն ուժեղացավ հատկապես 50-ական թվականներից: Դրան հակառակ ադրբեջանցիների թիվը աճում էր Հայաստանում: Ասվածի մասին են վկայում ստորև տրված աղյուսակները⁴:

Ադրբեջանական ԽՍՀ գյուղական շրջաններում հայ բնակչության թվի շարժը 1959 թվականներին

շրջաններ	հայ բնակչության թիվը		տարբերությունը	շրջանի ընդհանուր բնակչության մեջ հայերի եսակշիռը տոկոսներով	
	1959թ.	1979թ.		1959թ.	979թ.
Աղղամի	792	388	-404	1,2	,4
Աղսույի	2227	1174	-1053	3,9	,4
Բարդալի	885	413	-472	1,6	,5
Վարդաշենի	2386	2764	-378	10,1	,2
Դաշքեսանի	16626	7325	-9301	34,0	1,0
Չաքաթալայի	1234	884	-350	2,6	,2
Չանգելանի	324	35	-289	1,1	,1
Իսմայիլի	4038	2377	-1661	6,4	,3
Դազախի	1943	751	-1192	1,1	,7

¹ Եսյն տեղում:

² Нагорный Карабах, Историческая справка, Ер., 1988, стр. 46. НКАО, 50 лет в дружной

с советской семье, стр. 33.

³ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 1 նոյեմբերի, 1989:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 18 ապրիլի, 1997:

0	Կասուն Իսմայիլի	1915	938	-977	2,5	,6
1	Կուտկաշենի	982	478	-504	2,9	,8
2	Միրբաշիի	2665	2169	-496	6,2	,6
3	Ֆիզուլու	1461	839	-622	1,7	,1
4	Խանլարի	17264	13975	-3292	22,6	8,2
5	Շամխորի	17153	10369	-6784	13,7	,1
6	Շահումյանի	12787	14624	1837	74,5	73,2
7	Շեքիի	2012	1091	-921	2,6	2,2
8	Շամախու	6497	4081	-2416	6,2	4,3
9	Շուշիի	3794	2881	-913	35,7	18,0

Հայկական ԽՍՀ գյուղական շրջաններում ադրբեջանական բնակչության թվի շարժը 1959 թվականներին

շրջաններ	ադրբեջանական բնակչության թվաքանակը		տարբերությունը	շրջանի բնակչության մեջ ադրբեջանցիների տոկոսներով	ընդհանուր մեջ տեսակ. կշիռը
	959թ.	1979թ.			
Ազիզբեկովի	174	4103	1929 +	21,3	9 9 9 թ
Ամասիայի	431	17109	7678 +	71,9	8 3
Արարատի	297	7552	3255 +	15,0	1 5
Վարդենիսի	4505	31142	16637 +	49,5	5 2
Գուգարցի	910	8128	4218 +	17,5	8 2
Եղեգնաձորի	62	5553	1591 +	17,5	9 6

	Իջևանի	012	2911	899	+	9,8	1 3
	Նոյեմբերյանի	593	4517	1924	+	13,6	8 5
	Կալինի նոյի	611	7901	3290	+	22,5	1 3
0	Կապանի	265	7536	+1261		41,6	5 5
1	Կրասնոսելսկի	177	13589	+6412		38,7	6 7
2	Մասիսի	384	12095	+2711		41,5	9 7
3	Մեղրու	866	3484	+618		40,7	3 4
4	Սիսիանի	455	6481	+1026		24,1	0 7
5	Ստեփանավանի	25	939	+416		2,8	6
6	Սպիտակի	614	4025	+1411		10,4	4 3
7	Չրազդանի	75	1952	+977		5,7	4
8	Թումանյանի	61	1735	+874		3,3	6

Երիտասարդության արտահոսքը հանգեցրել է մարզի հայ բնակչության «ծերացմանը», որը մի կողմից իջեցրել է ծնունդը և մյուս կողմից՝ բարձրացրել մահացությունը: Եթե 1970-1986թթ. Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում բնակչության 1000 շնչի հաշվով մահացել է 6-7 մարդ, ապա ԼՂԻՄ-ում այդ ընթացքում այն կազմել է 7,5-8 մարդ:

1970-80-ական թվականներին ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության բնական աճը դրսևորվում է խիստ նվազման միտումով: Նկատենք, որ 1989թ. 1979թ. համեմատ մարզի հայ բնակչությունը 123,1 հազարից աճեց 145,5 հազարի, երկրամասի հայ

բնակչությունը 75,9 տոկոսից հասավ 76,9 տոկոսի, այսինքն 1 տոկոսի չափով աճ, իսկ ադրբեջանցիները՝ 37,3 տոկոսից հասան 40,6 տոկոսի¹:

Այսպիսով, նպատակաուղղված ժողովրդագրական քաղաքականության միջոցով Ադրբեջանի իշխանությունները փորձում էին մարզը վիճակի հայաթափել, դրանով իսկ մեկընդմիջտ լուծել դարաբարդյան հիմնահարցը:

Հայակուլ այդ քաղաքականությանը դիմակայելու նպատակով Արցախ Ադրբեջանին բռնակցվելուց անմիջապես հետո, առաջին իսկ օրերից կանգնեց ազատագրական պայքարի վրա: Արցախի գավառներում անընդհատ եղել են ընդվզումներ ու ապստամբական պոռթկումներ ադրբեջանական պաշտոնյան դեմ, մարզն ադրբեջանական ստրկությունից ազատագրելու համար: Այդ կապակցությամբ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրել է. «ՀՀ Դաշնակցությունը, իբրև հայ ժողովրդի հույսի և հավատի խտացումը, չի դավաճանած Գանձակ-դարաբարդ-ցիին, ընդառաջ է գացած անոր բաղձանքին և ամենեւն տազնապալի վայրկյանին իսկ չէ մոռացած զայն: Այսօր ալ իր հավածական վիճակին մեջ, իր ծրագրին մեջ ունի հին Արցախ գավառներուն ազատագրումը: Այդ ծրագիրն ինքը չէ հղացած, այլ քաղած է Դարաբարդի ժողովրդեն կամքեն»²:

1920-ական թվականներին Արցախում հակաադրբեջանական շարժումը ղեկավարելու նպատակով ստեղծվել է «Դարաբարդ Հայաստանին» միությունը³: Այն իր բջիջներն ուներ ոչ միայն Լեռնային Դարաբարդի, այլ նաև Գանձակի հայկական շրջաններում: Միությունն անկուսակցական էր, որի մեջ մտնում էին դաշնակցականներ, հնչակյաններ, էսեռներ, մենչևիկներ և բոլշևիկներ: 1927թ. նոյեմբերի սկզբներին, միությունը հազարավոր թռուցիկներ է ցրել «Դարաբարդ Հայաստանին» նշանաբանով: Այդ ամենին հետևել են բազմաթիվ ձերբակալություններ, որոնց թիվն անցնում էր 500-ից: «Հարյուրներով լցնում են երկաթուղիներ, պատնուներ և ակամատները, և ճանապարհում դեպի Ռուսաստան: Իսկ սարերում և անտառներում էլ անհամար փախտականներ կան: Գիշերը հինգով-տասով անցնում են սահմանը: Մարդիկ են ուղարկված, որ նրանց էլ հավաքեն բերեն: Եթե Արաբսը չլինի, մի մարդ չի մնա, բոլորն էլ կանցնեն Պարսկաստան: Շատ խիստ բռնագրավումներ կան:

Դարաբարդի ժողովրդից գրավված են 9800 փուխ ցորեն, 5900 եղջյուրավոր անասուններ: Հավաքում են պետական տուրքի ապահովներն ամենախիստ միջոցներով, դրամի փոխարեն գրավում են տնային բոլոր տեսակի իրեղենները: Այս բոլորը պատմողն ինքը «նաչալնիկ միլիցիան» է, որ իր ձեռքով է գանձել տված: Պարծենում է, որ Ձանգեզուրի շրջանում հարյուրներով վերնակներ կան դիզված: Ժողովուրդը թողած իր տունը, ընտանիքը, գավակները, ով որ կարողանում է, իր գլուխն է ազատում:

Բաքվից գալիս է հայտնի Բագիրովը մի քանի հարյուր ռուսական զինվորներով և ճառախոսում է. «Պրլետար ընկերներ խորհրդային իշխանության անունից են խոսում ձեզ հետ: Նրանք, որ ձերբակալված կան փախած են, մեր թշնամիներն են, դեռ շատերը կան, որ պիտի ձերբեկակվեն: ... Ամբողջ լեռնահայաստանի սարերը դարձել են փախտականների բնակավայրեր: Երբ մուրը վրա է

¹ Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Եր., 1991, էջ 66:

² Ռուբեն, Գանձակ Դարաբարդի վեճը, «Դրոշակ», 1926, հ. 2, էջ 52:

³ Աբեղյան Ա., Մեճը և մեր հարևանները, «Հայրենիք», 1928, հմ. 1, էջ 139:

ԽՍՀՄ ղեկավարությանը՝ տազնապով ընդգծելով այն անօրինությունների մասին, որ կատարվում էր ԼՂԻՄ-ում: «Քաջվից անվերջ եկող միլիցիան և պետական անվտանգության այլ ազգի զինվորներով, - գրված էր նամակում, - լցվել, պաշարվել է մարզի կենտրոնը: Չդադարող հարցաքննությունների ու հետապնդումների միջոցով ստորագնում են նրա բնակիչներին: Ամեն օր բանտ են ջշվում ազնիվներն ու համարձակները: Պաշտոնագրկվում ու հալածվում են կամայականությունների դեմ բողոքողները: Մարզի հայության ճակատագրի տնօրեններ են կարգվում հին ու նոր դավաճանները, ուրացողներն ու մատնիչները: Այս բոլորի վերջը չի երևում: Իսկ եթե երևում է, ապա դա վերջն է ամեն հայկականի, որ կենաց ու մահու գոյամարտերում պաշտպանվել է մինչև այսօր»¹:

1976թ. ԽՍՀՄ նոր սահմանադրության նախագծի համաժողովրդական քննարկման ժամանակ նորից արծարծվեց արցախյան հիմնահարցը: ԽՍՀՄ Մի-նիստրների խորհրդի նախագահության արձանագրության մեջ ասված է. «Պատմական մի շարք հանգամանքների հետևանքով մի քանի տասնամյակ առաջ Լեռնային Ղարաբաղն արհեստականորեն միացվել էր Ադրբեջանին: Ըստ այդմ, հաշվի չէին առնվել մարզի պատմական անցյալը, նրա ազգային կազմը, ժողովրդի ցանկությունը և տնտեսական շահերը: Անցել են տասնամյակներ և Ղարաբաղի հարցը շարունակում է հուլովվել, առաջացնել անհանգստություն և անբարյացակամության պահեր դարավոր բարեկամությամբ իրար հետ կապված երկու ժողովուրդների միջև: Ամերիկացի և Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն՝ «Արցախ») միացնել Հայկական ԽՍՀ հետ: Այն ժամանակ ամեն ինչ կբռնի իր օրինական տեղը»²:

Խորհրդային իշխանության տարիներին արցախահայության վերելքներով ու վայրէջքներով ընթացող պայքարը, 1988-ի փետրվարին սկսված համաժողովրդական ու համազգային ազատագրական շարժման հիմքը հանդիսացավ:

ԱՆԳՐԱՆԻԿ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

ԱՐՅԱՆՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ /1988 թ. ՓԵՏՐՎԱՐ-ՄԱՐՏ/

Արցախյան շարժումը հանդիսանում է ընդհանուր շարժման մի բաղկացուցիչ մասը, որի ամենաբնորոշ գիծը նրա համաժողովրդական բնույթն է: Նորօրյա մեր պատմությամբ զբաղվող հեղինակները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձնում այդ կարևոր հարցին: Մույն հոդվածի նպատակն է փորձել մասնակիորեն լրացնել այդ բացը:

Հայտնի է, որ 1988 թ. փետրվարի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը ընդունեց որոշում՝ ԼՂԻՄ-ը մայր Հայաստանի հետ վերամիավորելու վերաբերյալ: Աշխարհասփյուռ հայու-

յունն այդ որոշումն ընդունեց ուրախությամբ: Երևանի Օպերայի /Թատերական/ հրապարակում հավաքված տասնյակ հազարավոր ցուցարարները նույնիսկ կոչ էին անում դիմել համընդհանուր գործադուլի և Կրեմլից պահանջում առանց ուշացնելու իրագործել արցախահայության միանգամայն արդարացի և սահմանադրական պահանջը:

Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 22-ին, հանրահավաքի էր եկել ավելի մեծ բովանարդ: Աստիճանաբար ծավալվող և համաժողովրդական բնույթ ստացող Արցախյան շարժումը ղեկավարելու և կազմակերպված հունի մեջ դնելու համար անհրաժեշտ էր ղեկավար մարզի ստեղծումը: Հենց այդ նույն գիշերն էլ ձևավորվեց «Ղարաբաղի պաշտպանության կոմիտեն», որը կրճատ անվանվեց «Ղարաբաղ» կոմիտե: Կոմիտեի առաջին կազմի մեջ մտան Իգոր Մուրադյանը /տնտեսագետ/, Վաչե Սարուխանյանը /թատերական գործիչ/, Գագիկ Սաֆարյանը /մանկավարժ/, Մանվել Սարգսյանը /ծառայող/, Սամսոն Ղազարյանը /մանկավարժ/ և ուրիշներ: Միևնույն ժամանակ ստեղծվեց Ավագների խորհուրդ, որի մեջ մտնում էին շարժման ակտիվ մասնակից գրողներ, գիտնականներ, մշակույթի ներկայացուցիչներ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ: «Ղարաբաղ» կոմիտեի հիմնական խնդիրն էր արցախահայության օրինական պահանջը բավարարելու համար ուղի կանգնեցնել համայն հայությանը և խորհրդային Միության մյուս ժողովուրդներին: Պայքարի այդ շրջանում, մասնավոր փետրվարի 20-ից հետո, երբ շարժումը վերածվեց համաժողովրդական պայքարի, հակառակ բոլոր սպասումներին, միտինգավորները և ցուցարարները դարձան ավելի կարգապահ և Երևանում տեղի չէր ունենում որևէ կարգազանցություն, ինչը, հարուցել էր պետական մարմինների զարմանքը: Խորհրդային Հայաստանի Պետական անվտանգության կոմիտեում և ներքին գործերի նախարարությունում այդ օրերին կազմված և վերադաս մարմիններ ուղարկված գաղտնի զեկուցագրերում զարմանքով է խոսվում այդ մասին: Մարդիկ Թատերական հրապարակ էին գալիս լինելով համոզված, որ կատարում են իրենց քաղաքացիական պարտքը:²

Այդ օրերին Երևանում և հանրապետության մյուս քաղաքներում տարածվում է «Ղարաբաղ» կոմիտեի կոչը՝ «Միացե՛ք Ղարաբաղի համար պայքարողներին»: Ե՛վ Երևանում և՛ Ստեփանակերտում մարդիկ ցույց էին գնում ՎԼԵՆԻՆԻ և Մ.Գորբաչովի նկարներով, «Լենին-Պարտիա-Գորբաչով», «Կեցցե՛ ԽՄԿԿ, նրա լեհինյան քաղաքականությունը», «Ամբողջ ժողովուրդը չի կարող ծայրահեղական լինել», «Առանց արդարության չկա եղբայրությունը», «Մենք հավատում ենք վերակառուցմանը», «Ղարաբաղը վերակառուցման քննությունն է» և նման այլ կարգախոսներով: Թատերական հրապարակ եկած հազարավոր մարդիկ բուռն զգացումներով էին դիմավորում Իգոր Մուրադյանի, Միլվա Կապուտիկյանի, Վաչե Սարուխանյանի, Սոս Սարգսյանի, Համբարձում Գալստյանի և մյուսների կոչերը: Արդեն փետրվարի 26-ին հանրահավաքի մասնակիցների թիվը հասնում էր մոտ մեկ միլիոնի: Նման նախադեպ ԽՍՀՄ-ը չգիտեր: Երկրի լրատվական միջոցներն այդ մասին տարակուսանքով էին խոսում: Հանրահավաքներին մասնակցում էին

¹ «ԼՂ Հանրապետություն», 23 նոյեմբերի, 1994:

² ԽՍՀՄ Միևնիստրների խորհրդի նախագահության 1977թ. նոյեմբերի 23, N 61 արձանագրություն, 4-4133:

¹ Նիշտ չեն (Николай Оганесян, Карабахский конфликт, Ереван, 1997, с. 26 և ուրիշներ), ովքեր Արցախյան շարժման սկիզբը համարում են 1988թ. փետրվարը: Իրականում նախնական շրջանը սկսվել է ավելի վաղ, Գորբաչովյան «վերակառուցման» կուրսը հռչակվելուց հետո, երբ Արցախում ձևավորվել էին գաղտնի խմբեր, որոնք էլ կազմակերպեցին հայտնի ստորագրահավաքը և առաջին բողոքի ցույցի տարածումը Ստեփանակերտում:
² Владимир Григорян, Армения - 1988-1989, Ереван, 1999, стр. 61.

նաև հանրապետությունում ապրող ռուսները, հույները, եզդիները, քրդերը և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: Հանրահավաքը շարունակվում էր անդադար, օր ու գիշեր: Հարյուրավոր պայքարի նվիրյալներ սննդամթերք, ջուր, դեղորայք, ոմանք էլ տաք հագուստ էին հասցնում Թատերական իրապարակ: Այլ հանրապետություններից այդ օրերին Երևանում գտնվածները զարմանքով և հիացմունքով էին խոսում Երևանցիների կարգապահության մասին:

Համաժողովրդական այդ պոռթկումը խիստ անհանգստացրեց Կրեմլին: Փետրվարի 26-ին ԽՍՀՄ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Գորբաչովը դիմում հղեց Հայաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորներին՝ կոչ անելով հանդես բերել «քաղաքացիական հասունություն և համբերություն, վերադառնալ նորմալ կյանքի և աշխատանքի, պահպանել հասարակական կարգը»: ¹ Նույն օրը ՀԿԿ կենտկոմի պլենումը «խոր ըմբռնունով ընդունելով» Մ.Գորբաչովի դիմումը, հանրապետության աշխատավորներին կոչ է անում պահպանել «բարեկամությունը ԽՍՀՄ - ժողովուրդների միջև, հայկական և ադրբեջանական ժողովուրդների միջև»: ² Պլենումը բոլոր մակարդակի խորհուրդների գործկոմների և վարչական մարմինների ղեկավարներին հանձնարարեց անհարժեշտության դեպքում «օգտագործել նրանց ընձեռնված հնարավորությունները և խստագույնս պահպանել օրինականությունն ու հասարակական կարգը»: ³ Պլենումի հիմնական սխալն այն էր, որ կուրորեն կատարելով Կրեմլի պահանջները, չցուցաբերեց ազգային շահերից բխող սկզբունքային ու հետևողական դիրքորոշում և ընտել սկսված պայքարի համաժողովրդական, համազգային բնույթը: Մինչդեռ միանգամայն ակնհայտ էր, որ հնարավոր չէ փակել ընդդիմության և ոտքի ելած ժողովրդի պայքարի ճանապարհը: Դրա հետևանքով Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը ըստ էության, մնաց ժողովրդական պայքարից դուրս և կամա թե ակամա ծառայում էր Կրեմլին: ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ.Ս.Դեմիրճյանը փետրվարի 29-ին հանդես գալով հայկական հեռուստատեսությամբ, հայ ժողովրդին հորդորում էր պահպանել ժողովուրդների բարեկամությունը, քանի որ «բոլորիս սուրբ պարտքն է աչքի լույսի պես պահել ու պահպանել, պրակտիկ գործերով ամրապնդել այն, զարգացնել դրա հարուստ ինտերնացիոնալ ավանդույթները»: ⁴ Մինչ Հայաստանի առաջին դեմքը և նրա «զինակիցները» «ինտերնացիոնալ ավանդույթներն» ամրապնդելու կոչեր էին հնչեցնում և հորդորում պահպանել հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը», իսկ Բաքվից 25 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սուգայիթում այդ նույն ժամանակ «եղբայր ադրբեջանցիները» սպանդի էին ենթարկում հայերին:

Ի պաշտպանություն արցախյան շարժման, հանրահավաքներ և ցույցեր էին տեղի ունենում բալթյան հանրապետություններում, Մոսկվայում, Լեհինգրադում, Օդեսայում, Ռոստովում և այլուր: Այդ առթիվ «Ղարաբաղ» կոմիտեն մարտի 4-ին դիմելով խորհրդային Միության բոլոր ժողովուրդներին, շեշտում էր, որ «Ղարաբաղը հայ ժողովրդի սոցիալական պոռթկումն է... Ղարաբաղը ձգտում է՝ վերակառուցումը առաջ մղելու համար: Դրա համար նա դարձել է նաև վերակառուց-

¹ «Մտորդային Հայաստան», 26.03.1988:

² Նույն տեղում, 27.02.1988: Պլենումի տղազրույթում տես՝ Հայաստանի Հանրապետության հասարակական քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվի հայտնի տես՝ 77 ՀԿԿ ԿԳԱ, ֆ. 1, գ. 82, գ. 1, ք. 1-54:

³ Նույն տեղում, ք. 54:

⁴ «Մտորդային Հայաստան», 01.03.1988:

ման փորձաքննություն, խոստացված փոփոխությունների և անկեղծության արտահայտություն»: Կոմիտեն կոչ էր անում պաշտպանել արցախահայության արդարացի պահանջը և բոլորին տեղյակ էր պահում, որ «հայ ժողովուրդը լի է Լեռնային Ղարաբաղը հայրենիքի գիրկը վերադաձնելու վճռականությամբ»:

Երևանում, Ստեփանակերտում, Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի գրեթե բոլոր բնակավայրերում մարդկանց զանգվածային պոռթկումները դարձել էին միասնական: Հայ ժողովուրդը միանշանակ պահանջում էր ուղղել Ռ(Կ)ԲԿ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի Անդրերկրյանի ապօրինի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ, երբ Ի.Ստալինի պահանջով այն բռնակցվեց Ադրբեջանին: Հայ ժողովուրդը իշխանություններից պահանջում էր իրենց վրա վերցնել գորբաչովյան բարեփոխումների իրականացումը և Ղարաբաղյան հիմնախնդրի արդար լուծումը: Չնայած մասնակի թույլ տրված սխալներին, «Ղարաբաղ» կոմիտեն գործում էր ճիշտ և կարողանում էր ժողովրդական զանգվածներին առաջնորդել: Արցախյան շարժման ուժը նրա համաժողովրդական բնույթն էր, որից վախենում էր Կրեմլը: Հայաստանի ՊԱԿ-ի մի գաղտնի հաղորդումից պարզվում է, որ 1988թ. փետրվարի 28-ին Հայաստանի գրողների միության շենքում տեղի ունեցած «Ղարաբաղ» կոմիտեի նիստում, որին մասնակցել են Երևանի ձեռնարկություններում, կազմակերպություններում և հանրապետության շրջաններում ստեղծված կոմիտեի բաժանմունքների մոտ 300 ներկայացուցիչներ, որոշում է ընդունվել հանրապետության բոլոր ձեռնարկություններում, հիմնարկներում, կազմակերպություններում և ուսումնական հաստատություններում յուրաքանչյուր ուրբաթ օր, ժամը 18-ին, չխանգարելով աշխատանքային և ուսումնական բնական ընթացքը, անցկացնել կոլեկտիվների ընդհանուր ժողովներ և որոշումներ ընդունել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու վերաբերյալ: Միևնույն ժամանակ, հանձնարարվել էր ընդունած որոշումների պատճեններն ուղարկել «Ղարաբաղ» կոմիտե և ԽՍՀՄ-ի կոմիտեի մինչ այդ «Ղարաբաղ» կոմիտեն որոշում էր ընդունել Լեռնային Ղարաբաղի հետ համերաշխության օր անցկացնել մարտի 23-ին, որոշվում է այն տեղափոխել մարտի 26-ը՝ շաբաթ օր, որպեսզի չընդհատվի հիմնարկ-ձեռնարկությունների և ուսումնական հաստատությունների նորմալ գործունեությունը: Իզուր Սուրադյանը հայտարարում է, որ առաջիկա օրերին ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու պահանջի պաշտպանության օգտին հանրահավաքներ տեղի կունենան խորհրդային Միության տասնյակ քաղաքներում և ազգային շրջաններում: «Ղարաբաղ» կոմիտեի փետրվարի 28-ի այդ նիստում վերանայվել է նաև կոմիտեի կազմը, որի մեջ մտել են Իզուր Սուրադյանը, Մանվել Սարգսյանը, Գագիկ Սաֆարյանը և վեց հոգի Լեռնային Ղարաբաղից: ²

1988թ. փետրվարի վերջին և մարտի սկզբներին, մասնավոր սունգայիթյան ողբերգության մասին իմանալուց հետո, Հայաստանում համաժողովրդական պայքարը նոր թափ առավ: Երևանում և հանրապետության շրջաններում ապրող քուրդ-եզդիների ներկայացուցիչները հանրահավաքների ժամանակ մերկացնում էին Ադրբեջանում ապրող քրդերի նկատմամբ իրագործվող բռնությունները: Նրանք իրենց համերաշխությունն էին արտահայտում Ադրբեջանի տարածքում ապրող քրդերին և հայտարարում. «Մեր հաղթանակը հարված կլինի պանթյուր-

¹ 77 ՀԿԿ ԿԳԱ, ֆ. 1, գ. 87, գ. 12, ք. 85-86:

² Նույն տեղում, գ. 1, ք. 135: Ղարաբաղից ընտրված այդ վեց հոգու անունները չեն հրապարակվել, կոմիտեն նպատակահարմար է գտել պահել գաղտնի:

քիզմին և պանիսլամիզմին»: Բացի այդ, նրանք կոչ էին անում բոլոր քուրդ-մուսուլմաններին՝ համընդհանուր պայքար սկսել և Ադրբեջանում վերականգնել քրդերի իրավունքները, պաշտպանել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու համաժողովրդական շարժումը:¹

Ամենուր՝ հայ, ռուս, եզդի և այլ ազգերի ներկայացուցիչները հանրահավաքներում և լրատվամիջոցներով դատապարտում էին սունգայիթյան եղերնագործությունը, վճռականորեն պահանջում Սունգայիթում տեղի ունեցածին տալ քաղաքական զննահատական և խստագույնս պատժել այդ ողբերգության կազմակերպիչներին:

Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորները քննադատում էին հանրապետության իշխանություններին՝ պահանջելով կանգնել հայ ժողովրդի ազգային շահերի պաշտպանության դիրքերում և ստրկամտորեն չծառայել Կրեմլին: Այդ առթիվ ամեն օր բազմաթիվ նամակներ և հեռագրեր էին ուղարկվում Հայաստանի իշխանություններին, որոնցում արվում էին կոնկրետ առաջարկություններ: Այսպես, օրինակ, ԽՍՀՄ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի Ղարաբաղյան շարժման ենթակոմիտեի անունից Ե. Աբգարյանը մարտի 16-ին Հայկոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանին ուղարկած նամակում բողոքում էր, որ Ղարաբաղյան շարժման ենթակոմիտեների աշխատանքները խափանելու համար պետական մարմինները կատարում են քայլեր, որոնք չեն համապատասխանում «կուսակցության ժողովրդական գործունեությանը», և պահանջում «ամնի-ջապես դադարեցնել «Ղարաբաղ» կոմիտեի ենթակոմիտեների և ակտիվիստների նկատմամբ սպառնալիքներն և ճնշման փորձերը»:²

Հայ ժողովրդի արդարացի պահանջին ուշադիր հետևում և աջակցում էր սփյուռքահայությունը: Սփյուռքահայ Մինաս Քելշյանը մարտի սկզբին Դեմիրճյանին ուղարկած նամակում ներկայացնելով մի քանի պահանջներ, հավատացնում էր. «Այսու մեր ծայրը կը միացնենք Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանութան տակ գտնուող Ղարաբաղի և Նախիջևանի վերամիացումը Խորհրդային Հայաստանին»: Եվ ապա՝ «Կը հաւատանք և կը փափաքինք, որ այս առողջապահական, տնտեսական և մարդակային կենսական հարցերու հանդէպ գործնական քայլեր առնելով, դուք ալ նպաստած պիտի ըլլաք աշխարհի բոլոր ժողովուրդներու համար խաղախութիւն և արդարութիւն ապահովելու դատին»:³ Մոնրեալից Մարի-Ռօզեն Ռաջունի/ մարտի 23-ին Կ.Դեմիրճյանին ուղարկած նամակում գրում էր. «Հայ ժողովրդի պահանջներուն արդար սկզբունքներէն մեկնելով, այսու կուզամ գորակցութիւնս արտահայտել իմ ազգակիցներուս Ղարաբաղի հայութեան առողար պահանջքին, Լեռնային Ղարաբաղը՝ Սովետական Հայաստանին վերակցելու առնչութեամբ: Միաժամանակ կը փափաքին խոր մտախոզութիւն յատնել Սովետական Ադրբեջանի հայութեան իսնդէպ գործուած ջարդերուն նկատմամբ:

Կակնկալեն, որ ձեր արդար որոշումով և գործնական քայլերով, պիտի սրբագրէք 65 տարիներ առաջ գործուած սխալը և արդարութիւն վերահաստատէք հայ ժողովրդին»:⁴

¹ Նույն տեղում, 12, ք. 76:

² Նույն տեղում, 9, 127, ք. 651, ք. 3:

³ Նույն տեղում, 9, 651, ք. 15:

⁴ Նույն տեղում, ք. 7:

1998թ.-ի փետրվարի 21-ին տեղի ունեցած ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոն հապշտապ քննարկելով «Լեռնային Ղարաբաղի իրողությունների մասին» հարցը, լիովին պաշտպանեց ԽՍՀՄ Կենտկոմի՝ «Լեռնային Ղարաբաղի իրողությունների մասին» օրապակաս որոշումը և այն ընդունեց որպես «գործողությունների ուղեցույց», չնոռանալով նաև արծանագրել, որ «տարածքում ... տեղի ունեցող» փոփոխությունները «հակասում են Խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Հայաստանի շահերին, վնաս են հասցնում ազգամիջյան հարաբերություններին», որը կարող է հասցնել «անկանխատեսելի, մինչև անգամ դժվար ուղղելի հետևանքների», իսկ դա, ըստ բյուրոյի անդամների իբր «առանձին անպատասխանատու, ծայրահեղական տրամադրություն ունեցողների գործունեության» հետևանք էր: Քաղկոմներին ու շրջկոմներին հանձնարարում էր բյուրոն լայն աշխատանք ծավալել և կոնկրետ միջոցառումներ ձեռնարկել՝ «չեզոքացնելու Հայաստանի և Ադրբեջանի աշխատողների շահերին դիպչող բոլոր գործողությունները»:¹ Բյուրոյի հանձնարարությանը, փետրվարի 22-ին, Դեմիրճյանը հանրապետության հեռուստատեսությամբ հանդես գալով, փորձում էր բնակչությանը համոզել, թե իբրև Հայաստանում և Ադրբեջանում ստեղծված վիճակը կարգավորելու համար Լեռնային Ղարաբաղում կիրառործվեն սոցիալ-տնտեսական բնույթի միջոցառումներ, և ոչ մի խոսք չասաց Արցախի քաղաքական խնդրի շուրջը:² Երկու օր անց՝ փետրվարի 23-ին կայացած ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոյի նիստը նպատակահարմար գտավ խնդրել ԽՍՀՄ Կենտկոմին՝ ապագայում ազգային հարցը քննարկելիս չնոռանալ նաև Հայաստանի կուսակցական ակտիվի ժողով, որին ներկա էին ԽՍՀՄ Կենտկոմի քարտուղարներ Ա.Լուկյանովը, Վ.Դուլգիլը, ինչպես և ԽՍՀՄ ՆԳ մասնարարի տեղակալ Վ.Տրոշչինը: Վ.Գրիգորյանի պաղմամբ այդ Խորհրդակցության ժամանակ Դեմիրճյանը հայտարարել է. «Ես չգիտեմ ինչպես որոշել այս (այսինքն՝ Ղարաբաղի - Գ. Ա.) հարցը: Եթե դախիժում որևէ մեկը գիտի թող գբաղեցնի իմ տեղը»:³ Փետրվարի 24-ին Վ.Դուլգիլը հանդես գալով Հայաստանի հեռուստատեսությամբ, նշեց, որ իրենք Մոսկվայից եկել են հայ ժողովրդին տեղյակ պահելու Լեռնային Ղարաբաղում և Երևանում տեղի ունեցող իրողությունների վերաբերյալ ԽՍՀՄ Կենտկոմի դիրքորոշման մասին: Նա շեշտում էր, որ «իրադարձությունների այդպիսի զարգացումը կարող է հանգեցնել անկանխատեսելի հետևանքների և, իհարկե, պղտորում է հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների եղբայրական հարաբերությունները»: Ապա նա նշեց, որ ԽՍՀՄ Կենտկոմի քաղաքական Ադրբեջանի և Հայաստանի կոմկուսների կենտկոմներից պահանջում է «բոլոր միջոցները ձեռնարկել՝ իրադրության կարգավորման համար»: Հետո հայտնեց, թե իբր «ԼՂԻՄ-ում «կոմունիստների և բնակչության գերակշիռ մեծամասնության դրսևորած զսպվածության ու քաղաքական պատասխանատվության շնորհիվ իրադրությունը կայունանում է», մինչդեռ «Երևանում վիճակը չի բարելավվում, շարունակվում են բազմամարդ միտինգները, որոնց մասնակցում են բնակչության տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ, ինչը բարդացնում է քաղաքացիների կյանքը...»: Գովերգելով անուն կատարել փետրվարի 23-ին կայացած Հայաստանի կուսակցական ակտիվի ժողովի պահանջները, որը ԽՍՀՄ Կենտկոմին խնդրել է «Լեռնային Ղարաբաղի

¹ Նույն տեղում, 7, 82, ք. 21, ք. 2-3:

² «Խորհրդային Հայաստան», 23.02.1998:

³ Владимир Григорян, указ. соч., с. 55.

պրորելեմը բազմակողմանիորեն քննության առնել այդ կարգի ուրիշ հարցերի կոնալլեքստն:՝ Վերջում նա պնդում էր «դրսևորել հասունություն, վերահաստատել երևանի և հանրապետության կյանքի ու աշխատանքի կանոնավոր դիմումը»:¹

Փետրվարի 26-ի երեկոյան Վ.Դոլգիխը Հայկականհեռուստատեսությանը ընթերցեց Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորների, ժողովրդին ուղղված Մ.Գորբաչովի դիմումը: Նպատակ ունենալով հայությանը շեղել հիմնական դարաբաղյան խնդրից, Մ.Գորբաչովը ամենագլխավորը համարում էր «ստեղծված իրավիճակի հաղթահարման, Ադրբեջանում և Հայաստանում կուտակված կոնկրետ տնտեսական, սոցիալական, էկոլոգիական և այլ պրորելեմների լուծման վրա կենտրոնանալ մի ամբողջ երկրում իրականացվող վերակառուցման ու նորացման քաղաքականության ոգով»: Նա կոչ էր անում «թանկ գնահատել և ըստ ամենայնի ամրապնդել ադրբեջանական ու հայ ժողովուրդների բարեկամության ավանդույթները, որոնք ձեռք են բերվել սովետական իշխանության տարիներին» և երկու ժողովուրդներին հորդորում «հանդես բերել քաղաքացիական հասունություն ու համբերություն, վերադառնալ նորման կյանքի, պահպանել հասարակական կարգը»:²

Նույն օրը՝ փետրվարի 26-ին, տեղի ունեցած ՀԿԿ կենտկոմի պլենումում Կարեն Դեմիրճյանը ջերմորեն պաշտպանեց է Մ.Գորբաչովի կոչը, նույնիսկ հայտնելով, թե իբր Լենինականում և Երևանում «գոռով են ժողովրդին հանրահավաքի տանում»: Ինչ էլ որ լինի, պնդում էր նա, պետք է «կարգ հաստատենք և իրագործենք Գորբաչովի առաջ քաշած պահանջները»:³ Ծիշտ էր Սիլվա Կապուտիկյանը, երբ 1990թ. հունվարին Բաքվում տեղի ունեցած ջարդերից հետո, ՀԿԿ կենտկոմում հրավիրված խորհրդակցությունում ունեցած իր ելույթում նշեց, որ «հայ ժողովրդի սխալներից մեկն էլ այն է, որ հավատաց գորբաչովյան վերակառուցմանը: Իսկ այդ կյուր հիվանդությանը ամենից առաջ տառապում էր հայ ժողովրդի ուղեցույց Հայկոմկուսը»:⁴

Կուսակցության բարձրագույն մարմնի կողմից իրար հետևից ընդունված որոշումները և երկրի առաջին դեմքի ելույթներն ու կոչերը հարկադրված միջոցառումներ էին, որոնց նպատակն էր Հայաստանի և Արցախի հասարակայնությանը շեղել շարժումից: Եվ առաջին անգամ խորհրդային Միությունում վերակառուցմանը առնչվեց գանգվածային ելույթների հետ, որոնք վտանգում էին գործող վարչակարգի գոյությունը: Ժողովրդի հետ երկխոսության համար հարկավոր էր մանևրել, խաբելու նոր ձևեր գտնել: Մարտի 9-ին խՍՀԿ կենտկոմում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում ստիպված էին ընդունել «մի քանի պրորելեմների առկայությունը» Արցախի տնտեսական և մշակութային կյանքում: Ուստի առաջարկվեց դրանք վերացնելու վերաբերյալ որոշումներ մշակել, բայց միայն մարզի ինքնավարության շրջանակներում:⁵ Այդ նույն նպատակով էլ հաջորդ օրերին Արցախում իրար հետևից երևացին Մոսկվայի և Բաքվի էմիսարները: Նույնիսկ կարծիք հայտնվեց հանրաքվե անցկացնելու միջոցով Արցախը ժամանակավորապես թողնել կենտրոնի ենթակայության տակ: Այդ գաղափարի կողմնակիցներ կային նաև Արցախում:

¹ Խորհրդային Հայաստան, 25.02.1988:

² Նույն տեղում, 27.02.1988:

³ ԴՀ ԴԵԿՓ ԳՊԱ, Ֆ. 1, ց. 82, գ. 1, ք. 4-5:

⁴ Նույն տեղում, ց. 84, գ. 131, ք. 80:

⁵ "Правда", 10.03.1988.

Երևանի Կինոյի տանը 1988թ. մարտի 19-ին տեղի ունեցած «Ղարաբաղ» կոմիտեի ընդլայնված նիստին մասնակցեցին մոտ 700 հոգի, իսկ ավելի քան 3000 հոգի էլ դրսում, դրսում հավաքված բարձրախոսների միջոցով էին հետևում նիստի ընթացքին: Այդ նիստ-հանրաժողովում ելույթ ունեցան Իգոր Մուրադյանը, Ռաֆայել Ղազարյանը, Վլադիմիր Բարխուդարյանը, Մանվել Սարգսյանը, Լենսեր Աղալովյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Ջորի Բալայանը, Վաչե Սարուխանյանը, Գագիկ Սաֆարյանը, Ղարաբաղի ներկայացուցիչը և ուրիշներ: Նրանք խստա-նություններից պահանջում մինչև մարտի 25-ը հրավիրել Գերագույն խորհրդի նստաշրջան և որոշել Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Նաև կոչ էին անում անհրաժեշտության դեպքում դիմել համընդհանուր զործադուլի, պայքարել մինչև վերջ, կապերն ամրապնդել համայն հայության հետ և ստեղծել մի ընդհանուր ճակատ, կանխել բոլոր տեսակի անարբեկությունները, Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ կատարվող բռնարարքների մասին դիմել միջազգային դատարան, Մոսկվայից պահանջել հատուկ հանձնաժողով ուղարկել Հայաստան և միասին վճռել Արցախի հարցը: «Ղարաբաղ» կոմիտեն ներկայացրեց մոտակա օրերի գործողությունների ծրագիր, որն ընդունվեց միաձայն: Ծրագիրը խնդիր էր դնում խՍՀԿ կենտկոմից պահանջել գաղափարությունները հայ ժողովրդի և Ղարաբաղյան շարժման հասցեին, ընդունել որ արցախահայության սուսմայիթյան իրադարձությունները պարզաբանելու համար ստեղծել կառավարական հանձնաժողով, կենտրոնական թերթերում տպագրել ԼԴԻՄ մարզկոմի մարտի 17-ի պլենումի որոշումը: Նաև ՀԽՍՀ կառավարությունից պահանջվում էր պաշտոնապես իր վերաբերմունքն արտահայտել ԼԴԻՄ-ի և Հայաստանի վերամիավորման հարցի վերաբերյալ, ընդունել ԼԴԻՄ-ը վերաբանակցելու պետական ծրագիր, Արցախի հարցով դիմել աշխարհի երկրներին, կառավարություններին, խորհրդարաններին, հասարակական կազմակերպություններին և այլն:

Որպեսզի մարտի 26-ի համընդհանուր հանրաքվե անցներ կազմակերպված և ոչ մի կարգազանցություն տեղի չունենար, որոշվեց բուհերի բարձր կուրսերի ուսանողներից և երիտասարդ բանվորներից ստեղծել ջոկատներ, որոնք պետք է համագործակցեին ՆԳ աշխատակիցների հետ: Նաև որոշվեց էրևանի խնայորամարկղներից մեկում բացել երկու հաշիվ՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեին աջակցելու նպատակով ֆինանսական միջոցներ հավաքելու համար: Նիստի վերջում «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներ ընտրվեցին Վազգեն Մանուկյանը և Համբարձում Գալստյանը:¹

Ակնհայտորեն Հայաստանում Արցախյան շարժումը ծնունդ էր առել անցնից առաջ Արցախ-Ղարաբաղը մայր Հայաստանի հետ վերամիավորելու պահանջով: Կարճ ժամանակամիջոցում շարժումը համազգային բնույթ ընդունեց և իր շրջանակների մեջ առավ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական բնույթի բազմաթիվ հարցեր: Այդ ընդհանուր պայքարում, Հայաստանի կոմկուսը կանգնեց վերջին տեղում: Կենտրոնական լրատվամիջոցները շարունակում էին վարկաբեկել և խեղաթուրել Արցախյան շարժումը և հայ ժողովրդին տարբեր պիտակներ կապնել: Բանը հասել էր նրան, որ նույնիսկ ՀԿԿ կենտկոմը սկզբնական կազմակերպություններից պահանջում էր քննարկել և դատապարտել ԼԴԻՄ

¹ ԴՀ ԴԵԿՓ ԳՊԱ, Ֆ. 1, ց. 87, գ. 12, ք. 156-160:

մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի հայտնի որոշումը, այն դիտելով որպես հակախորհրդային, հակաժողովրդական և ազգային որոշում: Անշուշտ Մոսկվայի պահանջով, Հայաստանի Գերագույն խորհուրդն իր հերթին մարտի 24-ին որոշում ընդունեց «Ղարաբաղ» կոմիտեն օրենքից դուրս հայտարարելու մասին և արգելեց նախօրոք նշանակված մարտի 26-ի հանրահավաքը: Մարտի 25-ին գործ հարուցվեց Պարույր Հայրիկյանի դեմ, իսկ 28-ին նրան ձերբակալեցին՝ մեղադրանք ներկայացնելով ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 206-րդ հոդվածով և հետո էլ արտաքսվեց հայրենիքից:

Երկրի տարբեր առաջադեմ ուժեր պաշտպանում էին Արցախյան շարժումը և իշխանություններից պահանջում հարցը լուծել սահմանադրության հիման վրա: Ակադեմիկոս Ա.Սախարովը մարտի 21-ին դիմելով Մ.Գորբաչովին, հույս էր հայտնում, որ «Երկրի ղեկավարությունը՝ ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոն և ԽՍՀՄ - Գերագույն խորհուրդը կգտնեն գործողությունների մի եղանակ»: Սյունամենայնիվ, Մոսկվան մնում էր անդրդվելի: Մարտի 24-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության նիստում Մ.Գորբաչովը դեմ արտահայտվեց ԼՂԻՄ պատկանելիությունը փոխելու հարցին: Ընդունված որոշման մեջ ասված էր. «Անթույլատրելի համարել... ազգային-պետական և ազգային-վարչական սահմանների փոփոխությունը»: Փետրվարյան իրադարձություններից և Փետրվարի 22-ին սկսված հանընդհանուր գործադուլը շարունակվում էր: Փետրվարի 27-ին կենտրոնական իշխանությունների մի խումբ պատասխանատու աշխատողների հետ Ստեփանակերտ ժամանեց ԽՄԿԿ կենտկոմի բաժնի վարիչի տեղակալ Կ.Բրուտենցը: Այդ հանձնաժողովը հանձնարարություն ուներ մոտիկից ծանոթանալ մարզի տնտեսական վիճակի հետ: Նրանք հանդիպումներ ունեցան Արցախյան շարժման ղեկավարների և ակտիվիստների հետ: Արցախցիները Կ.Բրուտենցի միջոցով մի կալարների և ակտիվիստների հետ: Արցախցիները Կ.Բրուտենցի միջոցով միջադեպ փաստաթղթեր և նամակ-բողոքներ ուղարկեցին միութենական ամենավեճարդ իշխանություններին: Փետրվարի 29-ին կրկին Ստեփանակերտ ժամանած ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղար Պ.Դեմիչևը, Լեոնի անվան հրապարակում հավաքված հազարավոր միտինգավորներին և գործադուլավորներին հայտարարեց, թե իբր ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոն կրկին վերադարձել է Արցախի խնդրին և ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղարությանը հանձնարարել հանգամանորեն ուսումնասիրել Լեոնային Ղարաբաղի հարցը և պատրաստ լինելու դեպքում այն քննարկել:

Հանրաքվեներն ու ցույցերը կարգավորելու նպատակով, Ստեփանակերտի քաղաքային խորհուրդը մարտի 1-ին ընդունեց «Ստեփանակերտ քաղաքի փողոցներում, հրապարակներում և պուրակներում ժողովներ, միտինգներ, փողոցային շքերթներ, ցույցեր և այլն միջոցառումներ անցկացնելու ժամանակավոր կանոնների ու կարգերի մասին»⁴ որոշումը:

Դեռևս փետրվարի 20-ի նախօրյակին, արցախահայության պայքարը ղեկավարելու համար Ստեփանակերտում ստեղծվել էր նախաձեռնող խումբ՝ Արկարի Մանուչարովի գլխավորությամբ: Նախաձեռնող խումբը մարտի 1-ին որոշում է մարտի 2-ից, Մ.Գորբաչովի ծննդյան առթիվ, դադարեցնել գործադուլը: Արցախցի-

¹ «խորհրդային Հայաստան», 25.03.1988:

² Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, էջ 94:

³ «Լրատ», 25.03.1988:

⁴ «խորհրդային Ղարաբաղ», 22.03.1988:

ները հեռագրով շնորհավորում են Մ.Գորբաչովի ծնունդը և հույս հայտնում, որ նա արդարացի կլուծի իրենց պահանջը: Մարտի 1-ի լույս 2-ի գիշերը Ստեփանակերտի Լեոնի անվան հրապարակում հավաքված շուրջ 50000 արցախցիները որոշում են նախաձեռնող խումբը փոխարինել կոմիտեով: Հենց հրապարակում քաղաքի հիմնարկ-ձեռնարկությունների աշխատանքային կոլեկտիվները և հասարակական կազմակերպություններն ընտրում են 66 հոգու, որոնք հավաքվելով «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի դափնիճում, ընտրում են 11 հոգուց բաղկացած խորհուրդ, որին տրվում է «Կռունկ» անունը /հմանց մեկնաբանությամբ՝ «Լեոնային Ղարաբաղի հեղափոխական կառավարման կոմիտե»/: «Կռունկի» անդամներ են ընտրվում՝ Արկարի Մանուչարովը /նախագահ/, Վարդան Հակոբյանը /տեղակալ/, Ռուբեն Աղաջանյանը, Ռոբերտ Կարապետյանը, Ռոբերտ Քոչարյանը, Ռազմիկ Պետրոսյանը, Համլետ Մովսիսյանը, Մաքսիմ Միրզոյանը և Ռուդիկ Աթայանը: Խորհրդի՝ մարտի 3-ի ընդլայնված նիստում ընդունվում է նրա կանոնադրությունը, որը մարտի 5-ին հաստատվում է Ստեփանակերտի քաղխորհրդի գործկոմի կողմից:²

«Կռունկը», ըստ էության, «Ղարաբաղ» կոմիտեի բաժանմունքն էր ԼՂԻՄ-ում: Այն հասարակական կազմակերպություն էր: Ստեփանակերտի քաղխորհրդի թուլությունը, «Կռունկը» իր միջոցառումներն անց էր կացնում քաղաքային մշակույթի տանը և գործում էր մյուս հասարակական կազմակերպությունների հետ սերտ համագործակցելով: Նրա կանոնադրության մեջ քաղաքական նպատակներ չէին առաջադրվել: Որովհետև խորհրդային կայսրության մուրճը դեռևս ուժեղ էր և հնարավոր չէր նրանում քաղաքական խնդիրներ արտացոլել: Բացի այդ, «Կռունկը» նախագծել էր մոտակա ժամանակներում մշակել ծրագիրը, որում կոնկրետ կշարադրվեր միության քաղաքական խնդիրները:

«Կռունկը» մշտական կապի մեջ էր կուսակցության ԼՂԻՄ մարզկոմի հետ ու ջանում էին համատեղ ուժերով մարզում վերականգնել աշխատանքային դիրքը, ապահովել երկրամասի բնակչության անվտանգությունը: Կուսակցության մարզկոմը և մարզխորհուրդը դիմելով աշխատավորներին, նշում էին, որ Արցախում և նրա շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունները լուրջ մտահոգություն են պատճառում մարզի և ամբողջ երկրի կոմունիստներին ու աշխատավորներին: Մարզային ղեկավարությունը դեռևս կուրորեն հավատում էր, որ ԽՄԿԿ կենտկոմը «խորը ըմբռնմամբ է վերաբերվում ինքնավար մարզում կուսակցած ոչ քիչ թերություններին ու դժվարություններին» և որ այն ԼՂԻՄ-ի հիմնախնդրի վերաբերյալ «հատուկ հանձնարարություններ է տվել և անմիջականորեն կիստիկ դրանց իրականացմանը»: Գորբաչովյան խարդավանքներին դեռևս հավատացող մարզի ղեկավարությունը բնակչությանը կոչ էր անում «պահպանել հանգստություն, դրսևորել ողջամտություն, քաղաքական հասունություն և զսպվածություն, սթափորեն գնահատել ստեղծված իրավիճակը, որը կարող է հասցնել լուրջ բարդությունների, անկանխատեսելի հետևանքների»:³

Այդ օրերին «Կռունկի» խորհրդի անդամները մեկնում էին մարզի շրջաններ, հանդիպումներ ունենում բնակչության հետ, ոգևորում նրանց: Նրանք նաև հոգ էին տանում գեներ և պաշտպանության այլ միջոցներ ձեռք բերելու և պահեստավորելու ուղղությամբ: Պայքարի ակտիվ մասնակիցներից Ռազմիկ Պետրոսյանը

¹ Հրանտ Արքախանյան, Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, էջ 28-29:

² Նույն տեղում, էջ 29:

³ «խորհրդային Ղարաբաղ», 02.03.1988:

նի վկայությամբ Քիրս սարի ստորոտում և Վերին Հոռաթաղում ստեղծել էին պահեստներ, որտեղ զենք էին կուտակել: ¹ «Կռունկը» բնակչությանը կոչ էր անում և հանդուստ անհնազանդություն դրսևորել և չենթարկվել Ադրբեջանի իշխանություններին:

1988-ի մարտի 2-ին Մոսկվայից Ստեփանակերտ ժամանեց գիտնականների մի խումբ, որի կազմում էին ակադեմիկոսներ Տ.Խաչատուրովը, Ն.Ենիկոլովը, թղթակից-անդամներ Ի.Աթաբեկովը, Ա.Սարգիսովը, պրոֆեսորներ Մ.Սարգիսովը և Ռ.Սրապյանը, որոնք մեկ շաբաթ մնալով Լեռնային Ղարաբաղում կազմեցին հիմնավորված գեկուցում և ներկայացրին ԽՍՀՄ կենտկոմ, ինչպես և Հայաստանի ու Ադրբեջանի իշխանություններին: Հանձնաժողովը հանգել էր այն եզրակացության, որ ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ և ճիշտ ելքը ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միավորելն է: ²

ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշումից հետո անցել էր երկու շաբաթ, սակայն կուսակցության մարզկոմը դեռևս չէր ասել իր վճռական խոսքը: Մարզի աշխատավորները մարզկոմից պահանջում էին ցուցաբերել վճռականություն: Փետրվարի վերջին և մարտի սկզբին կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններում ստորագրություններ են հավաքում՝ պահանջելով հրավիրել մարզային կուսակցական կազմակերպությունների արտահերթ կոնֆերանս և քննարկել Արցախյան հիմնահարցը: Մարզի 285 կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններից հավաքվել էին 7260 ստորագրություններ: ³ Մարզկոմը դանդաղում էր և չէր համարձակվում հրավիրել կոնֆերանս: Մարզի աշխատավորները մարտի 15-ին կրկին դիմեցին համընդհանուր գործադուլի: Մարտի 17-ին տեղի ունեցավ կուսակցության մարզկոմի պլենում, որի աշխատանքներին մասնակցեցին ԽՍՀՄ Կենտկոմի կուսակցական-կազմակերպչական աշխատանքների բաժնի վարիչի տեղակալ Գ.Խարչենկոն, կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Ի.Շվեյցը և Ադրբեջանի կենտկոմի քարտուղար Թ.Օրուջևը: Պլենումը քննարկելով «ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու հարցի վերաբերյալ ինքնավար մարզի աշխատավորների, կոմունիստների պահանջի մասին» հարցը, որոշում է. «Հաշվի առնելով ինքնավար մարզի հայ բնակչության իղծերը, Լեռնային Ղարաբաղի ճնշող մեծամասնության կամքը, խնդրել ԽՍՀՄ կենտկոմի քաղբյուրոյին քննարկել և դրականորեն լուծել Արցախի ինքնավար մարզը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու հարցը, դրանով իսկ ուղղելով 20-ական թվականների սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի տարածքային պարկանելիությունը որոշելու ժամանակ թույլ տրված պատմական սխալը»: ⁴ Մարզկոմի պլենումի պլենումի անդամակցությունը: «Կռունկի» խորհրդի նախագահ Արկադի Մանուչարովը ամբողջ հայ ժողովրդի անունից շնորհակալություն է հայտնում մարզկոմի պլենումի անդամներին և հույս հայտնում, որ Արցախ-Ղարաբաղը ընդմիշտ կլինի մայր հայրենիքի հետ: Առավոտյան հրավիրված «Կռունկի» խորհրդի արտահերթ նիստը որոշում է մարզկոմի պլենումի որոշումը հասցնել մարզի բոլոր բնակավայրեր, տեղերում անցկացնել միտինգներ և հեռագրերով ու նամակներով «հեղեղել» Կրեմլը:

¹ Ուզմիկ Պետրոսյան, Արցախ. պատերազմ. զինադադար, Երևան, 2001, էջ 72:
² Арутюнян В.Б., События в Нагорном Карабахе. Хроника, часть 1, Ереван, 1990, с. 48-59.
³ Նույն տեղում, էջ 76:
⁴ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 18.03.1988:

Մարզկոմի պլենումի նախարայակին, մարտի 16-ին, Ստեփանակերտ էր ժամանել ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի, ԽՍՀՄ պետպլանի և մի շարք մինիստրությունների ու գերատեսչությունների պատասխանատու աշխատողներից կազմված մի խումբ, որի նպատակն էր ԼՂԻՄ մարզկոմին և մարզխորհրդին ծանոթացնել ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի և ԽՍՀՄ կենտկոմի կողմից կազմված ԼՂԻՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման վերաբերյալ որոշման նախագծի հետ: «Կռունկը» և հրապարակում հավաքված մի քանի տասնյակ հազար ցուցարարները մարզկոմից և մարզխորհրդից պահանջում էին մերժել այդ օրապակաս որոշումը: ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոն և մարզկոմի նախագահությունը ծանոթանալով որոշման նախագծի հետ, վճռակամորեն մերժում են և պատասխանում, որ արցախահայությունը պահանջում է ամենից առաջ վճռել մարզը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ միացնելու հարցը, նոր միայն անդրադառնալ սոցիալ-տնտեսական խնդրին: Հանձնաժողովը մերժում ստանալով, մարտի 17-ին վերադառնում է Մոսկվա: «Պրավդայի» մարտի 21-ի համարում տպագրվեց «Հուլիսի և բանակառություն» վերաբերյալ սադրիչ հոդվածը, որը խիստ զայրույթ առաջ բերեց Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում: Արցախահայությունը, ի պատասխան դրան, մարտի 24-ից դիմեց նոր, համընդհանուր գործադուլի, որը շարունակվեց մինչև ապրիլի 5-ը: «Կռունկը» փորձեց կանխել գործադուլը, սակայն չհաջողվեց: «Պրավդայում» տպագրված այդ սադրիչ հոդվածը վիրավորանք էր ոչ միայն Արցախահայությանը, այլև աշխարհասփյուռ հայությանը: ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոն քննարկելով այդ հոդվածը, հիմնավորված և մերկացնող պատասխան ուղարկեց «Պրավդայի» խմբագրությանը, որը, սակայն, չտպագրվեց:

1988թ. մարտի 24-ին ԽՍՀՄ կենտկոմը և Մինիստրների խորհուրդն ընդունեցին «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1988-95թթ. արագացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը: Այդ նպատակի համար հատկացվում էր 400 միլիոն ռուբլի, որը պետք է իրացվեր Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից, ինչը ձեռնառու չէր ԼՂԻՄ-ին: Ակնհայտ էր, որ Մոսկվան այդ 400 միլիոնը տրամադրել էր Ադրբեջանին՝ Արցախի հիմնահարցը ի սպառ ջնջելու համար: Այլ հարց էր, եթե այդ գումարը ուղղակի հատկացվեր Լեռնային Ղարաբաղին: Բնական է. արցախահայությունը կտրուկ մերժեց Մոսկվայի այդ պլանը: Այդ նույն օրը՝ մարտի 24-ին, Ադրբեջանական ԽՍՀ զԽ ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի, Ադրբեջանական և Հայկական ԽՍՀ-ների իրադարձությունների առթիվ միութենական հանրապետությունների դիմումներին առնչվող միջոցառումների մասին» որոշումը, որով հանձնարարվում էր «տասնօրյա ժամկետում մշակել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տնտեսական և սոցիալ-մշակութային զարգացման հասունացած հարցերի լուծման նպատակին ուղղված համալիր միջոցառումներ ... և ընդունել համապատասխան որոշում»: ¹ Այդ նույն որոշմամբ արգելվեց «Կռունկի» և նրա գլխավորող մարմնի գործունեությունը: Այսպիսով, Մոսկվայից թելադրված նույն սցենարով միաժամանակ արգելվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեին և «Կռունկի» գործունեությունը: Վերոհիշյալ որոշման պահանջների իրագործումը դրվում էր Ադրբեջանի դատախազական մարմինների վրա: Սա Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ բռնարարների նոր դրսևորում էր, սակայն «Կռունկի» անդամները, մանավանդ խորհուրդը, մնացին իրենց դիրքերում և որոշեցին գործել ընդհատա-

¹ Бакитский рабочий, 25.03.1988.

«Ղարաբաղ» կոմիտեի և «Կռունկի» արգելումը մեծ բողոք առաջացրեց ոչ միայն Հայաստանում ու Լեռնային Ղարաբաղում, այլև ամբողջ միությունում և սփյուռքահայության շրջանում: Հրապարակախոս Գ.Բորովիկի հետ մարտի 28-ին ունեցած հանդիպման ժամանակ Սիլվա Կապուտիկյանը հայ ժողովրդի անունից խիստ ճանաչվածություն հայտնեց «Ղարաբաղ» կոմիտեի և «Կռունկի» գործունեությունը արգելման առթիվ: Նա այսպես ավարտեց իր խոսքը. «Վերջերս վերացվեց Ղարաբաղի հարցը տնօրինող մեր հանրապետական կոմիտեն, և պարզ է, որ կոմիտեականները դեռևս հնարավորություններ կունենան ազատ ու հանգիստ շարունակել իրենց առօրյա գործն ու կյանքը: Իսկ ի՞նչ պիտի կատարվի Ղարաբաղի այդ նույն կոմիտեի անդամների հետ: Մենք չենք մոռացել այնտեղ տասնամյակներ մոլեգնած շուկինգմի ու բռնությունների հայակործան դեպքերը: Ուրեմն մենք պարտավոր ենք սատար կանգնել մեր արյունակիցներին ու վերին ղեկավարության միջամտություն ապահովել, որպեսի Ղարաբաղը այս անգամ ևս չդառնա դաժան հաշվեհարդարի ասպարեզ»:¹

1988-ի մարտի վերջերից Ղարաբաղյան շարժումը թևակոխեց պայքարի նոր շրջան և ընդգրկեց ժողովրդական զանգվածների ավելի լայն շրջաններ:

ԼՈՒՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

**ԱՐՅԱՆՅԱՆ ԸԱՐԺՄԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ
ԹՈՒՐԹ-ԱԳՐԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ 1988 - 1994 ԹԹ.**

Ոգևորված վերակառուցման քաղաքականության տված հնարավորություններից արցախահայությունը պայքար է սկսում իր ազատագրման համար: 1988 թ. փետրվարի 20 -ին ԼՂԻՄ -ի մարզխորհուրդը որոշում է ընդունում դիմել ՀԽՍՀ ԳԽ -ին և ԱԽՍՀ ԳԽ -ին և խնդրել մարզը միավորել ՀԽՍՀ -ին: Արցախահայության պայքարում բախվեցին հայ - ռուսական և հայ - ադրբեջանական շահերը:

Արցախյան շարժումը լուրջ ուսումնասիրության կարիք ունի: Մենք կանրադառնանք միայն ադրբեջանական և թուրքական լրատվամիջոցների արծագանքին: 1988 թ. փետրվարից ադրբեջանական և թուրքական մամուլի, ռադիոյի և հեռուստատեսության մշտական ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում Հայաստանում և Արցախում տիրող իրավիճակը: Ադրբեջանական լրատվամիջոցների անդրադարձը որպես կանոն եղել է ապատեղեկատվական, հակահայկական և զանգվածային լրատվամիջոցները ծառայեցվել են Ադրբեջանի շահերին՝ ԼՂԻՄ -ի հարցը խեղդելու համար:

Թուրքիան հանդես գալով ԽՍՀՄ -ի 50 մլն -ոց մուսուլմանության պաշտպանի դերում, զանգվածային լրատվամիջոցներով մշտապես խեղաթյուրում էր Արցախյան շարժման բուն էությունը՝ ի շահ Ադրբեջանի: ՀՀ հռչակումից հետո (1991 թ. սեպտեմբեր) Թուրքիան ձգտում էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել նորանկախ պետության հետ: Նա իր միջնորդությունն էր առաջարկում Հայաստանին և Ադրբեջանին պատերազմի դադարեցման համար՝ միաժա-

¹ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997, էջ 61:

մանակ չընդունելով Ադրբեջանի տարածքային ոչ մի կորուստ: Թուրքիան նաև Հայաստանի հետ ցեղասպանության հարցից հրաժարվելու երկխոսության փորձեր էր կատարում:

ԽՍՀՄ -ն, որն իր քաղականությամբ ստանձնեց Ադրբեջանի պաշտպանի դերը, 1988 թ. փետրվարի 21 -ին հրապարակեց Արցախյան շարժման վերաբերյալ իր առաջին որոշումը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների վերաբերյալ»: Նույն գնահատականին միացան նաև Ադրբեջանի ռադիոն և հեռուստատեսությունը, որոնք եթերից հայտարարեցին որ ԼՂԻՄ -ի խռովությունները առանձին ծայրահեղական խմբերի գործն է¹: Հեռուստատեսությամբ Ադրբեջանի ԿԿ առաջին քարտուղար Բադիրովը խաղաղության կոչ արեց և հայտարարեց, որ հանրապետությունում տարածքային փոփոխություններ չեն լինելու:

Իսկ հաջորդ օրը՝ փետրվարի 22 -ին, բազմաազգարանոց ադրբեջանական ամբոխը Ադրբեջանի շարժվեց ԼՂԻՄ -ի մոտակա Ասկերան ավանի վրա: Հետևյալ օրերին ադրբեջանական հեռուստատեսությունը և ռադիոն, ՏԱՍՍ -ը համամիութենական ռադիոն և կենտրոնական հեռուստատեսությունը հաղորդեցին, որ բախումների արդյունքում սպանվել է երկու ադրբեջանցի: Դա արվում էր լարվածությունն ուժեղացնելու նպատակով:

Ողջ 1988 թ. ընթացքում ադրբեջանական և թուրքական լրատվամիջոցները ձգտում էին ստեղծել հայ ազգայնականի և կոնֆլիկտ սանձազերծողի կերպար:

«Միլլիյեթ» թերթի 1988 թ. մարտի 14 -ի համարում կարդում ենք. «Ադրբեջանին պատկանող հողերը չեն կարող Հայաստանին տրվել միայն այն պատճառով, որ հայերը այդպես են ուզում: Խորհրդային Միությունում ոչ մի երկրի հողը չի կարող բռնագրավվել: ԽՍՀՄ -ում հողը շատ է, բոլորին էլ կբավարարի, դեռ մի բան էլ ավել»²: Ուրեմն, ԼՂԻՄ -ի դժգոհ հայերը կարող են հեռանալ իրենց հայրենիքից իսկ Ադրբեջանի տարածքների պահպանումը ընդամենը պատմության պահպանում է:

Արցախում և ՀԽՍՀ -ում սկսված շարժումը հզոր էր, սակայն խաղաղ ցույցերը և սահմանադրական պահանջները շփոթեցնում էին ԽՍՀՄ կառավարությանը: 1988 թ. փետրվարի 21 -ին Ստեփանակերտ են ժամանում ԽՍՀՄ - Բաղբյուրոյի անդամներ Ռազունովսկին և Դեմիչևը, իսկ փետրվարի 23 -ին երևան ժամանեցին Դուլգիլը և ԽՍՀՄ քարտուղար Լուկյանովը: Հաջորդ օրը հանդիպելով Արցախյան շարժման ղեկավարների հետ՝ պատվիրակները հավատացրին, որ հեռուստատեսությունը և մամուլը կդադարեցնեն ինֆորմացիայի խեղաթյուրումը: Պետք է նշել, որ շարժման առաջին օրերին հակահայկական խռովումն աստիճանաբար լրատվական արշավի նախաձեռնողը Ադրբեջանն էր:

Հայկական հեռուստատեսությամբ առաջին անգամ միտինգներից հատվածներ ցույց տրվեցին միայն փետրվարի 26 -ին «Լրաբեր» լրատվականով: Նույն օրը Դուլգիլը հեռուստատեսությամբ կարդաց Մ. Գորբաչովի ուղերձը Հայաստանի և Ադրբեջանի ժողովուրդներին: Այս ուղերձին անդրադարձել են եվրոպական, ամերիկյան և այլ լրատվամիջոցներ: Ըստ նրանց Գորբաչովը հայտնվել է իր համար անշահավետ պայմաններում:

Թուրքական մամուլն անվստահությամբ էր վերաբերվում ԽՍՀՄ -ում հռչակված դեմոկրատիային: Այդ են վկայում թերթի հրապարակումները,

¹ Карабахский вопрос: Истоки и сущность в документах и фактах, Степанакерт, 1989, стр. 35:

² «Միլլիյեթ», 1988, մարտի 14:

ուր առանձին հողվածներով քննարկվում են այն բոլոր պայմանները, որոնք գոյություն ունեին ԽՍՀՄ-ում և նպաստավոր էին Ադրբեջանի համար: Թերթի մի համարում երբեմն

տպագրվում էր Արցախին վերաբերվող մի քանի հողվածներ: Թերթը մշտապես ընթերցողի ուշադրությունն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ Երևանում և ԼՂԻՄ-ում բացակայում են օտարազգի ժուռնալիստները: Թերթում ամեն կերպ փորձվում էր հաստատական այն կարծիքը ստեղծել, որ բարձրացված հարցը ապօրինի է և պատմական ոչ մի հիմք չկա այն ուղղելու համար: Այս մասին պրոֆեսոր Չասան Քոնին մի հողված է հրատարակել «Ղարաբաղ և Նախիջևան: Եվրոպացիներ, ճանաչեք թուրքերի իրավունքները» խորագրով, ուր անդրադարձել է Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերին՝ խեղաթյուրելով պայմանագրերը ստորագրելու պատմական նախադրյալները¹:

«Անվտանգության միջոցառումներ», «ԽՍՀՄ ԳԽ արտահերթ նստաշրջանում ռուսները հայերին սաստեցին», «Գորբաչովից նոր խոստումներ» և այլ հողվածներում ԼՂԻՄ-ի ազատագրական պայքարի մասին ոչ մի խոսք չկա, հիշվում է միայն Հայաստան անունը և նրա կողմից առաջ քաշված հողային պահանջատիրությունը:

«Միլիոն» թերթի 1988 թ. մարտի 14-ի համարում «Հայերը իրահրում են» հողվածում անդրադարձ է կատարվում ԽՍՀՄ Դյուսիսային Կովկասի ավագ Մուֆթի Գոզիկի Թուրքիա կատարած այցին, մեջ է բերվում Մուֆթիի խոսքերը. «Ինձ համար անհավանալի է, թե ձեզանից ինչու՞ են հող պահանջում: Նույն պահանջն է ներկայացվում Ադրբեջանին: Սակայն խորհրդային ղեկավարությունը թույլ չի տա, որ մի ժողովուրդ մյուսից բռնությամբ հող վերցնի»²:

Յեղասպանության և Սունգայիթյան եղեռնագործության մասին լրատվությանը թուրքական մամուլը ժլատ գտնվեց: Չնայած ԱՄՆ կոնգրեսում հայկական ցեղասպանության նախագծի պաշտպանությանը հանդես են եկել բազմաթիվ կոնգրեսականներ, սակայն Թուրքիան վայելելով Ռեյգանի վարչակարգի հովանավորությունը, շահավետ դիրք էր գրավել:

Մեջբերելով հայերի դժգոհությունը. «1915 թ. մահմեդական թուրքերը մեզ կոտորեցին, իսկ հիմա մահմեդական ազերիները», Թուրքիան մերժում է իր առնչությունը Սունգայիթյան եղեռնագործությունը և անուղղակիորեն հասկացնում, որ հայերի և ադրբեջանցիների պայքարը պատմության խորքից է գալիս³:

«Դատարկ սպառնալիքներ» հողվածում ԱՄՆ կոնգրեսական և ԱՄՆ - Թուրքիա հարաբերությունների մասին, ասում է, որ «Ադրբեջանում թուրքական ծագումով ավագակախների կողմից սպանված հայերը ինձ հիշեցրին, որ խորհրդային կառավարությունը մոռացել է հայերի ցեղասպանությունը»:

Սունգայիթյան ջարդերի և Արցախյան շարժման գործում ադրբեջանական մամուլը խորամանկորեն հարցը խճճելով՝ իրադարձություններն այլ դիրքերից էր լրատաբանում: Նախ ասեմք, որ հարցին անդրադարձել են ադրբեջանական բոլոր լրատվամիջոցները՝ «Ազերինֆորմը», «Բաքվի աշխատավոր», «Ադրբեջանի երիտասարդություն», «Կոմունիստ» (հայերեն լեզվով), «Բաքու» (ադրբեջ. և ռու-

սերեն լեզուներով), «Գրականություն և արվեստ» (ադրբեջ.), «Սպորտ» և այլ թերթերը: 1988 թ. ադրբեջանական թերթերի նյութերը բաժանվում են երկու շրջանի՝ մինչև Սունգայիթյան ոճրագործությունը և նրանից հետո: Մինչև Սունգայիթյան իրադարձությունը ադրբեջանական թերթերը ողողված են հայ «ժայռահեղականների», ազգայնականների» դեմ ուղղված անծեցներով, իսկ Սունգայիթից հետո բմբկահարվում է ժողովուրդների եղբայրության թեման, անհասցե քննադատվում են խուլիգանական տարրերը, որոնց ազդեցության տակ են ընկել «ոչուրախավատ մարդիկ»:

«Բաքվի աշխատավոր» թերթում (Ադրբեջանի ԿԿ օրգան) տպագրվում էին բանվորների, մտավորականների հողվածները. խմբագրությանը հասցեագրված նամակները և հեռագրերը: Թերթի հողվածների վերնագրերը հենց սադրիչ են՝ ստեղծում են ժողովուրդների եղբայրության դեմ ոտնձգող հայի կերպար և ամար սքրություն է» «Մշակույթների բարեկամությունը նշանակում է ժողովուրդների բարեկամություն», «Ամրացնել եղբայրության շրթաները», «Ամրապնդել խորհրդային ժողովուրդների բարեկամությունը և եղբայրությունը» և այլ խորագրերի տակ հանդիպող բոլոր հողվածներում զարմանք է հայտնվում, թե ո՞վքեր կարող էին թշնամանք սերմանել երկու հարևան ժողովուրդների միջև, որոնք ունեն մի ընդհանուր հայրենիք՝ ԽՍՀՄ:

Թերթում դիտավորյալ տպագրվել են Ադրբեջանի հայերի հողվածները, որոնք ամոթաբեր են: Օրինակ՝ 1988 թ. փետրվարի 28-ի համարում ԽՄԿԿ անդամ Ն. Ռ. Համբարձումյանը իր հողվածում թշնամական դիրք է բռնում այն մարդկանց հանդեպ, ովքեր հնարել են ԼՂԻՄ-ի հարցը, երիտասարդությանը շեղել ճանապարհից և առաջին անգամ զարգացվում է այն միտքը, որ հայերին իրահրում են դրսից: Իսկ 1988 թ. մարտի 8-ին «Պուլիցիստ» հեռուստահաղորդում մեջ այն մտացածին հարցը ընդգրկում քննարկման դրվեց: Այս հարցի ապացուցմամբ հանդես եկավ նաև Ադրբեջանի ԳՎ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի տնօրեն Ա. Ջարգարովը «Ո՞վ է թեժացնում կրքերը» հողվածում: Նրա միակ խնդիրն էր ապացուցել, որ ԼՂԻՄ-ի իրադարձությունները իրահրված են արտասահմանից⁴: Ինչ վերաբերում է Սունգայիթյան ջարդերին, թերթի մարտի 5-ի համարում ցավակցություն է հայտնվում զոհվածների ընտանիքներին Ադրբեջանի ԿԿ ԳԽ և Միջխորհի անուններից: Թերթում այս հարցի քննարկման համար հայտնվում է նոր խորագիր՝ «Բարեկամությունից և խաղաղությունից ավելի բանկ բան չկա», ուր փաստերը խեղաթյուրվում են և հայտնվում է այն միտքը, որ Սունգայիթում և Կիրովաբադում տեղի ունեցած դեպքերը անհավասարակշիռ անչափահասների գործողություններն են՝ Ղարաբաղում թշնամիներ գտնելու համար⁵:

Հայերեն լեզվով լույս տեսնող «Կոմունիստ» թերթը, որը կատարում էր Ադրբեջանի կառավարության հրամանները, հիմնականում շարունակում է «Բաքվի աշխատավոր» թերթի բռնած դիրքը:

¹ Տե՛ս «Միլիոն», 1988, մարտի 14:

² «Միլիոն», 1988, մարտի 14:

³ Տե՛ս «Միլիոն», 1988, մարտի 26:

⁴ «Միլիոն», 1988, մայիսի 5:

⁵ Տե՛ս «Բաքվի աշխատավոր», 1988, փետրվարի 28:

⁶ Տե՛ս նույնը, 1988, մարտի 8:

⁷ Տե՛ս նույնը, 1988, մարտի 3:

«Գրականություն և արվեստ» թերթի 1988 թ. մարտի 4 -ի համարում միտք է հայտնվում, որ արդեն ինչքան ժամանակ է փորձ է արվում երկու ժողովուրդների միջև բշխմանը սերմանել և կոնֆլիկտ սանձազերծել¹։

Բաքվի քաղկոմի և գործկոմի պաշտոնաթերթ «Բաքուն» Ղարաբաղում և նրա շուրջ տեղի ունեցածը ներկայացնում է որպես թյուրիմացություն և լկտիաբար մեջ բերում ադրբեջանական ինտերնացիոնալիզմի փաստեր²։

Ադրբեջանի կառավարությունը շարունակելով հայաթափման քաղաքակա-նությունը՝ 1988 թ. նոյեմբերին սկսեց Ադրբեջանի երկրորդ հայաշատ կենտրոնի՝ Կիրովաբադի (Բաքվից հետո) հայության ջարդը և բռնագաղթի սկիզբը։ Վարա-գությունները շարունակվեցին մինչև ամսվա վերջը։ Նոյեմբերի 22 -ին Բաքվի հե-ռուստատեսության ուղիղ եթերով ցուցադրվեց Բաքվի միտինգը՝ հակախորհրդա-յին, հակառուսական կոչերով, փխլամական խորհրդանիշով, 4 Կիրովաբադում նոր զանգվածային անկարգու-թյունների և մարդկային զոհերի համար։ Իսկ նոյեմբերի 20 -ին Ա. Վեգիրովի հե-ռուստատեսային ելույթը կրկին ապացուցեց Ադրբեջանի ԿԿ բշխմանական տրա-մադրվածության մասին³։

Չետաքրքիր է 1989 թ. հունիսին «Ձնամյա» հանդեսում տպագրված ամերիկա-յան հայտնի ֆինանսիստ Ջորջ Սորոսի դիտողությունը «Գորբաշովի կոնցեպ-ցիան» վերնագրով։ Մեջբերենք. «Այնքան էլ իրականությունից կտրված չէ այն ենթադրությունը, որ հայկական առաջին ջարդերի սադրիչը Ադրբեջանում եղել է Ադրբեջանի ՊԱԿ -ի նախկին ղեկավար Չեյդար Ալիևի կողմից ղեկավարվող տե-ղական մաֆիան այն հաշվով որպեսզի անշահեկան իրադրություն ստեղծի Գոր-բաշովի համար»⁴։

Խորհրդային մամուլը շարունակում էր ինֆորմացիայի խեղաթյուրումը և հակահայկական տրամադրության ստեղծումը։ 1989 թ. օգոստոսին «Կոմսոմոլս-կայա պրավդա» թերթում հայտնվում է նոր խորագիր՝ «Ազգային հարց», որի տակ հրապարակվում են հոդվածներ մվիրված «պրոբլեմի սոցիալական, տնտե-սական, պատմական, մշակութային և այլ կողմերին»։ Օգոստոսի 5 -ի համա-րում նորաստեղծ խորագրի տակ առաջին հոդվածը հրատարակեց ոմն Ա. Մուր-սալիևը, որը հավասարության նշան էր դրել զոհի և դահճի միջև, իսկ ԼՂ շրջա-փակումը նրան չէր էլ հետաքրքրել⁵։

Ողջ 1990 թ. խորհրդային և ադրբեջանական մամուլի միջոցով ստեղծվեց «հայ մարտիկի» և «ամենը Ադրբեջանի» կերպարը, մամուլում տպվում էր (1990 թ. սեպտեմբերի 3, «Պրավդա»), որ երևանից իբր օդով զենք է ուղարկվում Ստե-փանակերտ, ուստի Ադրբեջանի կառավարությունն էլ որոշել է կրճատել ավիաու-ղերթի թիվը։ Սրա նպատակն էր փակել Չայաստան - ԼՂ օդային կապը։

1990 թ. հոկտեմբերի 31 -ին ադրբեջանական «Վիշկա» օրաթերթում հրապա-րակվեց Ադրբեջանի ԿԿ II քարտուղար, ԼՂԻՄ-ում Ադրբեջանի կազմկոմիտեի նա-խագահ Վ. Պոլյանիչևիկոյի բաց նամակը՝ ուղղված խաղաղության պաշտպանութ-յան խորհրդային կոմիտեի նախագահ, հայտնի քաղաքական մեկնաբան Բ. Բո-րովիկին։ Պոլյանիչևիկոյի զայրույթն էր հարուցել Բորովիկի «Լեռնային Ղարաբա-

ղին իշխանության ընտրովի մարմիններ» հրապարակումը։ Պոլյանիչևիկոն ԼՂ պ-րոբլեմը համարում է ԽՍՀՄ -ի կործանման սկիզբ⁶։

1991 թ. մայիսին խորհրդային զորքերն ակտիվորեն օգնեցին ադրբեջանցիներ-ին փոխել մարզի դեմոգրաֆիական պատկերը (Գետաշեն, Մարտունաշեն և այլն)։ 1991 թ. մայիսի 25 - 31-ը ՉԽՍՀ և Ադրբեջան ժամանեցին միջազգային դի-տորդներ Բ. Քոքսի գլխավորությամբ։ Պատվիրակության գեկուցագրում ասվում է, որ Ադրբեջանի իշխանությունները կազմակերպում են նոր բռնագաղթ⁷։

1990 թ. հունվարից սկսված հայ-ադրբեջանական զինված բախումները իսկա-կան պատերազմական գործողությունների վերածվեցին Չայաստանի անկա-խության իջնակունից հետո (1991 թ. սեպտեմբեր)։ Պատերազմող կողմերի միջև բացառվեց որևէ քաղաքական առնչություն։ Ինչ վերաբերում է հայ - թուրքական հարաբերություններին, մեջբերենք «Ֆիգարո» թերթի 1992 թ. մայիսին արված դիտողությունը.

«ԼՂ իրավիճակի վրա հսկողություն է սահմանվում Չայաստանի, ոչ թե Ադր-բեջանի կողմից։ Այդ իրավիճակում թուրքիան բացահայտորեն գրավում է Բաքվի կողմը հայտարարելով, որ թույլ չի տա ուժի միջոցով ԼՂ կարգավիճակի փոփո-խություն»⁸։

Թուրքիայի վարչապետ Դենիշբեյը Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար Մամեդովի հետ հեռախոսագրույցի ժամանակ հավաստիացրել է, որ Թուրքիան իր բոլոր ջանքերը կգործադրի միջազգային ուժերին «Չայ գավաթների» դեմ ուղ-ղելու համար⁹։

1992 թ. սեպտեմբերի 18 -ին թուրքական «Ջունուրիյեթ» թերթը «Չայ նախա-րարը հարձակվեց Թուրքիայի վրա» խորագրի տակ անդադառնում է ԳՅ արտ. գործ. նախարար Բ. Չովհաննիսյանի ելույթին Եվրոխորհրդի Ստամբուլում կայա-ցած նիստում։ Ելույթը վրդովմունք է առաջացրել Թուրքիայի կառավարող շրջաններում։ Այս առիթով թերթը գրում է. «ԳՅ արտ. գործ. նախարարը իր ելույ-թում ծանր մեղադրանքներ ներկայացրեց Թուրքիային։ Ստամբուլի մասին խոսե-լիս օգտագործեց Կ. Պոլիս անունը և օրակարգ մտցրեց «ցեղասպանության» հարցը։ Թուրքիային մեղադրեց Եվրոխորհրդին Չայաստանի անդամակցությունը խափանելու մեջ»¹⁰։

Թուրքիան փորձել էր նաև խանգարել Չայաստանի անդամակցու-թյանը ԵԱՀԿ -ին։ Պետք է նկատել, որ Չայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը ես -ին անդամակցել էին կարող, քանի որ պատերազմի մեջ էին։ Չաչվի առնե-լով ցեղասպանության, ԼՂ, Նախիջևանի հարցերը, Թուրքիան չէր դադարեցնում երկխոսությունը ԳՅ հետ, սակայն առանց էական փոփոխությունների։ Չայաս-տանի և Թուրքիայի կողմից արվում էին միայն բանավոր հայտարարություններ։ 1992 թ. մարտի կեսերին Երևան գործուղվեց Վ. Վուրալը։

Պրան հաջորդեցին թուրքական «Միլլիյեթ», «Չյուրիյեթ», «Ջու-նուրիյեթ», «Սաքահ» թերթերի թղթակիցների և հայտնի լրագրող Մ. Ա. Բիրանդի

¹ Տե՛ս «Գրականություն և արվեստ», 1988, մարտի 4։

² Տե՛ս «Բաքուն», 1988, մարտի 1-12։

³ Каравакский вопрос: Истоки и сущность в документах и фактах, Степанакерт, 1989, стр. 70։

⁴ «Խորհրդային Չայաստան», 1989, օգոստոսի 20։

⁵ Տե՛ս «Комсомольская правда», 1989, август 5։

⁶ Տե՛ս «Չայաստան», 1990, նոյեմբերի 17։

⁷ Басин Г., Назорный Карабах и национальные конфликты. «Совит и совет» прав человека, серия книга N 1, Е., 1991։

⁸ «Երկիր», 1992, մայիսի 12։

⁹ «Անկախություն», 1992, մայիսի 12։

¹⁰ Արաբալյան պատմության արխիվ/Այսուհետև ԵՊՄՄ. ֆոնդ 326, ցուցակ 9, գործ 44, էջ 5։

այցելությունները , որոնք հիմնական նպատակն էր պարզել արդյո՞ք Հայաստանը չի հրաժարվել Թուրքիայի հետ հարաբերությունները զարգացնելու մտադրությունից , պատրաստ է Հայաստանը զիջումների գնալ պահանջատիրության րուքունից , ինչպիսին է տեսնում Հայաստանը Արցախի և ցեղասպանության հարցերում , ինչպիսին է տեսնում Հայաստանը Արցախի հարցի վերջնական լուծումը: Մարտի 25 –ին թերթերի ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում նախորեին Հելսինկիում իր աշխատանքները սկսած ԵԱՀԽ կոնֆերանսը , ուր որոշվեց 1992 թ. ապրիլին Մինսկում հրավիրել միջազգային համաժողով նվիրված ԼՂ –ին:

Թուրքական մամուլում պնդվում էր , որ ԼՂ պատերազմի երկարած գնանը նպաստում է Ռուսաստանի և Իրանի ռազմական օգնությունը: Թուրք ազգայնականների առաջնորդ Թուրքիչը չէր բացառում Թուրքիայի զինված միջամտությունը , նշելով , որ առայժմ նախապատվությունը տրվում է դիվանագիտությանը:

Հայաստանի արտաքին և ներքին քաղաքականությանը վերաբերող ցանկացած ինֆորմացիա Ադրբեջանի լրատվության ուշադրությունից դուրս չէր մնում , սակայն դրանք շարունակվում էին խեղաթուրվել:

1992 – 1993 թթ. հայերի ռազմական աննախադեպ հաջողությունները և առաջխաղացումը լուրջ մտահոգություն էր Ադրբեջանի և Թուրքիայի համար: Քելեբաջարի գրավման , Լաչինի հյուսիսային շրջաններում և Մարտակերտում հաջող ռազմական գործողությունների պատճառով Թուրքիան դադարեցրեց իր տարած գրավումը Հայաստան անցնող հունանիտար օգնությունը: «Միլլիյեթ» թերթը տեղեկացրել էր Հայաստան անցնող հունանիտար օգնությունը են պատրաստ վիճակում նույն է , որ Թուրքիայի ռազմա-օդային ուժերը գտնվում են պատրաստ վիճակում և հսկողություն է սահմանված Հայաստանի սահմանների վրա²:

ԼՂ ճակատում պատերազմի մասին ամենօրյա տեղեկություններ էին հայտնում ադրբեջանական «Թուրան» , «Ասսա-Իրա» և այլ գործակալությունները:

Խոսելով հայ – ռուսական հարաբերությունների մասին , ադրբեջանական թերթերն այն միտքն են հայտնում , որ հայ – ռուսական բարեկամությունը Ռուսաստանի կողմից տարածքային նվաճումների քաղաքականություն է³:

Պատերազմի սկզբից հայկական ռազմական ուժերի փայլուն հաղթանակի շնորհիվ գրավվել էր 7,500 քկմ ադրբեջանական տարածք , որը կազմում էր Ադրբեջանի տարածքի 11,5% -ը:

Պատմական գիտությունների թեկնածու , դոցենտ Բ. Նազարովը , խոսելով տարածքային կորուստների , վերին Ղարաբաղում ծավալված ռազմական գործողությունների մասին , «Արթնանալու ժամանակն է» հոդվածում հետևություն է անում , որ հայերը Ղարաբաղի հարցում ոչ մի համաձայնության չեն գա , որովհետև «Ղարաբաղի գաղափարի» համար շատ զոհ են տվել և հետադարձ ճանապարհի չունեն , հատկապես որ հայերի մոտ նկատվում է ռազմական հզորացում⁴:

Ողջ 1994 թ. ընթացքում մամուլի ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում հայ – ադրբեջանական երկխոսությունները՝ հրադադարի կնքման ուղ-

¹ ԵՊԱ , ֆոնդ 326 , ցուցակ 9 , գործ 44 , էջ 3:

² «Միլլիյեթ» , 1993 , ապրիլ 3:

³ Տե՛ս «Ադրբեջան» , 1993 , մարտի 30:

⁴ Գ. Գ. Արտաքին գործերի նախարարություն , ԱՊԳ երկրների վարչություն , Անդրկովկասի կոնֆլիկտների բաժին , գործ 128 , էջ 85:

ղությամբ: Սակայն Ադրբեջանը չէր պատրաստվում զիջումների գնալ: Ռուսաստանի կողմից մեծ աշխատանքներ տարվեցին հրադադարի կնքման ուղղությամբ , որը ստորագրվեց 1994 թ. փետրվարի 8 –ին:

1994 թ. մարտի սկզբին Մոսկվայում տեղի ունեցավ մամուլ ասուլիս Ադրբեջանի պաշտոնական ներկայացուցիչ Ռիզակի կողմից: Թեման էր «ԼՂ Իրավիճակը 1994 թ. փետրվարի 8 –ի հրադադարից հետո»: Ռիզակը խոսելով Ղարաբաղի պատերազմի առաջացման մասին հայտարարեց , որ պատերազմը փաստորեն սկսվեց ԼՂ –ից 50 հազար ադրբեջանցիների զանգվածային տեղահանության հետևանքով: Հայտնեց , որ շարունակվում է ադրբեջանական հողերից ադրբեջանցիների տեղահանությունը և գրավված է Ադրբեջանի տարածքի 20% -ը:

Ըստ նրա հայերի դիմումները համաշխարհային հասարակությանը բանակցություններ սկսելու համար , ընդամենը տակտիկական քայլ է , այնինչ փետրվարի 8 –ի հրադադարը , ըստ նրա , խախտվել է հենց հայկական կողմից: Ըստ նրա հայկական կողմը այն կնքել է միայն Ռուսաստանի ներգործությամբ⁵:

Արցախում ռազմական գործողությունները վերջնականապես դադարեցվեցին 1994 թ. մայիսի 12 –ին ՀՀ , Ադրբեջանի և ԼՂՀ պաշտպանության նախարարությունների կողմից ստորագրված զինադադարի համաձայնագրով ՌԴ և ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի միջնորդությամբ:

Այսպիսով , ադրբեջանական լրատվամիջոցները , որոնք առանց բացառությունների 1988 – 1994 թթ. եղել են բացահայտ հակահայկական , Արցախ – Ադրբեջան կոնֆլիկտի առաջին փուլում նպաստեցին ադրբեջանցի ժողովրդի ապակողմնորոշմանը և ավելի շատ զանգվածների միավորմանը հակահայկական արշավին: Իսկ Արցախի պատերազմի ժամանակ , երբ հռչակվել էր նաև Հայաստանի անկախությունը և Ադրբեջանը պարտություն էր կրում , ապատեղեկատվության միջոցով փորձ էր արվում միջազգային ճնշում գործադրել ՀՀ և ԼՂՀ վրա:

Իսկ Թուրքիան ի սկզբանե իր լրատվամիջոցները և արտաքին քաղաքականությունը օգտագործեց ի նպաստ Ադրբեջանի:

⁵ Գ. Գ. Արտաքին գործերի նախարարություն , գործ 129 , էջ 33:

⁶ Նույնը , էջ 33:

ԼԵՆԻՆԱՅԻՆ ՎԱՐՄԱՐՈՎԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԲՆՈՒՅՔԸ ԵՎ ՆՍ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ 1992 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1991 թվականի դեկտեմբերի 31-ին Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարարը Եվրոպայում Անվտանգության և Համագործակցության խորհրդաժողովին (1995-ից Կազմակերպություն) անդամակցելու դիմում ուղղեց կազմակերպության նախագահող, Գերմանիայի արտգործնախարար Գեմշերին: Հունվարի 8-9-ին տեղի ունեցած ԵԱՀԽ-ի Ավագ պաշտոնյաների ժողովի ընթացքում քննարկվեցին խորհուրդ հրավիրելու մանրամասները և նախկին ԽՍՀՄ տաս հանրապետությունների դիմումները:

ԵԱՀԽ-ը դրել էր հետևյալ նախապայմանները. Հելսինկիի 1975 թ-ի Եզրափակիչ ակտի, Փարիզի Խարտիայի ընդունում, Եվրոպայում Սովորական Սպառազինությունների մասին պայմանագրի տվյալ երկրների կողմից վավերացում:

Հունվարի 27-ին ժամանելով Պրագա՝ ՀՀ պատվիրակությունը տեղեկանում է, որ Թուրքիան սպառնում է վետո կիրառել ընդդեմ Հայաստանի անդամակցության: Համաձայն ԵԱՀԽ կանոնադրության, կազմակերպության անդամ հանդիսացող պետությանը իրավունք է վերապահվում մերժել այս կամ այն պետության անդամակցումը կազմակերպությանը, և Թուրքիան, որպես անդամ-պետություն, սպառնում էր կիրառել այն Հայաստանի պարագայում: Թուրքիան Հայաստանից պահանջում էր. նախ հաստատել սահմանների անձեռնմխելիությունը և վավերացնել Կարսի ու Մոսկվայի պայմանագրերը, երկրորդ չհովանավորել ահաբեկչությունը և օգնություն չցուցաբերել այնպիսի կազմակերպությունների, որոնք պայքարում են տարածքային պահանջների համար, երրորդ՝ Հայաստանը պետք է ընդուներ իրավական ակտեր, որոնցով կբացառվեր ռասայական, կրոնական, էթնիկական թշնամանքը ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ ԵԱՀԽ մյուս պետությունների նկատմամբ: Թուրքական պատվիրակությունը պահանջում էր ներկայացնել զրավոր փաստաթուղթ: Վեճի հարթման գործում միջնորդի դերը ստանձնեց Միացյալ Նահանգների պատվիրակությունը, քանի որ այլապես առաջ էր գալիս մնացած ինը նորանկախ պետությունների անդամակցության հարցը¹:

Հայկական պատվիրակությունը հրաժարվեց ընդունել այդ պահանջները²: Մատնանշվեց 1991թ. հոկտեմբերին Լ.Տեր-Պետրոսյանի արած հայտարարությունն այն մասին, որ Հայաստանը ցանկանում է բարելավել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ առանց որևէ նախապայմանի, ինչպես նաև նշվեց, որ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև իրոք կան հարթվելիք հարցեր, և հայկական պատվիրակությունը պատրաստ է քննարկելու թուրքական կողմի բարձրացրած հարցերը ԵԱՀԽ-ի սկզբունքներին համաձայն երկկողմանի բանակցությունների ըն-

թացքում³: Եվ եթե Թուրքիան ցանկանում է էքսկուրս կատարել դեպի 1921թ. Կարսի և Մոսկվայի պայմանագրերը, ապա նա պետք է նաև պատրաստ լինի շուշափել 1915թ. խնդիրները⁴: Թուրքիան, հանդիպելով այսպիսի դիրքորոշման, հրաժարվեց իր պահանջից և Հայաստանը դարձավ ԵԱՀԽ-ի անդամ⁵:

Փետրվարի 27-28-ին Հելսինկիում կայացավ ԵԱՀԽ խորհրդի նիստ, որի ընդունած որոշմամբ միջազգայնացվում էր մարդու իրավունքների խնդիրը, արցախահայության, որպես ազգային փոքրամասնություն, իրավունքի հարցը: Ըստ Շավարշ Քոչարյանի, դա նշանակում էր, որ միջազգային հանրությունը ինչ-որ երաշխիքներ պետք է տար, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը մնա Ադրբեջանի կազմում մշակութային ինքնավարության կարգավիճակով: Դրան փաստորեն նպաստեց ՀՀ ղեկավարության դիրքորոշումը: Դա է փաստում փետրվարի 28-ի բանաձևը, որը ընդունվել է կոնսենսուսի սկզբունքով, այսինքն ՀՀ ներկայացուցիչը այս հարցում չի օգտվել իր վետոյի իրավունքից: Այդ բանաձևից երևում է այն միտումը, թե ԼՂՀ-ն պետք է մնա Ադրբեջանի կազմում: Ժողովրդի ինքնորոշման հարցը արհեստականորեն հակադրվում է ազգային փոքրամասնության խնդրին⁶: Ըստ Հայաստանի պատվիրակության ղեկավար Քրիստիան Տեր-Ստեփանյանի, Հայաստանը հանդես է եկել հատուկ հայտարարությամբ, որ Ադրբեջանի նկատմամբ տարածքային պահանջ չունի: Հայաստանը գտնում էր, որ այս հարցի վերաբերյալ յուրաքանչյուր որոշում պետք է կայացվեր բանավեճի արդյունքում՝ ԼՂՀ-ի և Ադրբեջանի միջև⁷: Փետրվարի 28-ի փաստաթուղթը ցույց է տալիս, թե ինչպես է միջազգային հանրությունը ընդունում Լեռնային Ղարաբաղի հարցը և իր մեջ պարունակում է երկու փաստի շարադրում.

- ԼՂՀ-ի Ադրբեջանի կազմում լինելը՝ քանի դեռ ԵԱՀԽ-ի անդամ երկրները չեն ընդունել ԼՂՀ-ի անկախությունը,

- Փաստաթուղթը ԵԱՀԽ երկրների կողմից ԼՂՀ-ի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումն է⁸:

Փետրվարի 28-ի փաստաթուղթը հիմք հանդիսացավ ԵԱՀԽ հետագա որոշումների համար: Մարտի 24-ին Հելսինկիում կայացած ԵԱՀԽ խորհրդի Արտակարգ նիստը ընդունեց ինը կետից բաղկացած մի փաստաթուղթ, որով էլ սահմանվեցին մինչև այսօր վարվող բանակցությունների կանոնները: Նախատեսվում էր անցկացնել բանակցությունների երկու փուլ:

Առաջինը պետք է զբաղվեր գինադարի կնքման, «զրավալ տարածքներից» գործերի դուրսբերման և հաղորդակցության ուղիների ապաշրջափակման հարցերով,

Երկրորդը կայանալու էր Մինսկում՝ որպես խորհրդաժողով, իր օրակարգում ունենալով Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը (այս խորհրդաժողովը տակավին չի գումարվել)⁹:

¹ Ազգ. 1992, փետրվար 12:
² Hovannisian, Richard R. Historical Memory and Foreign Relations: The Armenian Perspective. (The International Politics of Eurasia, vol. I. The Legacy of History of Russia and the New States of Eurasia), London, 1994, p.253.

³ Ազգ. 1992, փետրվար 12:
⁴ Ազգ. 1992, մայիսի 16:
⁵ Ազգ. 1992, մարտ 4:
⁶ Ազգ. 1992, մայիս 16:
⁷ Ավագյան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի անվտանգությունը, Ե., 1998, էջ 40:

Յեւսիսկյան խորհրդակցությունը ոչ բարենպաստ ազդեցություն ունեցավ ԼՂՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության համար: Առաջինը ելույթ ունենալով եզրափակիչ նիստին՝ Ադրբեջանի արտգործնախարար Սալամովը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված իրավիճակի համար մեղադրեց ԵԱՀԽ-ին, որը, իր խոսքերով, կրավորականություն էր դրսևորել և անտարբեր էր մնացել հայերի ագրեսիայի նկատմամբ: Նա ներկայների ուշադրությունը հրավիրեց հատկապես 1989թ. դեկտեմբերի 1-ին Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշման վրա և նշեց, որ այդ որոշումը դեռևս ուժի մեջ է մնում հայկական կողմի համար: Սալամովը պահանջել էր, որ Ղարաբաղի պատվիրակության կազմում հայերի հետ հավասար բանակցություններին մասնակցեն Լեռնային Ղարաբաղի ադրբեջանցիների ներկայացուցիչները¹: Ղարաբաղը ճանաչվեց «շահագրգիռ կողմ» և մարտի 24-ի փաստաթղթում ԼՂ իշխանությունները անվանված են «ԼՂ ընտրված ներկայացուցիչները»: Ղարաբաղի ադրբեջանցիները պետք է մասնակցեին բանակցություններին «ԼՂ այլ ներկայացուցիչներ» անվան տակ, թեև սրանց մասնակցությունը բանակցություններին երբեք լուրջ չի ընդունվել²:

1992թ. առաջին կեսին Հայաստանի անփորձ դիվանագիտությունը որպես բանակցությունների հիմք ընդունեց ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի հապշտապ և կողմնակալ կերպով կազմված օրակարգը: Հատկապես մեծ սխալ էր Հայաստանի տված համաձայնությունը Մինսկի խմբի աշխատանքային կանոնադրության երկու կետերին. մի կողմից՝ թուրքիային որպես միջնորդ ընդունելը, մյուս կողմից՝ Ղարաբաղին հակամարտության իրական կողմ չճանաչելը³:

Տարածքային անձեռնմխելիության և ինքնորոշման սկզբունքների նկատմամբ ԵԱՀԽ դիրքորոշումը պարզ է արտահայտում ԵԱՀԽ Ազգային փոքրամասնությունների հարցով Գլխավոր Պատասխանատու վան Դեր Սթուլը: «Ազգային տարածայնությունների լուծումը պետք է փնտրել գոյություն ունեցող պետության շրջանակներում: Որտեղ էլ գծված լինի սահմանը, այնտեղ ամենայն հավանակալությամբ կգտնվեն կողմ-կողքի ապրող ազգային խմբեր: Նրանք պետք է սովորեն ապրել ներդաշնակ: Ամեն առանձին ազգային խմբի համար առանձին ինքնիշխանությունը չի կարող դեղատոմս լինել, ընդհակառակը՝ դա կարող է հանգեցնել ավելի լայնածավալ ազգամիջյան անհամաձայնության և տարածաշրջանային անհավասարակշռության»⁴:

Մայիսի 18-25-ը Յեւսիսկիում կայացած ԵԱՀԽ Ավագ պաշտոնյաների ժողովի լիազուստր նիստի ժամանակ, թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից շահարկվում էր հայերի կողմից Շուշիի գրավման փաստը: Մեհտիևը հայտարարեց, որ եթե Հայաստանը չճանաչվի որպես ագրեսոր պետություն, ապա Ադրբեջանը կբարձրացնի Մինսկի խորհրդածոլովին իր մասնակցության հարցը: Նրանց հիմնական միտքն այն էր, որ հակամարտությունը փոխել է իր բնույթը, և խնդիրն այժմ վերաբերում է ոչ թե Լեռնային Ղարաբաղին, այլ՝ Ադրբեջան-Հայաստան հակամարտությանը, որն էլ պետք է դառնա քննարկման առարկա: Ուժեղ հակահայ-

կական ելույթներ ունեցան հատկապես Մեծ Բրիտանիան ու Գերմանիան: Միակ զսպող դերը կատարում էին Ֆրանսիան և Հունաստանը: Ադրբեջանի ներկայացուցիչը սասց, թե հայերը Լաչինը վերցրել են, ուստի պետք է դատապարտել Հայաստանին: Հայաստանի ներկայացուցիչները բացատրեցին, որ բացվել է մարդասիրական միջանցք: Նշվեց, որ Հայաստանը չի ընդունում հակամարտության բնույթի փոփոխումը: Հայտարարվեց, որ տարածքային անբողջականության հարցի հետ մեկտեղ պետք է բարձրացվի նաև ազգերի ինքնորոշման հարցը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը պետք է առաջնակարգ տեղ գրավի: Որպես բանակցություններին մասնակցելու նախապայման, ինչպես դա պարզ երևաց Հոռնի բանակցությունների առաջին փուլի ընթացքում՝ հունիսի 1-5-ին, Ադրբեջանը պահանջում էր, որ հայկական զորքերը նախ դուրս հանվեին Լաչինից ու Շուշիից: Առաջին փուլը դիտվում էր որպես շատ կարևոր և որոշիչ փուլ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման ուղղված ԵԱՀԽ համաժողովից առաջ, որը նախատեսվում էր զուևարել Մինսկում հունիսի 23-ին:

Բանակցությունների առաջին փուլին հրավիրվել էին Լեռնային Ղարաբաղի հայկական և ադրբեջանական համայնքների ներկայացուցիչները, այսինքն՝ «ԼՂ ընտրված ներկայացուցիչները» և «ԼՂ վտարմանի ադրբեջանցիների ներկայացուցիչները»: Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը այդպես էլ չներկայացավ, քանի որ համաձայն չէր ոչ լիիրավ մասնակցի կարգավիճակին Մինսկի խորհրդածոլովում, որի դեպքում գրկվում էր որոշումների վրա ազդելու հնարավորությունից⁵: Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչները՝ հրաժարվեցին մասնակցել նաև այն պատճառով, որ Մինսկի խումբը Շուշիի ադրբեջանական համայնքի ներկայացուցիչներին ճանաչում էր որպես «ԼՂ այլ ներկայացուցիչներ»⁶:

Հոռնի հանդիպման երկրորդ փուլում այն նույն պետությունները, որոնք մեկ ամիս առաջ Շուշիի և Լաչինի գործողությունների պատճառով դատապարտում էին Հայաստանին, Ադրբեջանի նկատմամբ նույնպիսի քայլեր չկատարեցին⁷: Մինսկի խումբը առաջարկեց 11 կետից բաղկացած խաղաղ համաձայնություն-առաջարկ, որով պահանջում էր, որ հայկական ու ադրբեջանական ուժերը միաժամանակ դուրս գան Շուշիից, Լաչինից, Շահումյանից և Մարտակերտից: Միայն այս քայլից հետո էր փաստաթուղթը նախատեսում փախստականների կամավոր վերադարձը նախկին բնակության վայրերը: Փաստաթուղթը ստորագրվեց Մինսկի խմբի բոլոր անդամների կողմից, բացառությամբ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի⁸:

Հոռնի հանդիպումը պետք է քննարկել ինչպես Շուշիի ու Լաչինի, այնպես էլ Շահումյանի և Մարտակերտի իրադարձություններից հետո ստեղծված իրավիճակը, սակայն թուրքիան ու Ադրբեջանը շարունակում էին Լաչինի հարցն առաջնահերթ համարել և պնդում էին, որ Շահումյանի և Մարտակերտի հարցերը քննարկվեն միայն Լաչինի հարցի քննարկումից հետո (ի դեպ սա նաև Իտալիայի նախագահության դիրքորոշումն էր): Թուրքիան ու Ադրբեջանը վետո դրեցին մասնակիցների կողմից Ռաֆայելին ուղղված այն առաջարկության վրա, ըստ որի նա պետք է կրակի դադարեցման կոչով դիմեր Հայաստանի, Լեռնային Ղարաբա-

¹ Ազգ. 1992, մարտ 28:

² Այլազյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 40:

³ Նույն տեղում, էջ 41:

⁴ Flynn Gregory and Farrell Henry. Piecing Together the Democratic Piece: The CSCE, Norms, and the "Construction" of Security in Post-Cold War Europe. (International Organizations 53, 3, Summer 1999, pp. 505-535), Cambridge, Mass., p. 527.

⁵ Ազգ. 1992, մայիս 27:

⁶ Balanian Peter, Khajagian Gourgen. From Shushi to Rome. A Chronicle. Armenian International Magazine, August/September, 1992, AIM Inc., Glendale, CA, p. 22.

⁷ Ազգ. 1992, հունիս 25:

⁸ Balanian Peter, Khajagian Gourgen, op. cit., p. 22.

դի և Ադրբեջանի իշխանություններին¹: Թուրքիան ընդդիմացավ Ռուսաստանի Ղազնուքյան այն առաջարկին, ըստ որի վերջինս հավակնում էր լինել Արցախում կրակի դադարեցման նախաձեռնողը: Հայաստանի պատվիրակությունը նախընտրում էր հանդես չգալ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների անունից, քանի որ Արցախի ներկայացուցիչների բացակայությունը հանգեցնում էր նրան, որ Մինսկի խմբի երկրների ներկայացուցիչները նույնացնում էին Ղարաբաղը և Հայաստանը և վերջինիս մեղադրում այն բանի համար, որ օգուվելով Լեռնային Ղարաբաղի բացակայությունից, խուսափում է շոշափել որոշակի հարցեր²:

ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը գտնում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը ամեն գնով պետք է ձգտեր մասնակցել կարգավորման գործընթացին, ներառյալ Մինսկի խորհրդակցությունը նախապատրաստող աշխատանքներին: Ըստ նրա, Հայաստանը և Լեռնային Ղարաբաղը պետք է գործեին հետևյալ կերպ. նախ հասնեին կրակի դադարեցման ամեն գնով, և ապա՝ գործեին Լեռնային Ղարաբաղի համար որևիցե կոնկրետ կարգավիճակ ձեռք բերելու ուղղությամբ, այլապես Հայաստանն ու ԼՂՀ-ն վերջին հաշվով հաղթած դուրս չէին գալ³:

Երկար բանակցություններից և Ղարաբաղում ծավալված ներքաղաքական պայքարից հետո ԼՂՀ իշխանությունները որոշեցին մասնակցել Մինսկի խորհրդակցության նախապատրաստական աշխատանքներին և հուլիսի 1-ին հռոմ մեկնեցին ԼՂՀ փոխվարչապետ Բ. Սուրյանյանը, պատգամավորներ Ռոբերտ Քոչարյանը և Հրանտ Խաչատրյանը⁴:

Մինսկի խմբի երրորդ հանդիպման ժամանակ, հունիսի 29-ից հուլիսի 8-ը, որը հանընկավ Մարտակերտի վրա ուժգին հարձակման հետ, հակամարտող երկու կողմերը Հայաստանն ու Ադրբեջանը, մերժեցին խմբի առաջարկը դադարեցնել ռազմական գործողությունները 30 օրով: Ադրբեջանը, կրելով ժամանակավոր հաջողություններ, հույս ուներ մինչև Մինսկի հորհրդակցության գումարումը հասնել տարածքային առավելության: Հայկական պատվիրակությունը պահանջեց Ադրբեջանի ագրեսիայի «պաշտոնական դատապարտում» և, արդյունքի չհասնելով, լքեց խորհրդակցությունը:

Հուլիսի 9-10-ը Հելսինկիում կայացած ԵԱՀԽ անդամ պետությունների ղեկավարների հանդիպման ընթացքում, որտեղ քննարկվում էր Ղարաբաղում իրավիճակի բարդացման հարցը, ԵԱՀԽ անդամ պետությունների ղեկավարները չկարողացան մշակել որևէ հայտարարություն, որը հակամարտ կողմերին կդիմեր կրակը դադարեցնելու կոչով: Խորհրդակցության մասնակիցները չկարողացան անգամ գալ ընդհանուր կարծիքի, թե ինչպես պետք է փաստաթղթում անվանվեր Լեռնային Ղարաբաղը⁵:

Խոսելով Ադրբեջանի և Հայաստանի իրադարձարի մասին, հայկական կողմը նկատի ուներ բացառապես հայ-ադրբեջանական սահմանը՝ չհավակնելով խոսել Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների անունից: Որպես իրադարձարի ստո-

րագրման նախապայման Ադրբեջանը պահանջում էր, որ հայկական զորքերը ազատեն Լաչինն ու Շուշին և հեռանան Լեռնային Ղարաբաղից⁶:

Կողմերի ավելի անզիջում դառնալու և ռազմական իրադրության սրման հետևանքով ԵԱՀԽ գործընթացում սառեցման միտում նկատվեց հետագա օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին, և դրական որևէ արդյունք չարձանագրվեց կողմերի բացարձակ հակադրության պատճառով⁷: Սեպտեմբերի 19-ին Սոչիում Պավել Գրաչովի նախաձեռնությամբ ստորագրված իրադարձարը Հայաստանի ու Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարների միջև անակնկալ էր բազմաթիվ դիտորդների համար: Կողմերը պարտավորվում էին սեպտեմբերի 25-ից դադարեցնել ռազմական գործողությունները⁸: Չինադադարի համաձայնությունը Գրաչովի ղեկավարած ՌԴ պաշտպանության զերատեսչության վճռական գործողությունների արդյունք էր, որը հակամարտող կողմերին ներկայացրեց խնդրի լուծման սեփական նախագիծը: 1992 թ. մայիսին ՌԴ ԱԳՆ-ին կից Լեռնային Ղարաբաղի ինդրով դիվանագիտական աշխատանքները կողորդիմացնելու նպատակով ստեղծված Միջնորդական առաքելության ղեկավար, դիվանագետ Վ. Կազիմիրովը դիտավորյալ դուրս թողնվեց բանակցություններից⁹: Չինադադարը ուժի մեջ էր մտնելու սեպտեմբերի 25-ից: Համաձայնությամբ նախատեսվում էր երկամսյա զինադադարի հաստատում, մի շարք ռազմատեխնիկական բնույթի միջոցառումներ, ներառյալ՝ զորքերի և զրահատեխնիկայի, համապատասխանաբար 5 և 20 կմ ետքաշում և այլն: Համաձայն սեպտեմբերի 25-ին Մոսկվայում Սոչիի համաձայնության շրջանակներում ստորագրված հատուկ արձանագրության, նույն օրը, հակամարտության գոտում դիտորդություն կատարելու նպատակով, Ռուսաստանից Հայաստան ուղարկվեցին 50 ռազմական դիտորդներ:

Մոսկվայի արձանագրությունը չիրագործվեց, քանի որ Ղազախստանի, Վրաստանի, Բելառուսի և Ուկրաինայի դիտորդները, որոնք պետք է վերահսկեին ԼՂՀ-ի և հայ-ադրբեջանական սահմանի իրենց հատվածները, տարբեր պատրվակներով և պատճառներով այդպես էլ չժամանեցին¹⁰: Հոկտեմբերի 3-ին, նշված օրը, ՄԴՀ անդամ-պետություններից իրենց դիրքերում էին միայն Ռուսաստանի զինվորական դիտորդները¹¹: Սրանք ստիպված ետ մեկնեցին մի քանի շաբաթ անց: Ադրբեջանի ղեկավարությունը դեռևս չէր գիտակցում ռազմաճակատի իրադրության փոփոխումը¹²: Ավելին, Ադրբեջանը հոկտեմբերի 7-ին վերջնականապես խզեց կապերը ՄԴՀ-ի հետ, երբ ադրբեջանական միլի մեջլիսը որոշում ընդունեց չանդամակցել ՄԴՀ-ին¹³:

Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ հարաբերությունները հավասարակշռելու քաղաքականությունը՝ նույնանման «կառուցվածքային կախվածության» առկայությունը, հանգեցրեց այնպիսի մի ռազմաքաղաքական միջավայրի ստեղծման, որը, չնայած տվյալ ժամանակահատվածում Անդրկովկասում Ռուսաստանի դիր-

¹ Голос Армении, 1992, 26 ноябрь.

² Ազգ. 1992, հունիսի 25:

³ Голос Армении, 1992, 23 ноябрь.

⁴ Там же.

⁵ Митяев В. Г., Карабахский Конфликт в Контексте Международных Отношений. Армения: Проблемы Независимого Развития, Российский Институт Стратегических Исследований, Москва, 1998, стр. 506.

⁶ Ազգ. 1992, օգոստոսի 27:

⁷ Митяев, Ук. Соч., стр. 506.

⁸ Там же, стр. 504-505.

⁹ Suny Ronald G. and Latin David D., Armenia and Azerbaijan: Thinking a Way Out of Karabakh. (Middle East Policy Journal, vol. VII, N. 1, oct. 1999), p. 159. Հղվածք գտնելով http://www.mepc.org/journal/9910_laitinsuny.html:

¹⁰ Голос Армении, 1992, 6 октября.

¹¹ Голос Армении, 1992, 9 октября.

¹² Митяев, Ук. Соч., стр. 505.

¹³ Голос Армении, 1992, 9 ноября.

ԽՐԵՍՏՐՅԱՆ Ժ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Հ. ՉՐԷՄՆԻՅԵՆԿՅԻ ՔՐԻՍՏՈՒ ԿՈՅՆԱՆԻՍՏՈՒՄ	3
ՏԻԳՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Ս. Ք. ՌԱՆՈՒՄՉԻ «ՇԵՆԼԵՆԻԳՈՒ ԵՎ ՆՐԷ ԳՆՏՈՒԿԱՆ ԳՈՐԸ» ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՄՐՑՈՒՄԸ ԵՎ ՄԵԾՈՒՄԸ ԵՎ ՎԵՐԱՆԵՐԸ	13
ՄԵՆԱՅԻ ՔԱՆԱՅԻ ՀԱՅՈՒՍ ԵՎ ՎԵՐԱՆԵՐԸ ԿՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԵՐԻ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԵՐԻ ԶԵՆՈՒԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ (1874-1875 ՎՈՒՄԸ) ԿԵՄ	22
ԳՆԵՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՄԵՆՈՒ ԵՎ ՎԵՐԱՆԵՐԸ ՈՒ ՎԱՆՔԵՐԻ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԵՐԸ (X - XIV Գ.)	29
ՀՄԵՆՈՒ ՔՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԸ ՔՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՆՔԵՐԸ ԿՐԻՍՏՈՒ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ (1813-1823 թթ.)	40
ՄԵՐԳԵՅ ՄԵՆԱՅԻ ՄԵՐՄԻՆ ԱՐՄԻՆ ԱՅԿԱՅԱԿԱ ԵՎ ԿՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԸ 1853-1856 թթ.	49
ՄՐՄԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ ՄՐՄԻՆՅԱՆ ՀԻՄՆԻՆ ԵՎ ԳՐՈՒՄԵՆԱՆ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԿԱՅԻՆ ՔՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՄԱՆՐԱՊՈՒՄ (19 Գ. ԳԱՐ)	56
ՌՈՒԹԵՆ ԳՄԻՊՐՅԱՆ ԿՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ	60
ԳԵՒՐԳ ԽՈՒԳԵՆՅԱՆ Հ. Գ. ԱՆՆԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԱՆՔԵՐԸ ԿՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ՀԱՄԱՆՔՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՆՔԵՐԸ (1890-1895 թ-ԱՎԱՆՆԵՐ)	72
ԼԵՎՈՒ ՍԱՅԻՆ ԿՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԸ 1897 թ. ՀԱՄԱՌՈՒՍԱՍՆԱՆՅԱՆ ՄՐՑՈՒՄԸ ԵՎ ՄԵԾՈՒՄԸ	79
ՄՐՄԻՆ ՍԱՅԻՆ ՄԵՐՄԻՆՅԱՆ ԵՎ ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ՊԵՏԵՐԸ 19 Գ. Գ. ՎԵՐՉԻՆ ԵՎ 20 Գ. ԳԱՐ ՍԵՐՈՒՆ	86
ՄԵՆՈՒՍ ԽՈՒՐՈՒՄԸ ՄՈՒՐՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՒԿՈՒՄԸ 19 Գ. ԳԱՐ ՎԵՐՉԻՆ	90
ՄՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ՄՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ՀՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱՆԵՐԸ	94
ՀՈՒՄԻՆՈՒՄՅԱՆ ՀԱՅ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ	100
ՄՐՄԻՆ ԳԵՒՐԳՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ՅՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔԱՆՆԵՐ ԵՎ ՎԱՆՔԱՆՆԵՐ (1912-1914 թթ.)	108
ԼՈՒՍԻՆ ԽՈՒՐՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ	113

քերի հարաբերական անկայունությանը, Ռուսաստանին ընդեռեց ԼՂ խնդրում առաջատար դեր խաղալու հնարավորություն: «Կրասնայա Չվեզդա» թերթին տված հարցազրույցում Գրաչովը անկեղծորեն մշել է, թե դեռևս մի քանի ամիս առաջ էր կանխատեսում, որ ռազմական հյուժվածությունը և պահեստամասերի ու ռազմամթերքի կարիքը կողմերին կստիպեն վերսկսել բանակցությունները, որոնցում Ռուսաստանը զվիավոր դեր էր խաղալու:

¹ Mesbahi Mohiaddin, *Russia and the Geopolitics of the Muslim South Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union: domestic and international dynamics, 1994, University Press of Florida, pp. 302-303.*

ԱՆՆՈՒՆԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ՍՈՒՅՈՒՆ ԳԵՄՈՎՐԱՏ ՆԵՉԱԿԱՆ, ԳՈՒՄՐԱՅԻՆ ԹՅՈՒՆԸ, ԱՌԱՋԻՆ ԱՆՈՒՆԿԱՄԱՐՏԻՆԻ ԿՆՈՒՐՅԱԿԸ	118
ՍՈՒՐԵԳ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՊԳ ԿԱՄԱՆՈՐԱԿԱՆ ԵՄԻ ԵՄԻՆԱԿՆԻԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՄԱՆ, ՈՐՈՍՆԱԿԱՆՍԻ ԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1911-1916թթ.)	123
ՏԵԳՐԱՆ ՍԱՀԱԿԱՆ ՄԵՆ ԵՂԵՆՆԵՐ «ՀՈՐԵՄՈՒ» ԹԵՄԻՆ ԷՉԵՄՈՒՄ 1915-1916թթ.	129
ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՅԱՆ ՈՒՐԱՄԱՆԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՌՊԱՏԱՐԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՆ (1918-1920թթ.)	136
ԱՆՈՒԷ ՄԿԲՏՅԱՆ ԱՌԱՔ ԱՆՈՒԷՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐԹՅՈՒՆԸ ԶՊԳ ԱՆՈՒՆԿԱՄԱՐՏԻՆԻ ՏԱՐՆԵՐԸ	145
ՀԱՌՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎՅԱՆ ԱՐՅԱՆՈՒՆԻ ՀԵՐՈՒՆԵՐԸ ՊԱՏՄԱՀԱՐՈՍԱԿԱՆ ԳԵՂԱՌՈՒԹՅՈՒՆ	149
ՍԱՄՍՈՆ ԶԱՅԱՆ 1918թ. ԱՐԽԻՎՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏՈՒՆ ՀԱՄԱՆԿԻԳԻՐԸ ՊԱՏՄԱՀԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	158
ԳՈՐԳԵՆ ԿԱՐԳԱՆՅԱՆ ՀԱՅ ԱՆՆԱԿԱՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ	166
ԳՐԻԵԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՎԱԶՆԱԿԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍՈՒԿԱՆՈՒԹԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 1911-2001թթ.	175
ԱՆԳՐԱՆԿ ՏԻՎԱՆՆԻՍՅԱՆ 1952 թ. ԵԿԵՐՄԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՊՏՆԵՐԸ	181
ՎԱՀՐԱՒՔԱՆՅԱՆ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎՅԱՆԻ ԳԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՅԱՆՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՐԸ ԼՎԱՌԸ ՏԵՍԻՆ ԿԵՐԱՆՈՒՆԻՆՈՒՆ ՀԱՄԱՐ (1923-1988թթ.)	190
ԱՆԿՐԱՆԿ ՄԵՇԱԿՅԱՆ ԱՐՅԱՆՅԱՆ ՀԱՐՈՒՄԻ ՀԱՄԱԿՈՒՄՈՐԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՈՒ 1988թ. ՓԵՏՐԱՔԱՐ ԱՄՏ/	200
ԼՈՒՍԻՆ ՍԱՐԳՅԱՆ ԱՐՅԱՆՅԱՆ ՀԱՐՈՒՄԻ ԼՈՒՍԱՅԱՆՈՒԹԸ ԹՈՒՄԸ ԱԳՐՈՒՄԵՆԱԿԱՆ ԼՈՒՍՏՎԱՐՏԱՆՆԵՐԸ 1988-1991թթ.	212
ՎԱՆ ԵՐԱԿԱՆՅԱՆ ԼՈՒՍԱՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԻ ՀԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԿԱՆՈՒՄԸ ԱՐՅԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՀԵՂԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ 1992 թ. ԱՌԱՋԻՆ	220